A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM, LXXV. KÖTET
1908—1910. CYCLUS

AZ OROSZ REGÉNY

ÍRTA

DE VOGÜÉ E. M.

FRANCZIÁBÓL FORDÍTOTTA

HUSZÁR IMRE

II.

AZ 1908-DIK ÉVI ILLETMÉNY HARMADIK KÖTETE

AZ OROSZ REGÉNY

ÍRTA

DE VOGÜÉ E. M.

FRANCZIÁBÓL FORDÍTOTTA

HUSZÁR IMRE

MAGY. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

AZ
OROSZ REGÉNY

*

ÍRTA

DE VOGÜÉ E. M.

FRANCZIÁBÓL FORDÍTOTTA

HUSZÁR IMRE

MÁSODIK KÖTET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1908.

109980

A fordítást átnézte dr. Hoffmann Frigyes.

MAGYAR AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

R
1977

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

V. FEJEZET.

A szenvedés vallása. — Dosztojevszkij.

Ime itt jön a skytha, a valódi skytha, a ki összes értelmi szokásainkat fel fogja forgatni. Vele együtt behatolunk Moszkva szivébe, a csodálatos Szent-Vazul-templomba, a melynek építészete és festményei egy chinai pagodára emlékeztetnek és a melyben, noha tatár építészek műve, mégis a keresztény Isten lakik. Turgenyev és Dosztojevszkij ugyanegy iskolából kerültek elő, ugyanazon eszmeáramlat ragadta őket magával és mégis éles ellentét van köztük; közös vonásuk a „negyvenes évek“ kitörülhetetlen jellege, az emberi rokonszenv. Dosztojevszkijnél ez a rokonszenv kétségbeesett szánalommá fokozódott a szegények és elnyomottak iránt és e szánalomnál fogva urává lett a népnek, a mely hitt benne.

Az összes műfajok közt, a melyek ugyanazon órában születtek, titkos kötelékek léteznek; a hajlam, a mely ezen orosz írókat a valódi élet tanulmányozására késztette és ugyanazon időtájban a nagy franczia tájképfestőket a természet megfigyelésére indította, egyazon forrásból látszik fakadni. Corot, Rousseau, Millet, meglehetősen szabatos fogalmat adnának a három tehet-

ség közös irányzatáról és egyéni árnyalatairól, a melyek tanulmányunk tárgyát képezik; az előszeretet, a melylyel az egyik vagy másik művész iránt viseltetünk, gyanittatja szeretetünket az egyik vagy másik regényíró iránt. Nem kivánok a hasonlat végső határáig elmenni, de mégis ez az egyetlen mód, gyorsan tájékoztatni az elmét az ismeretlenben: Turgenyevnél feltaláljuk Corot báját és költészetét, Tolsztojnál Rousseau egyszerű nagyságát és Dosztojevszkijnél Millet tragikus érdességét.

Francziaországban és másutt is lefordítják végre a regényeit és kezdik szivesen olvasni. Ez a tény megkönnyebbíti a feladatot, hogy róla beszéljek, mert különben nem hittek volna a szavaimnak, ha megkisérleném bemutatni ezt a sajátszerű alakot, mielőtt az olvasó igazolhatná a hasonlatosságot a könyvekből, melyek azt visszatükrözik; de másfelől az ember alig érthetné meg e könyveket, ha nem ismerné az életét annak, a ki megírta, majdnem mondhatnám, átszenvedte: de mindegy, hiszen az előbbi szó magában foglalja az utóbbit.

Midőn ezen férfi műveinek és életének ismertetéséhez fogok, oly sétára hívom fel az olvasót, mely mindig szomorú, gyakran borzalmas, néha gyászos. A kik irtóznak a kórházak, törvényszéki termek, börtönök látogatásától, a kik félnek éjjel elmenni a temetőbe, — ne jöjjenek velem. Hűtlen kalauz volnék, ha igyekezném felvidítani az utat, a melyet a végzet egyformán komorrá és homályossá tett. Bízom benne, hogy néhányan követni fognak, még nagy fáradalmak árán is. Oroszország a tizenkilenczedik század második felében megfejthetlen rejtvény annak, a ki nem ismeri azt a művet, a mely e birodalomban a legnagyobb nyomokat hagyta hátra és a legbensőbb

megrázkódtatásokat idézte elő. Lássuk közelebbről a könyveket,[1] a melyek ily nagy következményeket idéztek elő, és mindenekelőtt a legdrámaibb könyvet valamennyi közül: a szerzőjük életét.

I.

1821-ben született Moszkvában, a szegények kórházában; kérlelhetetlen rendeltetésénél fogva a szemei, mikor legelőször megnyíltak, oly látványt láttak, a melytől többé sohasem bírtak elfordulni: a szerencsétlenséget a legelmérgesedettebb formákban. Atyja, egy nyugalmazott katonai orvos, ebben a kórházban volt alkalmazva; családja azon legalsóbb rangú nemességhez tartozott, a melynek köréből az alantas hivatalnokok kerülnek elő. Mint valamennyi kartársának, neki is volt egy kis birtoka a tulai kormányzóságban és néhány jobbágya. A gyermeket néha elvitték erre a kis birtokra; a falusi élet e legelső képei itt-ott fel fognak merülni a műveiben, de csak ritkán és futólag. Ellentétben más orosz írókkal, a kik szerelmesek a természetbe és mindig ragaszkodnak a vidékhez, a hol felnőttek, Dosztojevszkij csak szórakozott figyelemben fogja részesíteni; lélekbuvár lévén, az emberi lélek fogja igénybevenni egész megfigyelő képességét; kedvencz tájképei a nagy városok külvárosai, a nyomor utczái lesznek. Gyermekkori visszaemlékezéseiben, a melyekből a tehetség az egyéni szinezetét meríti, alig érezhető a nyugalmas erdők, a szabad ég befolyása; mikor a regényíró képzelme a forrásához vissza fog térni, hogy új erőt meríthessen belőle, a kórház kertjét fogja látni, a beteges alakokat egyforma barna kön-

[1] *Összes művei* 14 nyolczadrétű kötetben Pantelejev testvérek kiadása. Sz.-Pétervár 1883.

töseikben és fehér sapkáikkal, a félénk játékokat az „lealázottak“ és „megsértettek“ közt.

Az orvosnak sok gyermeke volt és a megélhetés sok gondot adott. Az apa kieszközölte, hogy két idősebbik fia, Alexej és Fédor, középiskolai tanfolyamaik befejezése után felvétessenek a hadmérnöki iskolába Pétervárott. A két testvért mindenkor élénk barátság csatolta egymáshoz, melyet a közös irodalmi hivatás még szorosabbra fűzött: kölcsönösen támogatták egymást a nagy válságokban, a melyek mindkettőjüket érték. Az Alexejhez intézett levelek a főhelyet foglalják el a *Levelezések* kötetében, a mely megismertet bennünket Mihajlovics Fédor benső életével. Mind a ketten nagyon idegeneknek érezték magukat ebben a hadmérnöki iskolában, mely reájuk nézve az egyetemet helyettesítette. Dosztojevszkijnél hiányzott a classikai nevelés, ennélfogva nem sajátíthatta el azt az udvariasságot és egyensúlyt, melyet az irodalommal való korai megismerkedés által szerezhetünk meg. Ezt a hiányt kisebb-nagyobb mértékben pótolta az által, hogy Puskint és Gogolyt, továbbá Balzac, Sue és George Sand regényeit olvasta. Az utóbbi, úgy látszik, nagy hatást gyakorolt a képzelmére. De kedvencz mestere Gogoly volt; a *Holt lelkek* leleplezték előtte azt a világot, a melyhez vonzatva érezte magát. 1843-ban lépett ki az iskolából, hadnagyi ranggal, de nem sokáig tartotta meg hadmérnöki vállrojtjait; egy évvel később beadta a lemondását, hogy kizárólag az irodalmi munkálkodásnak szentelhesse magát.

E naptól fogva kezdődött és negyven évig tartott az író kegyetlen párbaja a nyomorral. Az apa meghalt, a gyermekek közt feloszlott vékony örökség csakhamar elenyészett. Az ifjú Mihajlovics Fédor for-

dításokra vállalkozik, kilincsel a hírlapoknál és kiadóknál. Levelezése, mely Balzac-éra emlékeztet, negyven éven át nem egyéb, mint egy hosszú jajkiáltás, a nyomasztó adósságok elősorolása, folytonos panasz a miatt, hogy előre bérbe van adva a kiadóknak, mint egy „bérkocsis lova". Dosztojevszkij erősen megedzett volt az anyagi nélkülözések ellen, de nem volt ereje azon erkölcsi sebekkel szemben, melyeket a vagyontalanság üt; jellemének alapvonása, a fájdalmas gőg, borzasztóan szenvedett minden miatt, a mi a szegénységét elárulta. Érezhetjük a nyílt sebet leveleiben, érezhetjük regényhőseinél, a kikben a lelke szemmelláthatólag megnyilatkozik; valamennyit bizonyos gyanakvó szégyenérzet gyötri. E mellett már megrendült idegeinek betege, sőt visionárius is volt; azt hitte, hogy minden kigondolható baj fenyegeti; néha, mielőtt elalszik, az íróasztalán hagy papirszeleteket, a melyekre e sorokat írta: „Talán ma éjjel álomkór vesz erőt rajtam; ne temessenek el tehát bizonyos számú napok elmulta előtt . . ."

Ellenben nem volt visio az a borzasztó betegség, melynek első rohamai akkoriban támadták meg. Azt állították, hogy később kapta Szibériában; egy fiatalkori barátja azonban azt mondja, hogy Mihajlovics Fédor már sokkal előbb összerogyott az utczákon, tajtékzó szájjal. Igen, csakugyan ilyen volt, mikor megismerkedtünk vele, hanyatlása korában; női lélek egy orosz paraszt hüvelyében; zárkózott, emberkerülő, érzékcsalódásokban szenvedő ember, a kinek szive túláradt a gyöngédségtől, valahányszor az élet alantabb regióiba tekintett.

Csupán a munka vigasztalta és ragadta el. Leveleiben elmondja regényterveit a naiv elragadtatás

kitöréseivel és később ezen első mámorokra való visszaemlékezésekkel szólaltatja meg az egyik alakot, a mely őt magát személyesíti: a regényírót a *Lealázottak és megsértettek*-ben: „Ha általában boldog voltam valaha, nem a sikereim mámorának legelső pillanataiban éreztem magamat boldognak, hanem akkor, mikor a kéziratomat még senkinek sem olvastam fel: ama hosszú éjjeleken, melyeket lelkesítő álmok és remények és a munkám iránti szenvedélyes szerelem közepette töltöttem, mikor azokkal a személyekkel, a kiket én alkottam, együtt éltem, mint rokonokkal, mint valóban létező lényekkel; szerettem őket; velük együtt örültem és szomorkodtam és megesett rajtam, hogy őszinte könnyeket ontottam a szegény hősöm balszerencséje miatt".

Ez meg is látszik mindjárt a legelső regényen, a *Szegény emberek*-en, mely csirájában a többieket mind magában foglalja. Dosztojevszkij ezt huszonhárom éves korában írta; élete vége felé ezen első fellépés érdekes történetét elbeszélte *Egy író naplója*-ban. A szegény kis mérnök egy lelket sem ismert az irodalmi világból és nem tudta, mit tegyen a kéziratával. Egyik pajtása, Grigorovics, a ki az irodalomban tisztes helyet foglal el és ezt az anekdotát előttem megerősítette, elvitte a kéziratot Nekraszovhoz, a sorsüldözöttek költőjéhez. Hajnalban három órakor kopogtatott valaki Dosztojevszkij ajtaján; Grigorovics tért vissza és magával hozta Nekraszovot. A költő elérzékenyülten rohant az ismeretlen ifjú karjai közé; félbeszakítás nélkül végig olvasta a regényt, a mely a lelkét mélyen megrázkódtatta. Nekraszov is épp oly gyanakvó és emberkerülő életet élt, mint akkoriban csaknem valamennyi orosz író. Ezen elzárkozott szívek,

a melyeket egy ellenállhatlan ösztön egymáshoz vonzott, az első lökésre túláradtak, koruk nagylelkűségével. A hajnal a három lelkesült írót élénk beszélgetés közt, a remények, művészi és költői álmok közösségében találta.

Nekraszov a védenczétől egyenesen Bjelinszkijhez ment, az orosz gondolkozás oraculumához, a kritikushoz, a kinek már a neve is mindegyik kezdő írót rémületbe ejtette. „Egy új Gogolyunk született!“ kiáltá a költő, a mint belépett a barátja szobájába. „Manapság a Gogolyok úgy teremnek, mint a gomba“, viszonzá a kritikus a legfanyarabb hangon és úgy vette a kezébe a kéziratot, mintha mérgezett kenyérdarab lett volna. Tudvalevőleg így veszik a kezükbe a nagy kritikusok a kéziratokat mindegyik országban. De az olvasmány Bjelinszkijre is bűvös hatást tett; mikor az író az izgatottságtól remegve megjelent a birája előtt, az utóbbi, szinte magánkívül így szólt: „Jól megérti ön, fiatal ember, az egész igazságát annak, a mit írt? Nem, ön, a ki csak húsz éves, azt nem értheti meg. Ez a művészet megnyilatkozása, égi adománya; becsülje meg ezt az adományt, önből nagy író lesz!“ Néhány hónappal később a *Szegény emberek* megjelentek egy időszaki folyóiratban és Oroszország szentesítette kritikusa ítéletét.

Bjelinszkij bámulata nagyon igazolt volt. Az ember nem akarja elhinni, hogy egy húsz éves lélekben ily szívszaggató tragédia foganhatott meg. Ebben a korban megsejtjük a boldogságot, az ifjúság tudományát, melyet tanító nélkül megtanulunk, és elfeledünk, ha alkalmazni próbáljuk; hősies és mutatós fájdalmakat gondolunk ki, olyanokat, a melyek a nagyságukban és csattanó hatásukban találják vigasztalásukat, de hol tanulta ez

a nyomorult lángész idő előtt a hanyatlás köznapi, visszataszító szenvedését, a szégyenkező szenvedést, melyet rejtegetünk és eltitkolunk, mint valamely sebet? Nagyon köznapi történet ez: levélváltás két személy közt. Egy szegény írnok, a kit a kor és a gondok elcsigáztak, lefelé megy szomorú élete lejtőjén küzdve az anyagi nyomor és az önérzete gyötrelmei ellen; ez az ügyetlen, tudatlan és naiv kishivatalnok, a társai élczeinek czéltáblája, a ki az egész büszkeségét abba helyezi, hogy jól tud másolni, csaknem nevetséges volna; de a kopott és furcsa hüvelyben ártatlan, önfeláldozó, csaknem mondhatnám felséges önmegtagadásában butául szent, gyermekies sziv dobog. Ez az összes orosz megfigyelők kedvencz typusa, a mely magában foglalja azt, a mi legjobb a népük geniusában; ilyen Lukéria az *Élő ereklyék*-ben, Turgenyevnél, Karatejev a *Háború és béké*-ben Tolsztojnál. De ezek csak parasztok, ellenben Djevuskin a *Szegény emberek*-ben egy fokkal magasabban áll az értelmi és társadalmi lépcsőzeten.

Ebben az életben, a mely sötét és fagyos, mint egy hosszú deczemberi éjszaka Oroszországban, van mégis egy fénysugár, egy öröm. Szemben a padlásszobával, a hol az írnok az okmányokat másolgatja, szintén egy szegényes szobácskában, egy távoli rokona lakik, egy fiatal leány, a kit szintén üldözött a sors és a kinek a barátja gyönge támaszán kivül nincs egyebe a világon; ezen elszigetelt és az emberek és dolgok durva nyomása által minden oldalról szorongatott kettős nyomorúság egymásra támaszkodva kölcsönösen szerette és segélyezte egymást, hogy meg ne haljon. E kölcsönös vonzalomban a férfi discret önmegagadást és gyöngédséget tanusít, mely annál

meghatóbb, mível ellentétben áll gondolatai és tettei szokott félszegségével és hasonlít a sovány földben tövisek közt született félénk virághoz, mely csak az illata által árulja el jelenlétét. Hősies nélkülözésre szánja el magát, hogy a barátnéje életét támogathassa, sőt felvidíthassa; ezeket a nélkülözéseket igyekszik eltitkolni, csupán az irmodorának bizonyos ügyetlenségeiből tudjuk meg; ő maga egészen természeteseknek tartja. Felváltva az apa, a testvér, egy jó öreg eb érzése ez, legalább a szegény ember így nevezné, ha megpróbálná elemezni; én azonban jól tudom ezen érzelem valódi nevét; de ne mondjuk ki előtte, meghalna szégyenletében, ha meghallaná ezt a szót.

A nő jelleme meglepő művészettel van megrajzolva; szelleménél és nevelésénél fogva jóval magasabban áll a barátjánál, a kinek értelmi vezetője; gyöngéd és gyönge, a szíve kevésbbé biztos, kevésbbé nyugszik meg a sorsában. Még nem mondott le teljesen az életről; folyvást kifogásolja Djevuskin áldozatait, kéri, hogy ne nyugtalankodjék miatta, aztán egyszerre a gyámoltalanság panaszhangja, vagy éppen valamely gyermekes kívánság, valamely pipere utáni vágy siklik ki a tolla alól. A két szomszéd csak nagy ritkán találkozhatik egymással, nehogy okot adjon a pletykára, hanem csaknem naponkint váltanak levelet. E levelekből megtudjuk a multjukat, szomorú történetüket, mindennapi életük apró eseményeit, csalódásaikat, a fiatal leány rémületét a reá leselkedő bűn üldözéseitől, a hivatalnok kétségbeesését, a ki kenyérkereset után futkos és nyomorúságosan igyekszik megvédeni emberi méltóságát, melyet kegyetlen kezek tépdesnek szerteszét. Végre előáll a válság: Djevuskin elveszti egyetlen örömét. Önök kétségkívül azt hiszik,

hogy a szerelem fogja elrabolni tőle, mely a védencze szívében a testvéri szeretet helyét foglalta el: óh, nem! a dolog sokkal emberibb, sokkal szomorúbb.

Egy ember, a ki valaha utána járt és a leány mai nélkülözéseinek nagy részben okozója volt, megkéri a kezét; a kérő érett korú, nagyon gazdag, kissé gyanús ember; de az ajánlata komoly és tisztességes; a szerencsétlen leány elfogadja, mert megunta a küzdelmet a végzet ellen és talán azt hiszi, hogy ezáltal megkönnyíti a barátja sorsát és enyhíti küzdelmeit. Itt a jellemtanulmány eléri a tökéletesség fokát; a szegénységből a fényűzésbe jutott menyasszonyt egy pillanatra ittassá teszi az új légkör: végre hát szép öltözékei, ékszerei lesznek! Öntudatlan kegyetlenségében, legutolsó leveleiben alig ír egyébről, mint e fontos dolgokról; a jó Djevuskint, a ki azelőtt valamennyi bevásárlásait végezte, megbízza, hogy menjen el a divatárúsnéhoz, az ékszerészhez. Azt kell-e hinnünk, hogy a leány aljas lélek, a ki méltatlan a nemes érzelemre, a melyet maga iránt keltett? Az elbeszélő annyira tudott mértéket tartani, hogy az olvasónak egy pillanatra sincs ez a benyomása. Nem; csak egy kevés fiatalság és egy kevés emberi természet került a felszínre ebben az eltiport lélekben; ki tudna e miatt haragudni reá? Ezenfelül ezt a kegyetlenséget megmagyarázza a két érzelem félreértése: a leány ezt az érzelmet csak barátságnak véli, a mely hű és hálás, noha talán valamivel kevésbbé bizalmas fog maradni, de hogyan volna képes megérteni, hogy Djevuskinra nézve egyértelmű a kétségbeeséssel? Mert a házasság egyik feltétele az, hogy a fiatal házaspár az esküvő után azonnal egy távoleső kormányzóságba fog utazni. Djevuskin a legutolsó óráig válaszol a leány leveleire,

pontos jelentést tesz a megbizások teljesitéséről, nagy fáradsággal igyekszik tájékozni magát a csipkék és szalagok körül; alig árulja el egy-egy visszafojtott borzongás az iszonyt, a mely erőt vesz rajta, ha a közelgő elhagyatottságára gondol; de a legutolsó, levélben elkinzott szíve túlárad, a szerencsétlen ember maga előtt látja hátralevő üres és magányos élete nyomorúságát, nem tudja többé, hogy mit ír, mindamellett a panasza mégis szerény, úgy látszik mintha még nem fejtette volna meg a fájdalma egész titkát. A dráma ezzel a „Szegény emberek“ egymástól való elbucsúzásával és elválásával végződik.

Már ezen első könyvben is vannak némi hosszadalmasságok, de ez a hiba később érezhetőbb lesz. A szerző egyes képeket megkapó valódisággal, tragikai erővel rajzol meg. Egy fiatal nő elbeszéli egy tanuló halálát, a ki szomszédja volt és az atyja, egy egyszerű és műveletlen aggastyán kétségbeesését, a ki a fia elméjét mintegy félénken bámulta.

„A temetésről a háziasszonyunk, Fédorovna Anna gondoskodott. Egy egészen egyszerű koporsót vásárolt és megalkudott egy taligással. A költség fejében megtartotta az elhúnyt összes könyveit és összes holmiját. Az öreg ember czivakodott vele, nagy lármát csapott és annyi könyvet ragadott ki a kezei közül, a menynyit bírt; olyan volt, mint egy bamba, a ki elvesztette az emlékező tehetségét; folyvást a koporsó körül sürgött-forgott, fontoskodó arczczal és igyekezett magát hasznossá tenni, majd a koszorúkat rendezgette a holttesten, majd meggyújtogatta vagy kicserélte a viaszgyertyákat. Meglátszott rajta, hogy az eszméit semmire se bírta következetesen irányozni.

„Sem az anyám, sem Fédorovna Anna nem ment

a templomba a gyász-istentiszteletre. Az anyám beteg volt, Fédorovna Anna pedig összeveszett az öreggel és többé semmibe sem akart elegyedni. A szertartás alatt valamely bizonytalan félelem vett erőt rajtam, mintegy a jövő előérzete; alig birtam a lábaimon állni. Végre beszegezték a koporsót, feltették a taligára és elvitték. A taligás ügetni hagyta a lovát. Az öreg utána szaladt és hangosan zokogott. Lihegő zokogását a csuklás sűrűn szakította félbe, mert a futás következtében el-elakadt a lélegzete. A szegény ember elvesztette a kalapját és nem állt meg, hogy felvegye. Az eső a fejére hullott; hideg szél támadt, az eső átváltozott ónos esővé, mely az arczot szurkálta. Az öreg nem látszott észrevenni ezt a förtelmes időt, folyvást zokogva, untalan a taliga egyik oldaláról a másikra szaladgált. Felöltőjének szárnyait a szél lengette, mint egy pár nagy szárnyat, valamennyi zsebéből könyvek potyogtak ki; a kezében egy vastag kötetet vitt és azt egész erejével magához szorította. Az arramenők levették a kalapjaikat és keresztet vetettek. Néhányan megfordultak és meglepetve nézték az öreg embert. Minden pillanatban elvesztett egy-egy könyvet, a mely a sárba hullott. Az emberek megálltak és figyelmeztették; ekkor felszedegette a könyveit és annál gyorsabban futott, hogy utólérje a koporsót. Az utcza végén egy öreg koldusasszony is elindult a koporsót kísérni. A fordulónál eltűnt a taliga és én elvesztettem szem elől."

Szeretnék még más részleteket is idézni: tétovázom és nem találok. Ez a legjobb dicséret, a melyet egy regényről mondani lehet. A szerkezete oly erős, az anyagok oly egyszerűek és annyira feláldoztattak az összbenyomásnak, hogy egy kikapott részlet egész

értékét elveszti és nem jelent többet egy-egy kődarabnál, melyet egy görög templom falából kifeszítettek, mert a templom egész szépsége az általános vonásokban rejlik. Ez a nagy orosz regényírók velük született sajátsága, a könyveik lapjai zajtalanul felhalmozódnak, mint a lassan hulló és üreget vájó vízcsöppek; egyszerre a nélkül, hogy a víz emelkedését észrevettük volna, látjuk, hogy egy mély tóra tévedtünk és a folyvást fokozódó búskomorságban alámerülünk.

Van egy más közös vonásuk, a melyben Turgenyev kitünő volt és Dosztojevszkij még talán felül is multa őt: mind a ketten nagy művészettel tudják egyetlen sor, egyetlen szó segélyével az érzelmek és eszmék egész sorozatát felkelteni. A *Szegény emberek*-ben ez a művészet már tökéletes. Úgy rémlik előttünk, mintha a szók a könyv lapjain nem hosszában volnának irva, hanem mélységben; emlékeztetnek az orgona billentyűire, melyekből a hang zengeni látszik és a melyeket láthatatlan vezetékek kötnek össze a hangszer szívével, a harmonia tartályával, hol a viharok zúgnak. Mikor az utolsó lap végére érünk, a két embert oly jól ismerjük, mintha évekig éltünk volna a körükben; a szerző az ezredrészét se mondta el annak, a mit róluk tudunk és pedig biztosan tudunk, mert a czélzásai és jelzései elárulták. Bocsánatot kérek a mi iskoláinktól, a melyek a szabatosságot és határozottságot mindenek fölé helyezik, de az író hatalma határozottanabban rejtik, a mit nem mond meg; hálásak vagyunk neki mindenért, a mit kitalálni enged.

A *Szegény emberek* egy elszomorító mű, a melynek jelszava az lehetne, a mit Djevuskin mond a nyomorúsága egyik társáról, a kit egy újabb csapás ért: „A könnyei folytak; talán nem is eme bánat miatt,

hanem csak úgy, — szokásból, mivel a szemei mindig nedvesek voltak". Gyöngéd mű, mely közvetlenül fakadt a szívből. Dosztojevszkij bele tette az egész természetét, beteges érzékenységét, a könyörületesség és önfeláldozás szükségérzetét, keserű felfogását az életről, szilaj és mindig fájó kevélységét. Valamint Djevuskin képzelt levelei, úgy a saját levelei is ebből az időből megfoghatlan fájdalmakról beszélnek, melyeket a „szégyenletes felöltője" okoz neki. Ha Nekraszov és Bjelinszkij meglepetésében osztozni akarunk, ha ezen alkotás eredetiségét megérteni akarjuk, fontolóra kell vennünk azon irodalomtörténeti pillanatot, a melyben megjelent. *Egy vadász elbeszélései* csak öt évvel később láttak napvilágot. Igaz, hogy Gogoly a tárgyat megadta *A köpeny* czímű elbeszélésében, de Dosztojevszkij a mestere ábrándját suggestiv izgalommal helyettesitette.

Tovább haladt ezen az úton, oly kisérletekkel, a melyek kevésbbé kiválók; nyugtalan tehetsége különféle irányok felé kalandozott, még a mókázás terére is a bohózatával, melynek ezt a furcsa czímet adta *Más ember felesége és a férj az ágy alatt.* A tréfa benne durva és nehézkes, a jó kedv az, a mi regényíróinknál leginkább hiányzott; meg volt benne a bölcsészeti finomság és a szív finomsága, de legkevésbbé sem értett azon finomsághoz, a mely a szellem mosolya. A sors visszaterelte őt igazi útjára, durván, mint néha tenni szokta. Eljutottunk a borzasztó megpróbáltatáshoz, mely ezt az embert a legtragikaibb alakká tette az összes írók közt.

II.

Fennebb láttuk, mily szellem uralkodott ama tanulók körében, a kik 1840 után nevelődtek és hogyan gyűltek össze e fiatal emberek, olvasni és megvitatni Fourier, Louis Blanc, Proudhon műveit. E körök, 1847 táján megnyiltak a publicisták és katonatisztek előtt és összeköttetés létesült egy volt egyetemi hallgató, az *Idegen kifejezések szótárá*-nak szerzője, Petrasevszkij agitátor igazgatása alatt. A Petrasevszkij-féle összeesküvés története még csak hiányosan ismeretes, mint általában ama kor egész története. Annyi azonban bizonyos, hogy kétféle áramlat létezett a szövetkezettek közt: némelyek elődeik, az 1825-iki deczembristák elveit akarták megvalósítani, a jobbágyok felszabadításáról és szabadelvű alkotmányról álmodoztak; a többiek még későbbi utódaiknak, a nihilistáknak is elébe vágtak és a régi társadalmi épület gyökeres lerombolását követelték.

Az olvasó már megsejthette, hogy Dosztojevszkij lelke kész préda volt ezen eszmék számára, a melyek őt, nemeslelkűségénél, búbánatánál és könnyen fellázadó természeténél fogva magukkal ragadták. Sokkal később *Egy író naplója*-ban elbeszélte, hogyan oktatta őt ki Bjelinszkij, hogyan édesgette őt irodalmi pártfogója a socialismushoz, hogyan akarta áttériteni az atheismusra. E lapok, a melyeket 1873-ban írt, keserűek és túlzottak, ezenfelül abban a hibában is szenvednek, hogy késön érkeztek, mikor a halál már lezárta azon ajkakat, a melyek tiltakozhattak volna ellenük.

A *Szegény emberek* írója csakhamar buzgó látogatójává lett a Petrasevszkij által sugalmazott összejöveteleknek. Kétségtelen, hogy azokban a mérsékeltek,

vagy helyesebben mondva a független álmadozók közt foglalt helyet, a politikai doctrineből csakis mysticismust és szánalmat tudott kiváltani; ez a metaphysicus, a cselekvésre képtelen levén, nagyon kevéssé volt veszélyes. Az itélet, a mely őt sújtotta, csak nagyon könnyű vádakat bírt ellene emelni; jelenlétét a gyülekezetekben, „beszélgetéseket a censura szigoráról“, tiltott pamphletek olvasását vagy csupán meghallgatását, megigért esetleges hozzájárulását egy tervezett nyomda felállításához. Ezek a „bűnök“ valóban nagyon csekélyeknek látszanak; főleg, ha összehasonlítjuk a szigorú büntetéssel, a mely a tetteseket sújtotta. A rendőrség akkoriban oly tökéletlen volt, hogy teljes két évig nem tudta, mit terveznek az elégedetelenek köreiben. Végre akadt egy áruló, a ki felvilágositotta. Petrasevszkij és barátai aztán teljesen elárulták magukat azzal, hogy egy lakomát rendeztek Fourier tiszteletére és ezen alkalomból, az akkori idők stylusában szónokoltak a család, a tulajdon, a királyok és az Istenek eltörléséről, de azért légyottot adtak egymásnak egy újabb lakomán, a melyen „a kereszténység megalapitóját“ akarták ünnepelni. Dosztojevszkij nem vett részt ezeken a socialista vendégségeken.

Mikor az alább következőket olvassuk, nem szabad elfelednünk, hogy ez az 1849-ki júniusi napok után történt, a melyek megrémitették Európát és egy évvel más lakomák után, a melyek egy trónt döntöttek halomra. I. Miklós czár érzelmes és emberies uralkodó volt, önmagán tett erőszakot, hogy könyörtelen legyen, abban a vallásos meggyőződésben élvén, hogy az Isten őt választotta ki egy összeomló világrend megmentőjeül. Ez az uralkodó tervezte a job-

bágyok felszabadítását; egy végzetes félreértés következtében éppen ő sújtotta azokat az embereket, a kiknek némelyikének nem volt más bűne, mint hogy ugyanazt akarta tenni. A történelem csak azon esetben lehet méltányos, ha bemélyed a lelkiismeretekbe és megvizsgálja az összes indító okokat, a melyek a cselekvésre ösztönözték. De a küzdelem azon órája, a melyről beszélek, nem volt alkalmas a kimagyarázásokra és a megfontolt, higgadt ítélkezésre.

1849 ápril 23-án reggel öt órakor harmincznégy gyanus embert tartóztattak le. A két Dosztojevszkij testvér is köztük volt. A fellegvárba vitték a vádlottakat az Alexej ravelin casemattáiba zárták, egy szomorú és gyászos emlékekkel teljes helyre. Nyolcz hónapig maradtak itt, a vizsgáló biztosok kihallgatásain kívül minden egyéb szórakozás nélkül; csupán a vizsgálati fogság vége felé tűrtek el a zárkáikban néhány vallásos tartalmú könyvet. Mihajlovics Fédor a következőket írta a bátyjának, a kit elégséges gyanuokok hiánya miatt csakhamar szabadon bocsátottak: „Öt hónapig csupán a saját agyvelőmből éltem és semmi egyébből. Nyomasztó örökké és csupán gondolkozni, — gondolkozni minden külső benyomás nélkül, a mely a gondolatot megújitaná és támogatná . . . Olyan voltam, mint a ki a légszivattyú korongja alatt áll, melyből kiszivattyúzták a belélegezhető levegőt“. Ez az erélyes hasonlat akkoriban nem csak a fellegvárra volt alkalmazható. Debout Hippolyt, a foglyok egyike, feljegyezte visszaemlékezéseiben az egyetlen vigaszt, a melyben részesültek. Egy fiatal katona a helyőrségből, a ki a folyóson őrt állt, megszánta a foglyokat elszigeteltségük miatt; hébe-korba kinyitotta a casamatták ajtain levő nézőlyukat és halkan beszólt: „Ugye-

bár unatkoznak? Szenvedjenek türelemmel. Krisztus urunk is szenvedett.“ Talán e katona szavai hallatára fogant meg Dosztojevszkij agyában néhány ama jellemek közül, a melyekben oly jól rajzolta meg az orosz nép ájtatos megnyugvását a sorsban.

Deczember 22-én kivezettették a vádlottakat a zárkáikból, a nélkül hogy közölték volna velük az ítéletet, a melyet a haditörvényszék az ő távollétükben hozott. Már csak huszonegyen voltak, a többit szabadon bocsátották. Katonai kiséret mellett elvezették őket a Szemenovszkij-térre, a hol egy vérpad volt felállítva. Mialatt a vérpadon csoportokba állitották őket, a hol egymásra ismertek, Dosztojevszkij az egyik elítélt társával Monbellivel, a ki ezt később elbeszélte, egy novella tervrajzát közölte, melyet a börtönben dolgozott ki. A felségsértőknek 21 Réaumur fokú hidegben le kellett vetni a kabátjukat és ingujjban kellett végig hallgatni az itélet felolvasását, a mi félóráig tartott. Mikor a tollnok elkezdett olvasni, Mihajlovics Fédor így szólt a szomszédjához, Durovhoz: „Lehetséges-e, hogy kivégezzenek bennünket?“. Ez a gondolat akkor támadt először az elméjében. Durov csak egy taglejtéssel felelt, egy szekérre mutatván, a mely tele volt rakva egy ponyvával leterített tárgyakkal, melyek koporsókhoz hasonlítottak. A felolvasás e szókkal végződött: „. . . halálra ítéltetnek és agyon fognak lövetni.“ A tollnok lement a vérpadról, helyette egy pap ment fel, kereszttel a kezében és felszólitotta az elitélteket, hogy gyónjanak meg. Egyetlen egy elitélt, a kereskedők osztályából, engedelmeskedett a felhivásnak; a többiek valamennyien megcsókolták a keresztet. Petrasevszkijt és a két főösszeesküvőt karóhoz kötötték. A vezénylőtiszt a szemközt

sorakozott katonasággal megtölttette a puskákat és elmondta az első vezényszókat.

Mikor a katonák czélozni kezdtek, egy fehér lobogót húztak fel előttük; a huszonegy ember csak ekkor tudta meg, hogy a czár megváltoztatta az ítéletben kiszabott büntetést. A vérpad alatt álltak a szánkók, a melyeken Szibériába fogják őket szállítani. A főösszeesküvőket leoldották a karókról, egyik közülök: Grigoriev hirtelen megtébolyodott és többé soha se nyerte vissza elméje épségét.[1]

Dosztojevszkij ellenben gyakran mondta és pedig legjobb hiszeműleg, hogy a rendes életben mulhatlanul megőrült volna, ha a sors megkíméli ettől a megpróbáltatástól és az utána következőktől. A szabadsága utolsó évében a képzelt betegségek rögeszméje, idegeinek ziláltsága és a „mystikus rémületek" szinte egyenesen az elmeháborodásba vitték volna; azt állítja, hogy csupán az életmód e hirtelen megváltozása és az a körülmény mentette meg, hogy daczolnia kellett a csapásokkal, melyek akkoriban érték. Meglehet; a lélek titkai megfoghatlanok és az is bizonyos, hogy a képzelt bajokat semmi sem gyógyítja meg jobban egy valódi szerencsétlenségnél; azonban mégis hajlandó vagyok azt hinni, hogy ezen állításból nem hiányzik némi illusiója a kevélységnek. Ha a regényíró későbbi műveit figyelmesen olvassuk, mindig találunk egy pontot, a hol az agyrázkodás megnyilatkozik, melyet e borzasztó pillanat előidézett. Valamennyi könyvében visszatér egy hasonló jelenetre, egy kivégzés leírására vagy álomképére és ismételve elmerül a

[1] E tényeket a kitünő életrajzból vettem át, a mely Müller Oreszt *Levelezése* bevezetését képezi és mindazok elbeszéléseiből van szerkesztve, a kik ama korszakot túlélték.

halálra ítélt ember tanulmányozásába lélektani szempontból; e lapok különös nyomatékos erőteljességén érezni lehet az agy valamelyik fájó rejtekében lakozó rémkép káprázatát.[1]

A császári ítélet, mely az íróra nézve kevésbbé volt szigorú, mint a többiekre nézve, a büntetését négy évi kényszermunkára, ezen idő eltelte után pedig besoroztatásra, mint egyszerű katona, továbbá pedig a nemesség és a polgári jogok elvesztésére enyhítette. A száműzöttek nyomban felültek a szánkókra és a menet elindult Szibéria felé. Tobolszkban egy együtt töltött utolsó éjszaka után istenhozzádot mondtak egymásnak; a hajukat leborotválták, vasra verték őket és elindították különböző rendeltetési helyeik felé. Ott, az állomás-fogházban, fogadták a deczembristák nejeinek látogatását. Köztudomású, mily bámulatos példát adtak e derék nők, a kik a legmagasabb társadalmi osztályokhoz tartoztak, jólétben, boldogan éltek és mindent ott hagytak, követték férjeiket a számkivetésbe; húsz év óta kóboráltak a börtönök kapui előtt. Megtudván, hogy a haza a száműzöttek egy újabb nemzedékét küldi Szibériába, eljöttek a fogházba, mint a szenvedések és a bátorság tapasztalt tanítói, elmondták a fiatal embereknek — a legidősebbek köztük még nem voltak harmincz évesek — mi vár reájuk

[1] „Mihelyt az alkonyat beállt, fokonkint abba az állapotba sülyedtem, a mely oly gyakran erőt vesz rajtam éjjelenkint, mióta beteg vagyok és a melyet *mystikus rémület*-nek nevezek. Ez az állapot nyomasztó félelem, valamitől, a mit nem tudok se meghatározni, se felfogni, a mi nincs a dolgok rendjében, de a mi talán meg fog valósulni rögtön ebben a perczben és meg fog jelenni előttem, mint egy kérlelhetlen, iszonyú, undok tény.“ (*Lealázottak és megsértettek* 55. lap).

és hogyan kell elviselni a sorscsapást, azután mindegyiknek közülök odaadták az egyedüli tárgyat, a melyet adhattak s a melylyel bírhattak: egy evangeliumot. Dosztojevszkij elfogadta és a következő négy év alatt e könyv mindig a párnája alatt volt; minden éjjel olvasott belőle a hálóterem lámpája világánál, másokat is megtanitott olvasni benne; a nappali nehéz munka után. Mialatt rabtársai az álomtól kérték testi erejük megújitását, Dosztojevszkij a könyvétől kért oly jótéteményt, a mely gondolkozó emberre nézve még szükségesebb: az erkölcsi erők megújitását, hogy szíve a megpróbáltatásnak megfelelő magaslaton maradjon.

Képzeljük el ezt a gondolatok világában élő embert, finom idegeivel, izzó büszkeségével, megrémített és minden viszontagságot nagyítani kész képzelőtehetségével, a közönséges gonosztevők e társaságában, egyforma kínszenvedések közt, reggelenkint a kényszermunkához kirendelve és folyvást szemközt azzal a veszélylyel, hogy a legcsekélyebb hanyagságért, vagy az őrei szeszélyének következtében megvesszőzik! A második kategoriába, a legnagyobb gonosztevők és politikai bűnösök kategoriájába volt beírva. Ezeket az elítélteket egy fellegvárban, katonai felügyelet alatt tartották, a gypsmalmokban kerékhajtásra, télen pedig a folyó jegén, ócska bárkák szétszedésére és egyéb nehéz és szükségtelen munkára alkalmazták. Dosztojevszkij később nagyon jól leírta, mily rendkívüli fáradság vesz erőt az emberen, ha kényszerítik dolgozni, csak azért, hogy dolgozzék és érzi, hogy a munkája egyszerű testgyakorlat. Azt is mondta és én elhiszem, hogy a legszigorúbb büntetés az, hogy az ember évekig soha sincs egyedül. De ezen eszmékkel és erővel

teljes íróra nézve az volt a legnagyobb kín, hogy nem írhatott, nem önthette gyötrelmeit irodalmi műbe, a lelke megkönnyebbülésére: tehetsége, mely nem nyilvánulhatott meg, szinte megfojtotta őt.

Mégis túlélte a megpróbáltatást, megtisztulva, megerősödve. Nem szükséges elképzelnünk e vértanuság történetét, elolvashatjuk, átlátszó idegen nevek alatt abban a könyvben, a melyet a büntetésének letelte után írt e czím alatt: *Visszaemlékezések a halottak házából.* E könyvvel visszatérünk a művei tanulmányozásához, de egyúttal folytatni fogjuk az élete ismertetését is. Óh! mily véletlen és igazságtalan dolog az irodalmi szerencse! Silvio Pellico neve és munkája elterjedt az egész művelt világon; Francziaországban classikus műnek hirdetik és ugyanezen Francziaországban, valamennyi hírnév és valamennyi eszme ezen országútján, ezelőtt kevéssel még csak a czímét sem ismerték egy kegyetlen és pompás könyvnek, a mely a lombardiai fogoly könyvét felülmulja úgy a művészi tökély, mint a leírt dolgok iszonyú volta tekintetében. Talán az orosz könnyek kevésbbé emberiek az olasz könnyeknél?

Nem létezik könyv, a melyet megírni nehezebb lett volna. Szerzőjének arról a titokzatos földről — Szibériáról kellett beszélni, melynek nevét akkoriban nem szívesen ejtették ki. Még a törvénykezési nyelv is gyakran euphemismust használt, hogy ne kelljen kimondania az igazi szót; a törvényszékek a bűnösöket számkivetésre ítélték „nagyon messze fekvő földre“. És egy volt politikai rab vállalkozott végigmenni ezen az izzó parázson és tartani ezt a fogadást a rendőrség ellenében. Megnyerte. A siker legelső feltétele az volt, hogy a szerző tudomással se látszassék

bírni politikai elítéltek létezéséről, de a mellett mégis meg kellett értetnie az olvasóval, mily ravasz furfanggal fokozott szenvedések várnak a felsőbb osztályokhoz tartozó emberre, a kit a sorsa e gyalázatos környezetbe taszított. A szerző egy Gorjancsikov Sándor nevű ember kéziratát adja a kezünkbe, a ki a kiszabadulása után Szibériában halt meg; néhány lapnyi életrajzából megtudjuk, hogy ezen álnév alatt egy becsületes és művelt ember rejtőzött, a ki a nemesi rendhez tartozott. A mi miatt tíz évi kényszermunkára ítélték, óh! én Istenem! az csak egy csekélység, merő véletlenség volt; egyike ama kis bűnöknek, a melyek nem ejtenek foltot sem a szíven, sem a becsületen: Gorjancsikov jogosult féltékenységi rohamában megölte a feleségét. Önök azért nem kevésbbé becsülnék, ugyebár? A mi esküdtjeink felmentenék és ezenfelül önök már megsejtették, hogy ez csak olyan történet, a melyet a szerző egy politikai vétség elpalástolása végett gondolt ki. A czél el van érve: egy ártatlan ember mögött lépünk be a pokolba.

Ez a pokol egy kaszárnya a bástyák közt: három vagy négyszáz kényszermunkás lakik benne, a kiket a láthatár minden irányából hoztak ide: tatárok, kirgizek, lengyelek, leszghiek és egy zsidó. Irtózatosan unalmas tíz év alatt Gorjancsikovnak — olv. Dosztojevszkijnek — nem volt egyéb foglalatossága e szegény lelkek megfigyelésénél és az eredmény egy sorozata volt a páratlan lélektani tanulmányoknak. E nyomorultak egyforma öltözete és egyenlően mord és hallgatag arcza alól jellemeket látunk kibontakozni, emberi lényeket, a kiket a szerző az ösztöneik legmélyebb rejtekéig elemez. A megfigyelő meleg rokonszenvvel viseltetik a körüle élő összes „szerencsétlenek“

iránt; ezzel a névvel jelzi az orosz nép az igazságszolgáltatás áldozatait és a szerző szereti ezt a kifejezést használni; érezzük, hogy igyekszik nem gondolni a vétségre, hogy annál inkább elérzékenyedhessék a bűnhödés szomorúsága felett és kereshesse, — mert ez a gondjainak állandó czélja, — kereshesse az isteni szikrát, a mely még a legelvetemültebb emberben sem aludt ki végkép. Néhányan a kényszermunkások közül elmondják neki az életük történetét, a mely apró drámai fejezetek tárgyává lesz, ezek pedig megannyi remekművei a természetességnek és az érzelmességnek; a legtökéletesebbek azok, a melyeket Baklusin katona és Akulina férje beszél el, mindketten szerelemből lettek gyilkosokká. A többiek multját nem kutatja a szerző; csupán az erkölcsi természetüket rajzolja, abban a széles modorban és azzal a félhomályos világítással, melyet az orosz írók kedvelnek. Ők a tárgyakat és alakokat a korai hajnal szürke világításában látják, a bizonytalan körvonalak egy zavaros és ködös lehetőségben végződnek, olyanok, mint a Henner arczképei Ingres arczképei mellett. És a nyelv, főleg az a népies nyelv, a melylyel Dosztojevszkij élni szeret, határozatlanságával és folyékonyságával erre rendkívül alkalmas.

E jellemek túlnyomó része visszavezethető az indító ok közös typusára, a túlhajtott ingerre, az *otcsajanyiére*, a szív és az elme azon állapotára, a melyet a kétségbeesés szó nem fejez ki teljes szabatossággal. Dosztojevszkij ismételten megpróbálja elemezni: „Olyan érzés az, mint azon emberé, a ki egy magas toronyból lehajol a tátongó mélység fölé és a kéjtől remeg arra a gondolatra, hogy most innét levethetné magát, fejjel lefelé. Csak gyorsan végezzünk! gondolja magá-

ban. Némelykor nagyon békeszerető, nagyon közönséges emberek azok, a kik így gondolkoznak! . . . Az ember élvezetet talál az irtózatban, a melyet embertársaiban kelt . . . Egész lelkét féktelen kétségbeesés gyötri és ez a kétségbeesett ember esengve várja a büntetést mint olyasmit, „a mi dönteni fog helyette“. *A Hülye* című regényében, melyről nem sokára szólni fogunk, szerzőnk a szeszély ilyen rohamainak egy érdekes példáját idézi, mint valódi tényt.

„Két meglett korú paraszt, két jó barát, a kik régóta ismerték egymást, egy korcsmába érkezett, egyik se volt részeg. Megteáztak és szobát nyittattak, a melyben együtt töltötték az éjszakát. Az egyik már két nap óta észrevett egy üveggyöngyös lánczon tartott ezüst zsebórát, a melyet a másik viselt és melyet azelőtt nem látott. Ez az ember nem volt tolvaj, becsületes ember volt és sokkal tehetősebb, hogysem tolvaj legyen. De ez az óra nagyon tetszett neki és oly heves vágy támadt benne, hogy nem bírt magán uralkodni, egy kést vett elő és mihelyt a barátja háttal volt feléje fordulva, lopva odament hozzá, szemeit az égre emelte, keresztet vetett magára és ájtatosan suttogta e szókat: „Uram, bocsáss meg nekem Krisztus érdemeiért“. Egy döféssel megölte a barátját, mint egy birkát és elvette az óráját“.

Az ilyen őrülési rohamok gyakran erős adag asketismussal párosulnak. Példa reá az óhitű esete, egy példás viseletű elítélté, a ki megdobja a térparancsnokot egy kővel, csak azért, hogy megvesszőzzék, „hogy szenvedjen“. Dosztojevszkijre ez a vonás annyira hatott, hogy visszatért reá a *Bűn és bünhődés*ben; ezen alkalomból talán századszor magyarázza meg azt a mystikus értelmet, a melyet az orosz ember a szenvedésnek tulajdonít; keresi a szenvedést engesz-

telő ereje miatt. „És ha ezt a szenvedést a hatóságok okozzák, annál jobb“. Itt felmerül az Antikrisztus fogalma, mely a nép nagy része, a *raszkol* számtalan híve előtt elválaszthatlan a világi hatalomtól. Érdemes idézni az óhitű ember egész arczképét, mert nagyon jól megvilágítja az író modorát és bármily hosszadalmas kitéréseknél jobban megérteti velünk az országot, a mely a tanulmányunk tárgya.

„Mintegy hetven éves, egészen fehér és czingár apró öreg emberke volt. Mindjárt a legelső találkozásunk alkalmával magára vonta a figyelmemet. Semmiféle tekintetben sem hasonlított a többi fogolyhoz, valami végtelen nyugalom és biztosság volt a nézésében! Emlékszem, hogy rendkívüli élvezettel néztem világos, fényes szemeit, melyeket apró ránczok környeztek. Gyakran társalogtam vele; életemben ritkán találkoztam ily jó emberrel, ily egyenes lélekkel. Egy megbocsáthatlan bűnért bűnhödött Szibériában. A sztarodubi óhitűek közt néhány áttérés fordult elő és bizonyos mozgalom mutatkozott az orthodoxiához való visszatérés érdekében; a kormány ezt a jó hangulatot előmozdítani akarván, egy orthodox templomot építtetett. Az öreg ember, több fanatikussal együtt elhatározta, hogy „ellenszegülni fognak a hitért“, mint magát kifejezte. Felgyújtották a templomot. A bűn szerzőit kényszermunkára ítélték; őt magát legelső sorban. Igen jómódú kereskedő volt; virágzó üzlet élén állt; nőt és gyermekeket hagyott hátra, de szilárdul ment a számkivetésbe, elvakultságában „a hitért való tanuságtételnek“ tartotta a büntetését. Bizonyos ideig tartó ismeretség után az ember azt a kérdést vetette fel: Hogyan lehet az, hogy ez a békeszerető ember, a ki oly szelíd, mint egy gyermek, fellázadt? Gyakran vitat-

koztam vele a „hit“-et illető dolgok felett. Egy mákszemnyit sem engedett a meggyőződéséből, de az érvelése sohasem árult el legcsekélyebb gyűlöletet, legcsekélyebb haragot sem. Bármily soká tanulmányoztam, sohase tapasztaltam nála a gőg vagy a szájhősködés legkisebb nyomát sem.

„Az öreg ember köztisztelet tárgya volt a fegyházban, de ez legkevésbbé se tette őt büszkévé. A rabok „kis bácsikának“ nevezték és sohasem alkalmatlankodtak neki. Ebből láttam, mily nagy befolyást kellett gyakorolnia a hitsorsosaira. Daczára a látszólagos szilárdságnak, a melylyel a sorsát eltűrte, mégis ki lehetett találni, hogy a lelke mélyén egy titkos, gyógyíthatlan bánatot hord, a melyet minden szem elől elrejteni igyekezett. Mind a ketten egyazon teremben háltunk. Egy éjjel hajnali 4 órakor felébredvén, elfojtott, félénk zokogást hallottam: az öreg ember a kemenczén ült és egy imát olvasott kéziratban levő imádságos könyvéből. Sírt és hallottam, a mint koronkint e szókat mormogta: „Uram! ne hagyj el! Uram, adj erőt! Kis gyermekeim, kedves kicsikéim, sohase fogjuk viszontlátni egymást!“ Ki se mondhatom, menynyire elszomorodtam.“

Ezen arczkép mellé lefordítok egy borzasztóan realistikus részletet: Mihajlov halálát.

„Ezt a Mihajlovot kevéssé ismertem. Egészen fiatal, legfelebb 25 éves, magas, nyulánk és rendkívül szép termetű ember volt. A külön osztályban (a nagy gonosztevők osztályában) tartották fogva; rendkívül hallgatag volt és nyugodt, komor szomorúságba látszott merülve lenni. A szó szoros értelmében „kiaszott“ a börtönben. Ezt mondták róla később a többi rabok, a kik közt jó emléket hagyott hátra. Én csupán arra emlékszem,

hogy szép szemei voltak és nem tudom miért jut eszembe oly makacs következetességgel.

„A nagy fagyok egyik szép, verőfényes napján, délután 3 órakor halt meg. Emlékszem, hogy a nap rézsutos sugarai áthatoltak a kórházi szobánk ablakainak zöldes és a jégvirágoktól átlátszatlan üvegén. A fényes sugarak éppen ezt a szerencsétlent világították meg.

„Öntudat nélkül, de kínosan halt meg; a haldoklás hosszas volt, több óráig tartott. Reggel óta a szemei már nem ismerték meg azokat, a kik hozzá közeledtek. Iparkodtak neki némi megkönnyebbülést szerezni, mert látták, hogy nagyon szenved; nehezen, mélyen, hörögve lélegzett, a melle nagyon magasra emelkedett fel, mintha hiányzott volna a levegője. Ledobta a takaróját, valamennyi öltönydarabját, végre elszakította az ingét, a mely úgy látszott, hogy elviselhetetlen súlylyal nehezedik reá. Segítségére siettek, megszabadították az ingétől. Borzasztó volt látni ezt a hosszú, sovány testet, a csontig kiaszott karokat és lábszárakat, a beesett hasat, a lihegő mellet és a bordacsontok körvonalait, a melyek oly élesen domborodtak ki, mint egy csontváznál. Az egész testen nem volt többé egyéb, mint egy kis fakereszt és a rablánczok; úgy látszott, mintha lesoványodott lábait most már kihúzhatta volna a békókból. Fél órával a halála előtt megszűnt minden zaj a teremben; mindenki csak suttogva beszélt. Azok, a kik járkáltak, óvatosan és csendesen léptek. A kényszermunkások keveset és közönyös dolgokról beszélgettek, koronkint lopva a haldoklóra pillantottak, a ki mind erősebben hörgött. Végre tétovázó és tapogatózó keze a kis keresztet kereste a mellén és igyekezett letépni, mintha még

az is súlyos volna és fojtogatná. Eltávolították a keresztet; tíz percz mulva kimult.

„Az ajtón kopogtattak az őrért és jelentést tettek neki. Egy ápoló belépett, bamba szemekkel nézett a halottra, aztán elment az orvosért. Ez csakhamar megérkezett. Derék fiatal ember volt; kissé túlsokat tartott a külsejére, a mely egyébiránt kellemes volt; gyors léptekkel ment a halott ágyához, lépései hangosan kopogtak végig a csöndes teremben; közönyös arczkifejezéssel, a mely éppen ezen alkalomra látszott betanulva lenni, megfogta a halott kezét, megtapogatta az üterét, egy taglejtéssel tudtul adta, hogy mindennek vége és eltávozott. Azonnal értesítették az őrség parancsnokát; minthogy egy nagy gonosztevő halt meg, a külön osztályból, különös formaságokat igényelt a haláleset megállapítása. E közben az egyik kényszermunkás halk hangon azt a véleményt fejezte ki, hogy czélszerű volna az elhunyt szemeit lezárni. Egy másik figyelmesen hallgatta a szavait, aztán csendesen odament a halotthoz és lecsukta a szempilláit. Meglátván a párnán fekvő keresztet, a kezébe vette, megnézte és Mihajlov nyakára akasztotta és keresztet vetett magára. Ez alatt a halott ember arcza megmerevült, egy napsugár játszadozott rajta; a száj félig nyitva volt, két fiatal és fehér fogsor csillogott a foghúshoz tapadt vékony ajkak alatt.

„Végre megjelent az őrvezető altiszt fegyveresen, fövegével a fején, két ápoló kíséretében. Előre jött, mindinkább lassabbodó léptekkel és tétovázva nézett a hallgatag kényszermunkásokra, a kik kört képeztek körüle és komor arczkifejezéssel tekintettek reá. Az elhunyt ágya elé érvén, megállt, mintha a padlóhoz szegezték volna. Azt lehetett volna hinni, hogy fél.

Ez az egészen meztelen, kiaszott holttest, a melyen semmi se volt a rablánczokon kívül, megdöbbentette őt. Az altiszt kikapcsolta az állszíját, levette a csákóját, a mi teljesen felesleges volt és keresztet vetett magára. Komoly, szigorú, fegyelmezett hadastyán alak volt. Emlékszem, hogy e pillanatban az öreg Csekunov fehér feje az altiszt feje mellett volt. Csekunov sajátszerű figyelemmel vizsgálta ezt az embert, erősen a szeme közé nézett és leste minden taglejtését. A pillantásaik találkoztak és Csekunov alsó ajka egyszerre elkezdett remegni, görcsösen vonaglott, úgy hogy a fogait lehetett látni. A kényszermunkás egy gyors és önkénytelen mozdulattal a halottra mutatott és eltávozott, mialatt e szavakat mormogta:

— „Pedig ennek is volt anyja! . . .

„Emlékszem, hogy e szók úgy fúródtak a szívembe, mint egy kilőtt nyíl. Miért mondta e szókat? hogyan jutottak az eszébe? . . . Az őrök a vállukra emelték a tábori ágyat, a melyen a holttest feküdt; a száraz szalma zizegett, a lánczok csörögtek a padlón a mély csöndességben. Az őrök felszedték a lánczokat és elvitték a hullát. A hangos beszélgetés azonnal megindult. Hallottuk, a mint az altiszt a folyosón elküldött valakit a kovácsért. A lánczokat le kellett feszíteni a halott emberről . . .“

Az olvasó láthatja ebből a két példából a szerző egész módszerét, összes jó tulajdonságaival és hibáival, minden egyes cselekvény pontos és aprólékos leírását.

E tragikus képek közt szelídebb alakok is jelennek meg, jó lelkek, a kik feladatukul tűzték ki a rabok vigasztalását és sorsuk enyhítését, mint például az az özvegyasszony, a ki mindennap eljött az erőd kapujához és apró ajándékokat és hireket hozott vagy

legalább is mosolygott a szerencsétlenekre. „Nagyon keveset tehetett, mert nagyon szegény volt; de hát mi — a rabok — éreztük, hogy a közelünkben, a börtön falain túl van egy lény, a ki önfeláldozó hűséggel viseltetik irántunk és már ez is sok volt.“

Még egy lapot választok ki, egyiket azok közül, a melyeken leginkább megérzik a belső meghatottság; ez a lap a sasról szól, a melyet a kényszermunkások bocsátottak szabadon, „hadd dögöljön meg szabadságban“. Egy napon a munkából visszatérvén, foglyul ejtettek egyet a szibériai nagy madarak közül, melynek a szárnya meg volt sebezve. Néhány hónap óta a kaszárnyák udvarán tartották, táplálták és sikertelenül igyekeztek megszelíditeni. A sas a czölöpfal egyik szegletébe menekült, minden közeledés ellen hevesen védekezett és mérges szemekkel nézett azokra, a kik börtönük részesévé tették. Végre a rabok elfeledték.

„Az ember azt hihette volna, hogy gyülölködve várja a halált: nem bízta magát senkire, nem békült meg senkivel. Végre egy napon a rabok megemlékeztek róla, mintegy véletlenül. Két hónapi feledés után, a mely alatt senki se törődött a madárral, mintha egyszerre összebeszéltek volna, hogy megszánják. Elhatározták, hogy szabadon bocsátják. „Ha már meg kell döglenie, dögöljön meg szabadságban“, — igy vélekedtek nehányan.

— Tudvalevő dolog, mondták mások; egy szabad, vad madarat nem lehet hozzászoktatni a börtönhöz.

— Ez annyit tesz, hogy nem olyan, mint mi, szólalt meg valaki.

— Bolond beszéd! az madár, mi pedig emberek vagyunk.

— A sas, társaim, az erdők czárja . . . kezdé Szkuratov az ékesen szóló, de ezúttal senki sem hallgatta. Ebéd után, mikor a dobszó egybehívta a kényszermunkásokat, megragadták a sast, befogták a csőrét, mert derekasan védekezett és kivitték a czölöpfalon kívül. Mikor a sánczra kiértünk, a tizenkét emberből álló szakasz közül mindenki kiváncsian nézte, merre fog indulni a madár. És sajátszerű! Mindannyian örülni látszottak valaminek, mintha ők maguk is kapnának egy kis szabadságot.

— Hej! a gaznép! az ember jót akar tenni vele és mégis harap, mint egy veszett állat... kiáltá, a ki a gonosz madarat vitte és csaknem érzékeny pillantásokat vetett reá.

— Bocsásd el, Mititka!

— Bizony ez egy ördög, a ki nem arra való, hogy négy fal közt éljen. Add vissza neki a szabadságot, a jó kis szabadságot.

„A sast a sáncz tetejéről ledobták a síkföldre. Ősz vége felé járt az idő. A délután hideg és homályos volt. A szél végigsüvöltött a puszta magas, megsárgult, kiszáradt füvén. A sas egyenes irányban szaladt el, sebesült szárnyával verdesve maga körül, mintha sietett volna eljutni oda, a hová a szemeink többé nem követhetik. A kényszermunkások kiváncsian nézték, a mint a feje koronkint fel-felbukkant a fű közül.

— Nézzétek a czudart, mondá az egyik elgondolkozva.

— Nem fordult vissza, mondá egy másik. Egyetlenegyszer se nézett hátra, testvérek. Csak a menekülésre gondol.

— Lám, lám, mondá a harmadik, talán azt hitted, hogy visszajön megköszönni a jóságodat?

— Miért törődnék velünk, ha egyszer visszanyerte a szabadságát!

— A függetlenségét!

— Már nem is látni többet, testvérek!

— Mit ácsorogtok itt! Előre! Indulj! kiálták a katonák a kíséretből.

„És valamennyien a munkához fogtak“. . .

Mikor a könyvet felnyitjuk, azonnal oly szomorú, kesergő hangulattal találkozunk, hogy önkénytelenül a felett tünődünk, vajjon hogyan fogja a szerző ezt a hangulatot fokozni, hogyan fogja alkalmazni állandó módszerét, a sötét árnyalatok egymásra halmozását, a szomorúság és rémület lassú fokozását? És ez mégis sikerült neki: meg fognak róla győződni azok, a kiknek bátorságuk lesz elmenni a testi büntetések fejezetéig, a kórház leírásáig, a hol a kényszermunkásokat ápolják a fenyítékek végrehajtása után. Nem hiszem, hogy kegyetlenebb szenvedéseket festeni lehessen, undorítóbb keretben. Ez elcsüggesztheti a mi naturalistáinkat; soha se lesznek képesek ilyen messzire behatolni a fekélybe.

Pedig Dosztojevszkij nem tartozik az iskolájukhoz. A különbséget nehéz megmagyarázni, de érezzük. Azt az embert, a ki merő kiváncsiságból látogatna meg egy kórházat, csak azért, hogy nem mindennapi sebeket lásson, szigorúan elítélnők, az, a ki azért megy oda, hogy a sebeket bekötözze, érdeklődést és tiszteletet érdemel. Minden az író szándékától függ, bármily ravasz művészi fogásokhoz folyamodik, nem téveszti meg az olvasót a szándékát illetőleg. Ha a realismusa csupán bizarr fürkészés, felébresztheti beteges kiváncsiságunkat, de lelkiismeretünk elítéli őt és ráadásul minket magunkat is, a

mi nem igen alkalmas arra, hogy megkedveltesse velünk a szerzőt.

Ellenben, ha világosan meglátszik, hogy ez a sajátságos aesthetika egy erkölcsi eszme szolgálatában áll, hogy mélyebben bevés egy leczkét a lelkünkbe, akkor vitázhatunk az aesthetika felett, de — a szerző megnyerte a rokonszenvünket, undorító rajzai megnemesednek, mint a fekély az irgalmas néne ujjai alatt.

Ez a Dosztojevszkij esete. Azért írt, hogy gyógyítson. Óvatos, de kérlelhetetlen kézzel emelte fel a függönyt, a mely az oroszok szemei elől eltakarta a szibériai poklot, a dantei jégkört a távol ködében. A *Visszaemlékezések a halottak házából* a számkivetésre nézve a reformot siettető vészharang kongása voltak, éppen úgy, mint az *Egy vadász elbeszélései* a jobbágyi intézményre nézve. Sietek kijelenteni, hogy e visszataszitó jelenetek most már a multak történetéhez tartoznak. A testi büntetéseket eltörülték, a fegyházak rendszere Szibériában épp oly emberies, mint nálunk. Az eredmény kedvéért bocsássuk meg e kérlelhetetlennek a titkos kéjt, a melyet a felett érez, hogy az idegeinket beteggé teszi, midőn a középkorba való rémképeket bemutatja: az ezer és kétezer vesszőcsapást a vérző hátgerinczekre, a végrehajtást vezénylő tisztek tréfáit, egy kórházi éjszaka undorító részleteit, a rémülettől megőrült embereket és a kínzások következtében előállt ideges állapotokat. De az olvasónak erőt kell vennie magán és végig kell mennie a könyven, a mely akárhány bölcsészeti fejtegetésnél sokkal jobban megmutatja az olyan ország lehetséges erkölcseit és végzetes jellemét, a hol, még úgyszólván tegnap, történhettek ilyen dolgok és a hol azokat el lehet

beszélni úgy, mint valamely köznapi dolgot, a nélkül, hogy az elbeszélő tolla alól a fellázadás vagy a csodálkozás egyetlen felkiáltása siklanék ki. Tudom, hogy ez a részrehajlatlanság részben irodalmi, részben a censura érzékenysége következtében elkerülhetlen módszer; de maga az a tény, hogy az olvasó elfogadja ezt a módszert, hogy e szörnyűségekről úgy lehet beszélni előtte, mint a társadalmi élet természetes tüneményeiről — arra figyelmeztet bennünket, hogy nem vagyunk többé a saját világunkban és hogy el kell készülve lennünk a szélsőségekre a jóban és a rosszban: a barbárságra, a bátorságra és az önmegtagadásra. Semmi se lephet meg ezen emberektől, a kik a börtönbe mennek az evangeliummal a kezükben. A fennebbi idézetekből látni lehet, mennyire áthatotta e lelkeket a szentírás és menynyire előkészítette az asketismusra és a vértanuságra: a tévedéseiket épp úgy, mint az erényeiket ebből a forrásból merítették.

Valóban közel vagyok a kétségbeeséshez, mikor megkísérlem megérttetni ezt a világot a mienkkel, vagyis közös eszmék által egybekötni az elméket, a melyekben egymástól annyira különböző képek élnek és a melyeket oly különböző kezek idomítottak. Ezek az emberek egyenesen az Apostolok cselekedeteiből jöttek hozzánk, elkezdve az eretnek parasztól, a ki keresve-keresi a szenvedést, egész az íróig, a ki a saját szenvedését lemondással teljes szelidséggel írja. És ez a szelidség nem csupán alakoskodás, Dosztojevszkij azóta ezerszer elmondta, hogy a megpróbáltatás reá nézve üdvös volt, hogy általa szerette meg testvéreit a népből és ismerte fel nagyságukat a legnagyobb gonosztevőkben is: „A sors, a mely úgy

bánt velem, mint egy mostoha, a valóságban igazi anya volt reám nézve".

Az utolsó fejezetet „Feltámadás"-nak lehetne nevezni. Ebben ritka ügyességgel vannak leírva azok az érzelmek, a melyek a foglyon erőt vesznek a megszabadulása közeledtekor és pillanatában. Úgy rémlik, mintha az olvasó szemtanuja volna a hajnalhasadtának, a nappal közeledtének a sötétségen keresztül, mindaddig a pillanatig, mikor a nap megjelen. Gorjancsikov a legutolsó hetekben néhány könyvet és valamelyik folyóirat egyik számát szerzi meg, tíz év óta csak az evangeliumot olvasta és semmit se hallott az élők világáról. Mikor a félbeszakítás után újból felveszi az egykori élet fonalát, szokatlan érzelmek támadnak benne, egy új mindenségbe lép be, nagyon egyszerű szókat és dolgokat nem képes megmagyarázni magának; rémülten kérdezi magától, milyen óriási léptekkel haladhatott előre, nélküle, a nemzedéke; valószínűleg ilyenek lehetnének egy ember érzelmei, a ki a halottaiból feltámadna. Végre az ünnepélyes óra ütött; meghatottan búcsúzik el a társaitól; csaknem sajnálat az, a mit érez, mikor elhagyja őket; az ember mindenütt ott hagy valamit a szívéből, még a börtönben is. Elmegy a kovácsműhelybe, a rablánczai lehullanak, szabaddá lett.

III.

Nagyon relativ szabadság volt ez; Dosztojevszkijt besorozták egy szibériai ezredbe, mint közlegényt. Két évvel később, 1846-ban a trónváltozás meghozta a kegyelmet; Mihajlovics Fédort előbb előléptették tisztté és visszahelyezték polgári jogai élvezetébe és

nemsokára megengedték neki, hogy leköszönjön tiszti rangjáról; még temérdek utánjárásba került, míg engedélyt kapott visszatérni Európába és főleg, míg megengedtetett, hogy a munkáit kinyomathassa; e nélkül a többi értéktelen lett volna az íróra nézve. Végre 1859-ben, tíz évi száműzetés után átkelt az Urálon és egy teljesen megváltozott, úgyszólván kiszellőztetett Oroszországba lépett, mely a türelmetlenségtől és a reménytől a legnagyobb mértékben felizgatva várta a jobbágyság felszabadítását. Szibériából feleséget hozott magával, egy régi összeesküvő-társa özvegyét, a kivel a számkivetésben ismerkedett meg és kelt egybe. Mint mindent, a mi a Dosztojevszkij életével összefügg, ezt a szerelmi regényt is meglátogatta a balszerencse és megnemesítette az önmegtagadás. A fiatal nő más iránt élénkebb szerelmet érzett és kevés híján más férfival jegyezte volna el magát. Dosztojevszkij levelezéséből látjuk, hogy egész éven át iparkodott a szeretett nő és a vetélytárs boldogságát biztosítani; szentpétervári barátait kérte és sürgette, hogy hárítsanak el minden akadályt a házasságuk útjáról. „A mi engem illet — írja egyik levele végén — én majd a vízbe ugrom, vagy neki adom magamat az ivásnak“.

Élete történetének ezt a lapját írta le a *Lealázottak és megsértettek* czímű regényében, mely azonban nem a legjobbik regénye. A bizalmas jó barát helyzete, a ki előmozdítja a szerelmesek ügyét, a mely őt kétségbeejti, bizonyára igaz, mert hiszen a szerző saját magán tapasztalta; nem tudom, vajjon rosszul van-e előadva, vagy önzőbb-e nálunk a szív, de nehéz elhinni ezt a helyzetet, a mely nem is nyujtható hosszúra a nélkül, hogy némileg nevetségessé ne

váljék. Az expositio nagyon lassú fejlődése, a kettős drámai cselekmény ellentétben állnak a compositio nálunk megszokott szabályaival; ugyanazon pillanatban, mikor a bonyodalom érdekelni kezd bennünket, a háttérben második, külön bonyodalom tűnik fel, mely az előbbi másolatának látszik. Szivesen elhiszem, hogy a szerző e megkettőzés által igen finom művészi hatást akar elérni és ezt a fogást zeneszerzőktől sajátította el; a fő dráma visszhangot kelt a távolban, mint mikor a zenekar visszhangozza a szinpadon működő karénekek dallamának körvonalait. Vagy ha úgy tetszik, a párosult két regény olyan, mint egymással szemközt álló két tükör, a melyek ugyanazt a képet tükrözik vissza egymásban. Ezt a finomságot a közönség nem érti meg.

Ezenfelül néhányan a cselekvő személyek közül kivül esnek a valóság határán. Dosztojevszkij nagyon kedvelte Eugène Sue-t; a *Levelézései* bizonyos megjegyzéseiből azt gyanítom, hogy azon időtájban is még e drámaíró befolyása alatt állt. Valkovszkij herczege valóságos melodrámai cselszövő, a ki egyenesen a rémdrámákból tévedt ide. Azon ritka esetekben, mikor a regényíró az alakjait a magas körökből vette, mindig tévútra jutott. A szenvedélyek bonyodalmas és discrét játékát a világjártasság által mérsékeltebbre hangolt lelkekben legkevésbbé se volt képes megérteni. Natasa szeretője, a szeles fiú, a kiért ez a nő mindent feláldoz, nem sokkal többet ér; jól tudom, hogy a szerelemtől nem szabad számon kérni az inditó okait és hogy bölcsebb dolog bámulni az erejét, függetlenül a tárgyától; de a regényolvasó nem tartozik bölcsész lenni, megkivánja, hogy érdeklődést keltsenek a szeretett hős iránt; eltűri a gonosztevőt, de nem tűri el, hogy buta legyen. Legalább mi Franczia-

országban soha se fogunk kibékülni e különben természetes és vigasztaló látványnyal, hogy egy kiváló lény egy hülye férfi előtt térdel; udvariasságunknál fogva, ha éppen meg kell lenni, megengedjük az ellenkezőt, azt t. i., hogy egy lángész imádjon egy libácskát, de ennyi az egész, a mit megengedhetőnek tartunk. Dosztojevszkij maga túltett a legszigorúbb bírálatokon; egy hirlapi czikkben a *Lealázottak és megsértettek*-ről ezeket írta: „Elismerem, hogy e regényemben sok bábu van emberek helyett; ezek nem is művészi alakba öltöztetett személyek, hanem járó-kelő könyvek“.

E fentartások mellett kijelenthetjük, hogy e két nőalakon meglátszik a mester keze. Natasa a megtestesült, odaadó és féltékeny szenvedély; úgy beszél és cselekszik, mint a görög tragoediák valamelyik áldozata, a mely martaléka lett a végzetszerű Venusnak. Nelly, a kedves és szánalomraméltó kis leány, Dickens legbájosabb gyermekei testvérének látszik. Milyen jól fejezi ki azt a mély eszmét, a mely mindig egyike az orosz nép szívében élő evangeliumi eszméknek: „El fogok menni alamizsnát kérni az utczán; alamizsnát kérni nem szégyen, nem egy embertől kérem, hanem mindenkitől és mindenki — az senki. Ezt egy vén koldusasszony mondta nekem. Kicsi vagyok, semmim sincs; elmegyek alamizsnát kérni mindenkitől“.

Dosztojevszkij Pétervárra való visszatérésétől 1869-ig egészen belemerült a hirlapírói munkába. A szegény metaphysikus különös előszeretettel viseltetett a tevékenység e csábító alakja iránt; ebben nyűtte el tehetsége és élete legjavát. Ezen első időszak alatt két lapot alapított, hogy megvédelmezze

az eszméit, a melyeket bírni vélt. Nem hiszem, hogy valaki képes volna gyakorlati nyelven formulázni ezeket az eszméket. Állást foglalt a szabadelvüek és a slavophilek közt, de közelebb állt az utóbbiakhoz; az ő jelszava és összes programmja is, mint ezeké, Tucsev, az ismeretes költő egyik versének e két sora volt:

Oroszországot észszel fel nem éred,
Oroszországban hinni kell.

Ez a hazafias hitvallás nagyon tiszteletreméltó, de merőben titokszerű lévén és nélkülözvén a szabatos dogmákat, lényegénél fogva nem lehet tárgya a magyarázatnak és a vitáknak; az ember elhiszi, vagy nem hiszi el s ezzel vége. A slavophilek nagy tévedése abban áll, hogy huszonöt év óta óriási mennyiségű papirt feketítettek be tintával csak azért, hogy egy érzelem felett okoskodjanak. Egy idegennek semmi keresete sincs e vitatkozásokban, a melyek beavatottságot és feltétlen hitet igényelnek, ennélfogva bizonyosra is veheti azt, a mi reá vár, akármit tegyen vagy mondjon; ha belemegy a kérdésbe, tudtára adják, hogy képtelen azt megérteni és hogy a megszentelt szennyes fehérneműt nem a nyilvánosság előtt, hanem csak a leviták családi körében szokás kimosni; ha nem megy bele, tudatlannak nyilvánítják és a kérdés lekicsinylésével vádolják.

Különösen ezen időtájban, az emancipatio emlékezetes éveiben a túlsoká elfojtott eszméken a szédület vett erőt. A *metelj* fujt, a dühös szél, a mely néha felkavarja a mozdulatlan havat, elhomályosítja a levegőt kavargó porral, eltakarja az utakat és zavarba ejti a távolba néző szemet, a sötétségben egy vonat robog tova, egy kazán, melyet a gőz fel-

hőjébe burkolva ráznak, égetnek és hajtanak ismeretlen tájak felé a börtönbe zárt erők. Ilyen volt az akkori Oroszország. Dosztojevszkij munkatársa, Sztrachov *Visszaemlékezései*-ben egy lapot találunk, a melyet idéznünk kell; az akkori időket és embereket senki se jellemezte jobban.

„Munkatársaink egyikét, Dolgomosztjev Ivánt, egy igen derék és józan gondolkozású fiatal embert, a következő körülmények közt lepte meg egy sajátszerű őrülési roham, a mely aztán a sírba is döntötte. Egyedül élt egy bútorozott szobában. Deczember elején, mikor a nagy fagyok újból beálltak, egy napon megjelent nálam és sírva kért, hogy védelmezzem meg őt az üldöztetések és kellemetlenségek elől, melyeket — mint mondá — lakásában szenvednie kell. Azt ajánlottam neki, hogy maradjon nálam. Néhány nap mulva, éjfél után térvén haza, még ébren találtam; a szobából, a melyben hált, meglehetősen összefüggés nélküli beszédbe ereszkedett velem. Kértem, hogy hallgasson el és aludjék; én pedig elszenderedtem. Egy vagy két óra mulva hangos beszédre ébredtem fel. Hallgatóztam a sötétben: a vendégem beszélt önmagával. Mind hangosabban kezdett beszélni és felült az ágyában. Felismertem, hogy ez az őrültség hagymáza volt. Mit tegyek? A kórházba vagy az orvosért menni már késő volt; vártam tehát hajnalig. Öt vagy hat órán át hallottam őt így félrebeszélni. Ismervén a barátom összes gondolatait és kifejezési módját, mondhatnám, hogy felismertem ezen őrültség titkos okát. Előttem régóta ismert eszmék és szavak zürzavara volt ez; az ember azt hihette volna, hogy a szerencsétlen Dolgomosztjev egész lelke, összes gondolatai és érzelmei apró foszlányokra oszlottak

szét, a melyek ismét a legváratlanabb módon egyesültek. Valami hasonló történik velünk a felébredéskor, mikor a képek és szavak bizarr, értelmetlen alakulásokká sűrűdnek össze. Egyetlen eszme fűzte egymáshoz e csapongó beszédet: új politikai irányt találni a pártunk számára. Szomorúan és rémülve ismertem fel a barátom deliriumában ama vitákat és elméleteket, a melyek a hírlapunk egész kis írói körét néhány év óta éjjel-nappal foglalatoskodtatták.[1]

Így bomlott meg néhány ezen elmék közül, a melyek túl voltak terhelve reményekkel. Másokba, a melyekből a kiábrándulás kiölte a reményeket, a nihilismus vonult be mint korlátlan úr, mint a csalódott lelkesedés természetes, végzetszerű utóda. Ez volt az óra, a melyben megjelent; és ettől fogva rátette a kezét a regényre, úgy mint a politikára. Dosztojevszkij elfordul a tisztán művészi eszménytől, felszabadul Gogoly befolyása alól és az új szellem tanulmányozásának szenteli magát.

1865-ben a keserves évek korszaka következik szerzőnkre nézve. Második hírlapját is megölték és a vállalatból fenmaradt adósságok terhe alatt csaknem összeroskadt; hamar egymásután meghalt a neje és Alexej, a bátyja, a ki munkatársa volt. A hitelezői elől külföldre menekül, Német- és Olaszországban nyomorúságos életet folytat; betegen és a nehézkór rohamai által a munkában minduntalan akadályozva csak azért jön vissza, hogy némi előleget kérjen a kiadóitól; leveleiben kétségbeesve beszél a

[1] Sztrachov, *Visszaemlékezések* Dosztojevszkij *Összes műveinek* I. kötetében.

szerződéseiről, a melyek teljesen megkötik. Mindaz, a mit a nyugaton látott, meglehetősen közönyösen hagyta őt; csupán egy dolog lepte meg: egy kivégzés, a melynek szemtanuja volt Lyonban; ez a látvány visszaidézte emlékezetébe a Szemenovszkij-teret és jövendőbeli regényalakjaival untig el fogja beszéltetni ezt a kivégzést. És mindennek daczára ezen időtájban ezeket írja: „Mindamellett úgy rémlik előttem, hogy csak most kezdek élni. Furcsa ez, ugyebár? Egy macska életképessége!“ Tényleg, e viszontagságos időszak alatt, mely 1865-től 1871-ig tartott, a következő három regényt irta: *Bűn és bűnhödés, A hülye, Az ördöngősök.*

A *Bűn és bűnhödés* Dosztojevszkij tehetségének csúcspontját jelöli. Le lévén fordítva, az olvasó személyesen is meggyőződhetik róla. A tudósok, a kik az emberi lélek megfigyelésének szentelték munkásságukat, érdekkel fogják olvasni a büntetőjogi lélektan legmélyebbre ható tanulmányát, melyet *Macbeth* óta irtak, a kiváncsiak, a kiket a kínzások és gyötrelmek egy-két óráig szórakoztatnak, ebben a könyvben az izlésüknek megfelelő táplálékot fognak találni, de úgy hiszem, hogy a legtöbb embert el fogja riasztani e regény és sokan nem lesznek képesek végig olvasni. Regényt általában azért szoktunk olvasni, hogy gyönyörködtessen, nem pedig azért, hogy beteggé tegyen; a *Bűn és bűnhödés* elolvasása pedig betegség, a melyet az ember szándékosan szerez magának; erkölcsi undor marad fenn utána. Nőkre és a benyomások iránt különösebben fogékony természetű emberekre nézve nagyon nehéz olvasmány. Mindegyik könyv párbaj a szerző közt, a ki valamely igazságot, képzelmet vagy iszonyt akar az olvasóira erőszakolni

és ezen utóbbi közt, a ki a közönyösségével vagy az elméjével védekezik ellene; a jelen esetben az iró iszonygerjesztő képessége sokkal hatalmasabb egy közepes szervezet ideges ellentállási képességénél; az utóbbi azonnal le van győzve és kimondhatlan gyötrelmeket szenved. Azért beszélek ily határozottan, mert Oroszországban számos esetben láttam e regény elmaradhatatlan hatását. Ellenvetésül talán a szláv véralkat érzékenységét fogják felemlíteni, de Francziaországban is ugyanazt a kellemetlen benyomást érezték azok, a kik megpróbálkoztak vele. Hoffmann, Poë Edgár, Baudelaire, a kedélynyugtalanító műfaj összes classikusai csak ámítók Dosztojevszkijhez képest; műveikből kiérezzük az iró fogásait; a *Bűn és bünhödés*-ben érezzük, hogy a szerzőt épp úgy rémületbe ejti, az alak melyet a saját lényéből teremtett, mint minket.

A tárgy nagyon egyszerű. Egy emberben megfogamzik egy bűntény eszméje; ezt az eszmét megérleli, megvalósítja, bizonyos ideig védekezik az igazságszolgáltatás nyomozásai ellen, végre feljelenti önmagát és bűnhödik. Ezúttal az orosz művész kivételesen szem előtt tartotta a nyugateurópai szokást, a cselekvény egységét, a tisztán lélektani dráma az ember és az eszme közt véghez menő küzdelemből áll. Az alakok és a mellékesemények csak annyiban bírnak értékkel, a mennyiben a bűnös ember elhatározását befolyásolják. Az első rész, a mely az eszme megszületését és érlelődését mutatja, minden dícséreten felül álló igazsággal és teljesen biztos kézre valló elemzéssel van megírva. Raszkolnikov, egy elvtelen, lelkiismeretlen, nagyon értelmes tanuló, valódi nihilista a szó igazi értelmében, a nyomor és a bús-

komorság lesujtó hatása alatt boldogabb állapotról álmodozik. Egy ízben egy csekély ékszert zálogosít el egy vén uzsorásnőnél, és ekkor az a homályos gondolat villan meg az agyában, anélkül, hogy bármily fontosságot tulajdonítana neki: „Egy intelligens ember, a ki e nő vagyonával bírna, akármilyen czélt elérhetne; és ehhez nem kellene egyéb, mint eltenni az útból ezt a haszontalan és kártékony vén aszszonyt“.

Ez még csak egyike azon eszmecsíráknak, a melyek egyszer-máskor sok ember képzelmében felbukkantak, ha mindjárt csak a lázbetegség kínos álmaiban is és a melyek csak az akarat beleegyezésével nyernek életet. Ez a beleegyezés megszületik, a könyv mindegyik lapján növekszik egy rögeszme makacsságával, a valódi élet valamennyi szomorú jelenete, a melyekben Raszkolnikovnak része van, összefüggésben látszik lenni a tervével és bizonyos rejtélyes módon átalakul a bűntény sugalmazójává. Az erő, a mely ezt az embert a cselekvésre kényszeriti, oly hatalmasan kidomborul, hogy szinte magunk előtt látjuk, mint a dráma cselekvő személyeinek egyikét, mint a végzetet az antik tragédiában; ez vezeti a gonosztevő kezét mindaddig a pillanatig, míg a bárd lecsap a két áldozatra.

A borzasztó tény megtörtént; a szerencsétlen ember küzködik a visszaemlékezés ellen, mint azelőtt a szándéka ellen küzdött. A második részben egy uralkodó gondolatot találunk: azon helyrehozhatlan tény következtében, hogy a gyilkos egy emberi életet kioltott, egész viszonya a világhoz teljesen megváltozott; ez a világ, a melyet ezentúl csak a bűntényen keresztül nézhet, egészen új alakot öltött, új jelen-

tőséget nyert, a mely lehetetlenné teszi a gonosztevőre nézve, hogy úgy érezzen és okoskodjék, mint a többi ember és megtalálja állandó helyét az életben. Egész lelke megváltozott és folytonos egyenetlenségben van az élettel. Nem a lelkiismeret furdalása ez a szó classikus értelmében: Dosztojevszkij igyekszik megjelölni a különbséget; az ő hőse a lelkiismereti bánatot jótékony és kiengesztelő hatásával csakis azon a napon fogja megismerni, a melyen elszánja magát a bünhödésre; nem, ez egy bonyolult és perverz érzés, bosszankodás a miatt, hogy rosszul használta ki az oly jól előkészített bűntényt, fellázadás azon váratlan erkölcsi következmények ellen, a melyeket a gonosztett előidézett; a szégyen a saját gyengesége miatt, mert Raszkolnikov jellemének alapvonása a gőg. Életének most már csak egyetlen érdeke van: kijátszani a rendőröket. Keresi a társaságukat, a barátságukat; olyan vonzerő ez, mint az, a mely az embert egy mélység partjához vezeti, hogy ott a szédület érzését tapasztalja, rábírja a gyilkost, hogy végtelen hosszú beszélgetésekbe bocsátkozzék barátjaival a rendőrhivataltól, e beszélgetéseket elviszi a végső pontig, a hol egyetlen szó a vesztét okozza; minden pillanatban azt hisszük, hogy e szót ki fogja mondani; de hirtelen elsiklik felette és kéjelegve folytatja a rettentő játékot. Porfir vizsgálóbíró kitalálta a tanuló titkát, játszik vele, mint egy jókedvű tigris, a ki biztosan tudja, hogy a martaléka meg van bűvölve és vissza fog térni hozzá, és Raszkolnikov tudja, hogy a titka el van árulva; több fejezeten át phantasztikus párbeszéd folyik a két ellenfél közt; kettős párbeszéd: az ajkaké, a melyek mosolyognak és nemtudást

színlelnek, és a szemeké, a melyek mindent tudnak és mindent kimondanak.

Végre, miután a szerző eléggé megkínzott bennünket ezen éles helyzet hosszúra nyújtásával, megjelenik az üdvös befolyás, a mely megtöri a bűnös gőgjét és kibékíti őt önmagával a bűnhődés által. Raszkolnikov szeret egy szegény utczai leányt. Ne higyje az olvasó e futólagos vázlat alapján, hogy Dosztojevszkij elkontárkodta a regénytárgyát azzal a butasággal, a mely ötven év óta kísért a franczia regényekben és abban áll, hogy a gályarab és a prostituált nő kölcsönösen megváltják egymást a szerelem által. Daczára a körülmények hasonlatosságának, itt ezer mértföldnyire vagyunk e köznapi conceptiótól és az olvasó ezt csakhamar meg fogja érteni a könyv fejleményeiből. A szerző éles szeme eltalálta, hogy a bűntett által előidézett lélektani állapotban a szerelem szokásos érzelmének szintén módosulnia kellett, mint a többieknek és át kellett változnia komor kétségbeeséssé. Szonja, egy szegény teremtés, a ki eladta magát, mert éhezett; úgyszólván öntudatával se bír a helyzetének és elviseli azt, mint valamely elkerülhetlen betegséget. Megmondjam-e a szerző titkos gondolatát és koczkáztassam-e, hogy az olvasó nem fogja elhinni a mysticismus e túlzásait? Szonja a becstelenséget önmegtagadással és jámborul viseli, mint a keresztet. Ragaszkodik az egyetlen emberhez, a ki nem bánt vele megvetőleg, látja, hogy ezt az embert valami titok gyötri, igyekszik azt tőle kicsikarni; hosszú küzdelem után a vallomás elröppen, azaz tévedek: egyetlen szó sem árulja el; Szonja, egy rendkívül tragikus néma jelenetben a barátja szeme mélyén látja véghezmenni a szörnyű

eseményt. A szegény leány egy pillanatig megkövülten áll, de csakhamar magához tér; ismeri a gyógyszert, egy kiáltás fakad a szívéből: „Szenvedni kell, szenvedni együtt . . . imádkozni, bűnhödni . . . Menjünk a börtönbe!“

Itt ismét visszajutottunk arra a térre, a melyre Dosztojevszkij mindig visszatér, az orosz nép alapfelfogására a kereszténységről, a mely e tételben foglalható egybe: a szenvedés magában véve jótékony, főleg a közösen viselt szenvedés, mely egyedül képes minden nehézséget megoldani. E két lény sajátságos viszonyát egymáshoz, azt a részvétteljes és szomorú köteléket, mely távol áll mindazon eszméktől, a melyeket a „szerelem“ szó kelt bennünk, talán így lehet legjobban kifejezni: szenvedni mással és más által. Mikor Raszkolnikov e leány lábaihoz borul, a ki a szégyene díjából tartja fenn a szülőit, mikor a leány, a kit mindenki megvet, rémülten fel akarja őt emelni, Raszkolnikov a következő szókat mondja, a melyek magukban foglalják e tanulmányunk tárgyát képező összes könyvek synthesisét: „Nem előtted hajlok meg, hanem térdre borulok az emberiség összes szenvedése előtt!“

Jegyezzük meg itt mellesleg, hogy regényírónknak egyszer se sikerült rajzolni a szerelmet efféle subtilitásoktól menten, mint egyszerű és természetes vonzerőt, a mely két szivet egymáshoz vonz; ő csak a szerelem szélsőségeit ismeri; vagy a szánalom mystikus állapotát egy szerencsétlen lény mellett, a hű odaadást, melynek nincsenek vágyai, vagy pedig az eszeveszett állatias brutalitást, természetellenes elfajulásokkal. A szerelmesek, a kiket elénk állít, nincsenek húsból és vérből alkotva, hanem idegek-

ből és könnyekből. Innét származik a művészetének egyik, csaknem megmagyarázhatlan jellemvonása; ez a realista, a kinél bőven van kényes helyzet és a legilletlenebb leírások, sohasem idéz fel az olvasóban érzéki képeket, hanem csak elszomorító gondolatokat; összes műveiben bizonyára senki se fog találni egyetlen érzékizgató sort, a melyben a nő mint csábító szerepelne; a meztelenséget csak a sebész kése alatt, a betegágyon mutatja. Kárpótlásul azonban és teljesen távol a feltétlenül szemérmes szerelmi jelenetektől, a figyelmes olvasó mindegyik regényében fog találni olyan lapot, a melyen hirtelen előtűnik az, a mit Sainte-Beuve „egy szemernyi Sadismus"-nak nevezett volna. Mindezt meg kellett mondanunk, meg kellett jelölnünk összes ellentéteit e szélsőségek közt mozgó természetnek, mely képtelen a középúton maradni az angyal és az állat közt.

A kibonyolódást sejteni lehet. A félig legyőzött nihilista még egy ideig kóválygog a rendőri hivatal előtt, mint egy megszelidített vadállat, a mely kerülő utakon visszatér a gazdája korbácsa alá; végre megvall mindent, etitélik. Szonja megtanítja imádkozni, a két elbukott teremtés felemelkedik a közös bűnhődés által; Dosztojevszkij elkiséri őket Szibériába és örömmel ragadja meg ezt az alkalmat, hogy utószó alakjában egy újabb fejezetet írjon a *Halottak házához.*

Ha ebből a könyvből eltávolítanók is a főszereplő lelkét, a mellékalakok lelkében még akkor is elég maradna, a miről évekig gondolkozhatnánk. Behatóban tanulmányozandó e három alak: Marmeladov, a kis hivatalnok, Porfir a vizsgálóbiró és főleg a rejtélyes Szvidrigajlov, a ki minden bizonynyal meggyilkolta a nejét és a kit valamely delejes erő vonz

Raszkolnikovhoz, hogy bűntényekről beszélgessenek egymással. Nem fogok idézni semmit azokból, a mik reájuk vonatkoznak, a könyv le van fordítva; de ha léteznek nálunk regényírók, a kiknek nagy fáradságukba kerül fokozni a realismus módszereit, anélkül, hogy valamit feláldozniok kellene a módszerek élességéből, ezeket Marmeladov elbeszélésére utalom, továbbá a halotti tor leírására és főleg a gyilkossági jelenetre, a melyet el nem feledhet többé, a ki elolvasta. Sőt van még ennél erősebb is: az a jelenet, melyben a gyilkos, a kit mindig a végzetes helyhez vonz valami, önmaga előtt akarja eljátszani a bűntényt és meghúzza a lakás repedt csengetyűjét, hogy ennek hangja annál biztosabban felébreszsze benne a borzasztó pillanat benyomását.

Különben e helyen ismételnem kellene azt, a mit fennebb mondtam: minél jobban hangsúlyozza Dosztojevszkij a módszerét, annál inkább csökken az egyes részek jelentősége; mindenekfelett végtelenül érdekes az elbeszélés szövedéke és az apró villamos lánczszemekből font párbeszédek, a melyeken szakadatlanul bizonyos titokzatos borzongást érzünk végig futni. Egy-egy szó, a melyre nem is figyeltünk, egy-egy apró tény, a mely nem vesz többet igénybe egy sornál, ötven lappal messzebb érvényesíti az ellenhatást; vissza kell idéznünk az emlékezetünkbe, hogy megmagyarázhassuk magunknak egy lélek átalakulásait, a melyben a véletlen által elvetett csírák rejtve tovább tenyésztek. Ez annyira igaz, hogy a könyv érthetetlenné lesz, mihelyt néhány lapot kihagyunk. Az olvasót fellázítja a szerző bőbeszédűsége, gyorsabban akar haladni, de azonnal megszűnik érteni; a delejes áramlat félbeszakadt. Legalább ezt mondják mindazok, a kik meg-

próbálták. Hol vannak a mi kitünő regényeink, a melyeknek elolvasását tetszés szerint az elején vagy a végén lehet kezdeni! Ez a regény nem üdít, hanem fáraszt; ezenfelül az olvasónak tájékozni kell magát egy csapat furfangos alak közt, a kik a háttérben osonnak végig, mint megannyi árnyék; ez a körülmény az olvasótól a figyelem és az emlékező tehetség oly megerőltetését követeli, a milyent egy bölcsészeti értekezés igényelne: ez pedig élvezet vagy kellemetlenség, az olvasók természete szerint. Ezenfelül a legjobb fordítás se képes visszaadni az eredeti szöveg folytonos görcsös lüktetését és elfátyolozott czélzásait.

Lehetetlen nem sajnálni az embert, a ki ily könyvet alkotott, szemmelláthatólag a saját lényegéből. Ha meg akarjuk érteni, hogyan történt, hogy e művét megírta, szem előtt kell tartanunk azt, a mit egyik barátjának mondott a nehézkórság rohamai által előidézett elmebeli állapotáról: „A levertséget, a mely e rohamok után előáll, a következő tény jellemzi: Nagy bűnösnek érzem magamat, úgy rémlik előttem, mintha valamely ismeretlen hiba, valamely vétkes cselekedet nehezülne a lelkiismeretemre.“ A folyóiratban, a mely Dosztojovszkij regényeit közölte, némelykor csak egy-két lap jelent meg a folyamatban levő elbeszélésből, rövid bocsánatkérés kíséretében; a közönség ilyenkor tudta, hogy Mihajlovics Fédornak ismét nehézkór-rohama volt.

A bűn és bűnhödés biztosította szerzőjének a népszerűséget. 1866-ban nem beszéltek egyébről, mint ezen irodalmi eseményről; egész Oroszország betege volt. A könyv megjelenése után egy moszkvai tanuló meggyilkolt egy zálogkölcsönzőt, oly körülmények közt, a melyek szakasztott olyanok voltak, mint a Raszkolnikov esetében.

Furcsa statistikát lehetne összeállítani, ha valaki kutatná, mekkora része volt ezen olvasmánynak számos azóta elkövetett merényletben? Dosztojevszkij szándékához természetesen nem fér kétség, ő azt remélte, hogy elejét veszi ilyen bűntetteknek az általuk előidézett kínszenvedések leírása; de azt nem látta előre, hogy a rajzainak rendkívüli ereje ellenkező irányban fog hatni, hogy kísértetbe ejti az utánzás démonát, a mely az agy rejtett regióiban lakik. Nem is könnyű dolog itéletet mondanom e mű erkölcsi értékéről. Iróink azt fogják mondani, hogy felesleges a fáradságom; tudom, nem tartják megengedhetőnek, hogy egy műtárgy megitélésénél ez a szempont is figyelembe vétessék; mintha általában léteznék a világon valami, függetlenül az erkölcsi értéktől! Az orosz írók nem oly büszkék, ők a lelkeket akarják táplálni és nem lehet nagyobb sérelmet ejteni rajtuk, mint azt mondani róluk, hogy szókat raktak egymás mellé, a nélkül, hogy ez által valamely eszmét szolgálnának. — Dosztojevszkij regényét hasznosnak vagy kártékonynak fogja az illető itélni, a szerint a mint a nyilvánosság előtt tárgyalt perek és a kivégzések erkölcsössége mellett vagy ellen foglal állást. A kérdés itt is ugyanaz; szerintem tagadó értelemben oldandó meg.

IV.

E könyvvel a szerző tehetsége az emelkedő irány végpontjára jutott. Még tanui leszünk ugyan hatalmas szárnycsattogtatásoknak, de ezentúl folyvást ködben keringett, mint egy óriási denevér az alkony homályában. A *Hülyében*, az *Ördöngősök*-ben és főleg a *Karamazov testvérek*-ben a hosszadalmasság türhetetlen, a cse-

lekvény már nem egyéb, mint toldozgatás, a mely készségesen idomul a szerző valamennyi elméletéhez. E regényekben lerajzolja mindazon typusokat, a melyekkel az életben találkozott, vagy a melyeket a phantasiája poklában kigondolt. Az olvasót egy egész csapat árnykép rohanja meg, a melyek mint a forgószél vonulnak át az elbeszélésen, alattomos, fecsegő és kiváncsi nagy gyermekek, a kik folyvást más emberek lelkében fürkésznek. Csaknem az egész regény párbeszédekből áll, a melyekben két veszekedő ember kölcsönösen igyekszik egymás titkát kicsikarni, valóságos rézbőrű indiánokhoz méltó ravasz furfanggal. A titok tárgya leggyakrabban valamely szándék, bűntett vagy szerelem; ilyenkor a beszélgetések eszünkbe juttatják a Rettenetes Iván vagy I. Péter czár „vallató törvényszékének" jegyzőkönyveit, itt is a rémület, a kétszinűség és az állhatatosság ugyanazon vegyülékét találjuk, a mely megmaradt a fajban. Máskor a vitatkozók igyekeznek behatolni a bölcsészeti vagy vallási hitük útvesztőjébe; majd finom, majd ismét durva dialektikával hadakoznak. Némelyik e beszélgetések közül Hamlet párbeszédeire emlékeztet, az anyjával, Opheliával vagy Poloniusszal. A könyvtudósok több mint kétszáz év óta vitatkoznak a felett, hogy Hamlet tébolyodott volt-e, mikor így beszélt; a szerint, a mint valaki a kérdést eldönti, a döntés alkalmazható Dosztojevszkij regényhőseire is. Egyszernél többször mondták, hogy az író és a személyei, a kik a gondolatait visszatükrözik, egyszerűen őrültek; ugyanoly mérvben, mint Hamlet.

Én részemről e kifejezést értelmetlennek és rossznak tartom, engedjük azt át azoknak az igen egyszerű lelkeknek, a kik nem akarják elhinni, hogy más lelki-

állapotok is léteznek, mint azok, a melyeket ők személyes tapasztalatból ismernek. Mikor Dosztojevszkijt és a műveit tanulmányozzuk, vissza kell emlékeznünk kedvencz mondásai egyikére, a mely több ízben visszakerül a tolla alá: „Oroszország a természet játéka“. — Sajátságos ellentmondás némelyikben amaz eszelősök közül, a kiket a regényíró leírt! Egészen el vannak merülve az önvizsgálatba, könyörtelenül elemezik és taglalgatják önmagukat; mikor a szerző azt parancsolja, hogy cselekedjenek, rögtön a legelső mozdulattal belerohannak a cselekvésbe, engedelmeskedvén idegeik szertelen ösztönének, fékevesztetten és szabályozó elme nélkül, mint szabadjára bocsátott akaratok, elemi erők.

Ha megfigyeljük az elbeszélésben untig ismétlődő physikai indicatiókat, azonnal kitaláljuk a lélek megzavarodottságát a test tartásából és állapotából. Mikor a szerző nekünk egy-egy regényalakot bemutat, ezen utóbbi csaknem soha sem ül asztal mellett és nem foglalatoskodik semmivel. „Egy pamlagon hevert, becsukott szemekkel, de nem szendergett . . . Az utczán járkált, a nélkül, hogy tudta volna, hol van... Mozdulatlanul állt, a szemeit makacsul egy pontra irányozta, az ürben . . .“ — Ezek az emberek soha sem esznek; éjjelenkint teát isznak. Sokan közülök alkoholikusak. Alig alszanak és mikor alszanak, — álmodnak. Dosztojevszkij műveiben több álmot találunk, mint összes classikai irodalmunkban. Csaknem valamennyien lázasak; az olvasó ritkán forgat el húsz lapot a nélkül, hogy e kifejezéssel ne találkoznék: „lázas állapot.“ Mihelyt ezek az alakok cselekesznek és érintkezésbe lépnek embertársaikkal, csaknem mindegyik bekezdésben ezeket olvashatjuk róluk: „Bor-

zongott . . . felugrott . . . az arcza görcsösen vonaglott . . . az arcza halavány lett, mint a viasz . . . alsó ajka reszketett . . . a fogai vaczogtak . . .“ Vagy pedig hosszú, néma szünetek vannak a párbeszédben: a két ember mereven egymás szemébe néz. A számtalan ember közt, a kiket Dosztojevszkij kigondolt, egyet sem ismerek, a kire egy elmegyógyász igényt ne tarthatna valamely jogczímen.

A *Hülye* a szerző legjobban kidolgozott alakja, kedvencz gyermeke, a ki egymaga betölt egy vaskos kötetet. Mihajlovics Fédor ebben a jellemben önmagát ábrázolta, úgy mint az írók önmagukat rajzolni szokták, — nem olyannak, a milyen volt, hanem a milyennek szerette volna látni magát. Mindenekelőtt a „hülye“ nehézkóros. Rohamai mindegyik izgatottabb jelenetet váratlan kibonyolódáshoz juttatják. A szerző egész lelki örömmel írja le e rohamokat; azt állítja, hogy a rohamot megelőző néhány másodpercz alatt végtelen elragadtatás érzete árasztja el az ember egész valóját; ezt el is lehet neki hinni. A „hülye“ gúnynév Muiskin herczegen száradt, mert fiatal korában a betegség korlátolta a tehetségei fejlődését és ennek következtében mindig bizarr maradt. Ha e kórtani magyarázatot elfogadjuk, el kell ismernünk, hogy az író ezt a képzelt jellemet meglepő következetességgel és valószinűséggel fejtette ki. Dosztojevszkij mindenekelőtt azt tervezte, hogy a jelenkori életbe fogja átültetni Don Quixote, az igaztalanságok eszményi megtorlójának typusát; a mintakép utánzására irányzott törekvése itt-ott meglátszik, de az alkotásától tovaragadtatva, csakhamar magasabb czél felé törekszik: a lélekben, a melyben önmagát bámulja, egybefoglalja az evangelium legmagasztosabb vonásait,

kétségbeesett erőfeszítéseket tesz, hogy az alakot a szentek erkölcsi színvonalának magasságára emelje fel.

Képzeljünk magunknak egy kivételes lényt, a ki a szelleme érettségénél és fenkölt elméjénél fogva férfi volna, de gyermek maradt a szíve együgyűségénél fogva, szóval, a ki megvalósítaná az evangeliumi szabályt: „Legyetek olyanok, mint a kis gyermekek“. Ilyen Muiskin herczeg, „a hülye“. Idegbetegsége, egy szerencsés véletlen következtében, véghez vitte a csodaszerű dolgot; megsemmisítette az elme ama részét, a melyben hibáink laknak: a gúny, az elbizakodottság, az önzés, a kéjvágy; a nemes részek ellenben szabadon fejlődtek. E rendkívüli fiatal ember a betegszobát elhagyván, belekerül a mindennapi élet sodrába; úgy látszik, mintha rendeltetése volna elveszni benne, minthogy nem bír ama védelmi fegyverekkel, a melyekkel valamennyien rendelkezünk. Korántsem így történt. Egyszerű nyíltszívűsége erősebb az ellene összeesküdt fondorlatoknál; megold minden nehézséget, győztesen kerül elő minden kelepczéből. Naiv bölcsességéé az utolsó szó a vitatkozásokban. Mélyen asketikus mondásokat hallunk tőle, mint pl. a következőt, melyet egy haldoklóhoz intézett: „Menjen el előttünk és bocsássa meg nekünk a boldogságunkat.“ Másutt ezt mondja: „Attól félek, hogy nem vagyok méltó a szenvedésemre.“ És száz más ilyen mondását olvashatjuk. Egész csapat uzsorás, hazug és gazember sürög-forog körüle, a kik úgy bánnak vele, mint igazi hülyével, de e mellett tisztelik és nagyrabecsülik, befolyása, melyet reájuk gyakorol, jobbakká teszi őket. A nők is kinevették eleinte a hülyét és végre mind beleszeretnek; ő az imádásukat csak gyöngéd szánalommal, részvétteljes szeretettel viszonozza, az

egyedülivel, a melyet Dosztojevszkij a választottainak megenged.

Szerzőnk folyvást visszatér makacs eszméjére, az egyszerű elméjű és szenvedő ember fölényére; szeretném azonban ezt az eszmét a gyökeréig nyomozni. Miért agyarkodnak az összes orosz ideálisták oly nagy elkeseredéssel a gondolat és az élet teljes kihasználása ellen? Úgy hiszem, e titkos és öntudatlan oktalanság magyarázata azon alapigazság ösztönszerű megértésében rejlik, hogy élni, cselekedni, gondolkozni annyi, mint oly művet alkotni, melyben a jó és rossz szétbonthatatlanul vegyülnek, hogy a ki cselekszik, egyidejűleg alkot és rombol is, és valaki vagy valami költségére kerít helyet magának. Tehát nem gondolkozni, nem cselekedni annyit tesz, mint elnyomni azt a végzetszerűséget, hogy az ember a jó mellett rosszat is tegyen és minthogy a rossz vonzóbb a jónál a nihilben keresnek menedéket, bámulják és szentnek tartják a hülyét, a semlegest, a tétlent, a ki igaz, hogy nem tesz jót, de rosszat sem; következőleg a világról való pessimistikus felfogásuk szerint, ő a jobbik.

Mellőzőm ezen óriások és szörnyetegek seregét, de lehetetlen hallgatással mellőznöm Rogozsin kalmárt, ezt az igaz és valószerű alakot, egyikét a művész leghatalmasabban kivésett alakjainak. Az a húsz oldal, a melyen a szerző feltárja előttünk a szenvedély kinjait ezen ember szívében, valódi nagy mester műve. Ily magas fokú szenvedély oly bűvös hatást gyakorol, hogy a szeretett nő akarata ellenére elmegy ehhez a vademberhez, a kit gyűlöl, noha bizonyos benne, hogy az őt meg fogja ölni. Úgy is történik és Rogozsin azon ágy mellett, a melyben meggyilkolt kedvese fekszik, egész éjjel nyugodtan

beszélget a bölcsészetről a barátjával. Nyoma sincs a melodrámának, a jelenet egészen egyszerű, vagy legalább is egészen természetesnek látszik a szerző előtt és éppen ezért fagyasztja meg vérünket a rémület. — Oly ritkán nyílik alkalmam e tanulmányba némi vigabb elemet is vegyíteni, hogy meg kell említenem a részeges kis uzsorást, „a ki minden este imádkozik Du Barry grófné lelki üdvösségéért.“ És ne gondolja senki, hogy Dosztojevszkij fel akar bennünket vidítani; nem, e furcsa alakja ajkaival nagyon komolyan szánakozik Du Barry grófné kínszenvedései felett a hosszú úton a börtönből a vérpadig és a hóhérral való küzdelme alatt. Ez megint visszaemlékezés arra a bizonyos félórára 1849 deczember 22-én.

Az *Ördöngősök* a nihilista forradalmi világ képe. Kissé megváltoztattam az orosz *Démonok* czímet, a mely nagyon homályos. A regényíró világosan megjelöli a gondolatát azáltal, hogy jeligéül szent Lukács evangeliumának verseit választotta a gerazai ördögűzésről; mellőzte a valódi czímet, a mely nem csupán erre, hanem valamennnyi könyvére alkalmazható volna. Dosztojevszkij összes regényalakjai a megszállottság állapotában vannak abban az értelemben, a mint azt a középkor felfogta; valamely idegen és ellenállhatlan akarat kényszeríti őket akaratuk ellen szörnytettek véghezvitelére. Ilyen a Natasa állapota a *Lealázottak és megsértettek*-ben, Raszkolnikové a *Bűn és bűnhődés*-ben, Rogozsiné a *Hülyében*, ilyenek mindazon összeesküvők, a kik indító ok és határozott czél nélkül gyilkolnak. E regény története meglehetősen furcsa. Dosztojevszkijt Turgenyevtől politikai véleménykülönbségek és fájdalom! irodalmi féltékenykedések választották el. Tolsztoj hatalma még nem volt meg-

állapítva, csak e két regényiró versenyezhetett egymással az uralomért az orosz képzelő tehetségek felett, a köztük elkerülhetetetlenné vált vetélykedésből csaknem gyülölet lett Mihajlovics Fédornál; ő volt a hibás és ebben a regényében azt a minősíthetlen hibát követte el, hogy írótársát egy nevetséges színész alakjában rajzolta.

A titkos, megbocsáthatlan sérelem abban állt, hogy Turgenyev volt a legelső, a ki kitalálta és elénk állította ama kor nagy tárgyát: a nihilismust és lefoglalta az *Apák és fiuk* czímű híres művében. De 1861 óta a nihilismus érlelődött és a metaphysikából a cselekvés terére lépett; Dosztojevszkij megtorlásul megírta az *Ördöngősöket*. Turgenyev felvette a keztyűt három év mulva és közrebocsátotta az *Uj nemzedék*-et. Mindkét regény tárgya azonos: forradalmi összeesküvés egy vidéki kis városban. Ha e versenyben a díjat kellene odaítélnem, megvallanám, hogy az *Uj nemzedék* szelíd lelkű művészét legyőzte a drámai erejű psycholog; ezen utóbbi jobban behatol a tekervényes lelkek összes redőibe. Satov meggyilkoltatásának jelenetét oly ördögi erővel írta le, a melyet Turgenyev soha se közelitett meg. De a végelemzésben, az egyik műben épp úgy, mint a másikban csakis, Bazarov egyenes ivadékait látom, mindezen nihilistákat a mintaképük nemzette, az *Apák és fiuk* czinikusa. Dosztojevszkij ezt érezte és kétségbeesett miatta.

Pedig a dologban neki is eléggé szép része van: a könyve jóslat és egyszersmind magyarázat. Jóslat, mert 1871-ben, mikor az anarchia erjesztő anyaga még csak csirájában létezett, Dosztojevszkij oly tényeket beszélt el, a melyek az azóta történtekkel minden tekintetben azonosak. Jelen voltam a nihilisták perei-

nek tárgyalásán, tanuskodhatom róla, hogy többen azon emberek közül, a kiket elítéltek, valamint a merényleteik is, a regényíró képzelmében fogamzott emberek és merényletek hasonmásai voltak. Ez a könyv magyarázat is, mert a Nyugat végre meg fogja ismerni a problema valódi alkatelemeit, a melyeket mindeddig nem látszott ismerni, minthogy a politikában keresi. Dosztojevszkij megmutatja nekünk a különböző szellemi kategoriákat, a melyekből e felekezet a híveit toborozza; mindenekelőtt az egyszerű lelkű embert, a kinek a hite megfordított irányban működik, a ki a vallásos buzgalomra való egész képességét az atheismus szolgálatába állítja. Szerzőnk egy meglepő vonással rajzolja meg ezt a typust. Köztudomású, hogy mindegyik orosz szobában egy kis oltáron szentképek vannak. „Erkel hadnagy egy fejszével leütötte és összetörte a képeket, a deszkapolczokra Vogt, Moleschott és Büchner nyitott könyveit helyezte el és mindegyik kötet előtt templomi viaszgyertyákat gyujtott meg“. — Az egyszerű lelkűek után következnek a gyöngék, a kik az erő delejességének hatalma alatt állnak és a vezéreiket követik a gépezet összes fordulataiban. Majd a logikus pessimisták, mint Kirilov mérnök, a kik öngyilkosokká lesznek, mert erkölcsileg képteleneknek érzik magukat tovább élni és a kiknek engedékeny készségét a párt kiaknázza; az elvtelen ember, a ki elszánja magát a halálra, mert nem tud elveket találni és kész mindenre, a mit tőle kívánnak, mint valamely közönyös időtöltésre. Végül a legrosszabb öidöngösök, azok, a kik gyilkolnak, tiltakozásul a világrend ellen, a melyet nem értenek meg, továbbá azért, hogy az akaratukat rendkívüli és új módon érvényesítsék, hogy élvezzék a rémületet, a melyet

előidéztek, hogy kielégítsék a veszett állatot, a mely bennük lakik.

E zavaros, rosszul megszerkesztett, gyakran nevetséges és apokalyptikus elméletekkel túlterhelt könyv legnagyobb érdeme abban áll, hogy mindennek daczára tiszta fogalmat nyujt arról, a mi a nihilisták főereje. Ez az erő nem a tanokban rejlik, melyek nem léteznek, sem a szervezet túlbecsült hatalmában, hanem egyedül néhány ember jellemében. Dosztojevszkij azt hiszi — és a perek leleplezései igazolták a véleményét — hogy az összeesküvőknek úgyszólván egyáltalában nincsenek eszméik, hogy a híres szervezet mindössze néhány helyi társulásból áll, a melyek csak tökéletlenül vannak egymással egybeforrasztva, hogy mindezen rémképek, mint: központi bizottságok, végrehajtó bizottságok, csakis a beavatottak képzelmében léteznek. Ellenben erőteljesen kidomboritja a végletig feszitett akaratokat, ezen aczélkemény lelkeket és szemközt állitja őket a törvényes hatóságok félénkségével és határozatlanságával, a melyeket Von Lembke kormányzó személyesít; e két sark közt megmutatja a gyöngék tömegét, a melyet az vonz magához, a kinek nagyobb a delejes ereje.

Igen, nem lehet elégszer ismételni, hogy ezen elszánt emberek jelleme gyakorol hatást az orosz népre, nem pedig az eszméik; és a bölcsész éles szeme itt messzebb lát Oroszország határainál. Az emberek mind kevésbbé követelők eszmék tekintetében, mind skeptikusabbak a programmokkal szemben; naponkint ritkul azoknak a száma, a kik e tanok feltétlen erejében hisznek; a jellem az, a mi őket elcsábitja, még akkor is, ha erélyét gonosz tettek elkövetésére fordítja, mert vezetőt igér és biztositja a

vezénylet szilárdságát, a mely minden emberi társasulás legelső szükséglete. Az ember született jobbágya minden erős akaratnak, a mely maga előtt lát.

Az *Ördöngösök* megjelenésével és Dosztojevszkij visszatértével Oroszországba, életének utolsó és 1871-től 1881-ig tartott korszaka kezdődik. Valamivel kevésbbé komor és nehéz volt az előbbieknél. Újra megnősült és egy értelmes és bátor nővel kelt egybe, a ki segített neki megszabadulni anyagi zavaraitól. Népszerűsége növekedett, könyveinek sikere lehetővé tette a megmenekülést az adósságaitól. A hirlapirás démona ismét a hatalmába keritette, előbb egy pétervári hirlap munkatársa lett, azután megalapitotta a saját lapját, a melyet *Egy író naplója* czim alatt egyedül szerkesztett. Ez a havi kiadvány megjelent — némelykor. Semmi köze se volt olyasmihez, a mit hirlapnak, szemlének vagy folyóiratnak szokás nevezni. Ha létezett volna Delphiben valamely közeg a Pythia időszakos jóslatai közzétételére, az valami efféle lett volna. Ebben az encyklopaediában, a mely utolsó éveinek nagy ügye volt, Mihajlovics Fédor feltárta összes politikai, társadalmi és irodalmi eszméit, a melyek őt gyötörték, elbeszélt anekdotákat és visszaemlékezéseket az életéből. Nem tudom, gondolt-e Lamennais *Egy hívő szavai* czimű könyvére; de gyakran emlékeztet reá. Már elmondtam, miből állt a politikája: az Oroszország jövőjébe vetett rendíthetlen hitből, az orosz nép jóságának és értelmességének dicsőítéséből. Ezek a homályos értelmű hymnusok épp oly kevéssé alkalmasak az elemzésre, mint a megvitatásra.

Az *Egy író naplója* közvetlenül az orosz-török háború előtt indult meg és csak a hazafias fellendülés tartama alatt jelent meg némileg rendes időközökben;

visszatükrözi a lelkesedés és csüggedés változó rohamait, melyek a fegyverben álló Oroszországot megrázkódtatták. Nem tudom mi az, a mit meg ne lehetne találni a szláv álmok ezen foglalatában, a melyben az összes emberi kérdések érintve vannak. Csak egy dolog hiányzik belőle: oly tanok gyűjteménye, a melyekben a lélek megfogódzhatnék. Itt-ott megható episodok, művészien megírt elbeszélések, a zavaros hullámok közé vetődött egyes gyöngyök emlékeztetnek a nagy regényiróra. Az *Egy író naplója*-nak sikere volt annál a különleges közönségnél, a mely kevésbbé Mihajlovich Fédor eszméihez ragaszkodott, mint a személyéhez, vagy úgyszólván a hangja csengéséhez. E közben megírta utolsó könyvét, a *Karamazov testvérek*-et. *A nővér* czímű regénye, mely az *Ördöngösök* után jelent meg, az akkori mozgalom tanulmányozásának folytatásául, sokkal értéktelenebb a korábbi regényeknél és csak nagyon közepes sikere volt. A *Karamazov testvérek*-nél se fogok megállapodni. Közönségesen el van ismerve, hogy csak nagyon kevés orosznak volt bátorsága elolvasni ezt az egész végtelen történetet; azonban a menthetetlen kitérések közt és a füstfelhőkön át mégis láthatunk néhány valóban epikai alakot, néhány jelenetet, a melyek méltók arra, hogy szerzőnk legszebb alkotásai közé soroztassanak. Ilyen, például, a gyermek halála.

Egy irodalomtörténet egyetlen fejezetében nem lehet egy ily fáradhatlan munkás összes műveit felölelni. Tizennégy kötet abban a félelmetes orosz nyolczadrétkiadásban, a melyben minden egyes kötet körülbelül ezer közönséges regényoldalt tartalmaz! Ezt a részletet megemlíteni nem volt felesleges. A könyvek külső alakja megismerteti velünk egy ország

irodalmi szokásait. A franczia regény mindinkább veszít a súlyából, könnyen zsebre dugható, hogy pár órai vasuti utazás alatt szórakoztasson; a súlyos orosz regény sokáig készül heverni a családi asztalon, falun, a hosszú téli estéken; felkelti bennünk a türelem és az örökkévalóság összefüggő eszméit. — Még most is látom Mihajlovics Fédort belépni egyik-másik barátjánál azon a napon, mikor a *Karamazov testvérek* megjelentek. A köteteit a hóna alatt vitte és büszkén felkiáltott: „Jó öt font a súlya!“ A szerencsétlen megmérte a kötetek súlyát és büszke volt arra, a mitől meg kellett volna rémülnie. Az én feladatomnak arra kellett szorítkoznia, hogy felhívjam a figyelmet a hazájában híres, nálunk csaknem ismeretlen íróra, hogy megjelöljem összes művei közül azt a hármat, a melyek legjobban feltüntetik a tehetsége különböző oldalait. E három mű: *A szegény emberek*, a *Visszaemlékezések a halottak házából* és a *Bün és bünhödés.*

Dosztojevszkij összes műveiről mindenki megalkothatja magának az ítéletet az elmondottak alapján. Ha az olvasó a mi aesthetikánk és a mi izlésünk szempontjára helyezkedik, nem lesz könnyű az ítéletet formulázni. Dosztojevszkijt úgy kell tekinteni, mint egy másik világból való tüneményt, mint egy tökéletlen és hatalmas szörnyeteget, a kinek nincs párja az eredetiség és hatásosság tekintetében. A borzongás következtében, a melyet érzünk, mikor némelyik regényalakjával megismerkedünk, önkénytelenül azt kérdezzük magunktól, vajjon nem lángelmével állunk-e szemközt; de csakhamar eszünkbe jut, hogy az irodalomban nem létezik lángelme, ha nem bír a mértéktartás és az egyetemesség magasabb adomá-

nyaival. A mértéktartás az a művészet, a mely fékezni és megválogatni tudja a gondolatokat és nehány sugárkévében tudja összesűríteni az egész világosságot, a melyet magukban foglalnak; az egyetemesség az a képesség, a mely az életet egész összességében látja és összes harmonikus megnyilatkozásaiban tudja ábrázolni. A világ nem csupán sötétségből és könnyekből van alkotva; még Oroszországban is találunk vígságot, virágokat, örömöket. Dosztojevszkij csak a felét látta Oroszországnak, mert csak kétféle könyveket írt: fájdalmas könyveket és borzasztó könyveket. Ő oly utazó, a ki az egész világot beutazta és bámulatosan írt meg mindent, a mit látott, de a ki sohasem utazott máskor, mint éjjel. Páratlan psycholog, mikor fekete vagy megsebzett lelkeket tanulmányoz, ügyes drámaíró, de csakis oly jeleneteket tud megkapóan megírni, a melyekben a rémület és a szánalom uralkodik feltétlenül.

Senki sem ment messzebb a realismusban: ezt bizonyítják Marmeladov elbeszélése a *Bűn és bűnhödés*-ben, a kényszermunkások arczképei és életük leírása; senki se mert messzebb menni a káprázatosban, ezt bizonyítja a *Hülye* egész személyisége. Az élet valódiságait igazán és kérlelhetlenül írta le. De mindezen leírásaiban szánakozással teljes képzelőtehetsége mindig magával ragadja, szakadatlanul a valódiságok felett lebeg és emberfeletti erővel törekszik az evangelium valamely újabb betöltésére. Nevezzük ezt, ha úgy tetszik, realistikus mysticismusnak, Dosztojevszkijnek kettős a természete, bármelyik oldalról nézzük; az irgalmas nővér szive néha párosul benne a főinquisitor szellemével. Elképzelem őt, mint egy más században élőt — hiszen ő és a

hősei nem is tartoznak a mi századunkhoz, hanem az orosz nép ama töredékéhez, a melyhez nem jutott el a nyugat hatása, — tisztábban és jobban látom őt a nagy kegyetlenségek és nagy önfeláldozások korszakában. Paulai sz. Vincze és Laubardemont közt lebegve, megelőzve az egyiket az elhagyatott gyermekek felkeresésében és elmaradozva a másik mögött, hogy végignézhesse a máglya lángjainak lobogását. A szerint, a mint az embert a tehetségének egyik vagy másik szélsősége kapja meg, jogosan lehet őt nevezni bölcsésznek, apostolnak, őrültnek, a szomorkodók vigasztalójának vagy a nyugodt szellemek hóhérának, a kényszerfogház Jeremiásának vagy a tébolyda Shakespearejének, mindezek az elnevezések megérdemeltek lesznek, de egyenkint egyik se lesz kielégítő.

Talán azt kellene róla mondani, a mit ő mondott az egész fajáról a *Bűn és bűnhödés*-ben: „Az orosz ember megmérhetlen nagyságú, mint az országa, rettentő hajlandósággal bír minden iránt, a mi phantastikus és szertelen; nagy szerencsétlenség megmérhetlen nagyságúnak lenni, különös egyéni lángelme nélkül.“ Ezt aláirom, de aláirom azt az ítéletet is, a melyet e könyvről a mai lélektan egyik mestere mondott: „Ez az ember ismeretlen perspectivákat tár fel a mienktől különböző lelkekre; új világot, a jóban és rosszban hatalmasabb, az akarásban és a szenvedésben erősebb természeteket leplez le előttünk“.

V.

Bocsássa meg az olvasó, hogy a személyes visszaemlékezéseimből egészítem ki e vázlatot, mutatom be az embert az íróban és nyujtok fogalmat a befolyásáról. Véletlenül gyakran találkoztam Mihajlovics

Fédorral életének három utolsó évében. Az alakjával épp úgy járt az ember mint a regényei főfejezeteivel, a ki egyszer látta, nem feledhette el többé. Óh! mennyire illett az ember a műhöz és a pályafutásához! Apró szikár ember volt, csupa merő ideg, a hatvan nehéz év elnyűtte és meggörnyesztette; mégis inkább hervadtnak, mint elöregedettnek látszott, hosszú szakállával és még mindig szőke hajával bizonytalan korú beteghez hasonlitott és mindamellett megmaradt az a „macskaszerű elevensége“, a melyről egykor beszélt. Az arcza valódi orosz paraszt-, — valódi moszkvai muzsik arcz, orra lapos volt, apró pislogó szeme majd komor, majd szelíd fényben égett, széles és magas homlokát ránczok és dudorok borították, halántékát mintha kalapácsütések horpasztották volna be és fájdalmas kifejezésű száját görcsösen eltorzult vonások környezték. Soha sem láttam emberi arczon az összehalmozott szenvedések ily kifejezését; a lélek és a test összes halálos aggodalmai reányomták bélyegüket; jobban lehetett olvasni rajta, mint a könyvben, a visszaemlékezéseket a halottak házából, a rémület, a gyötrakvás és a vértanuság rég időtől való megszokottságát. A szempillák, az ajkak, az arcz összes izmai folyvást idegesen rángatóztak. Ha valamely eszme haragra gerjesztette, az ember megesküdött volna, hogy látta már ezt a fejet valamelyik törvényszéki ülésteremben a vádlottak padján, vagy pedig ama csavargók közt, a kik a fogházak kapuja előtt koldulnak. Más pillanatban pedig az arcz kifejezése épp oly szomorú és szelíd volt, mint az öreg szenteké a szlávok szentképein.

Minden népies volt ebben az emberben, a durvaság, finomság és szelídség azon kifejezhetlen vegyületével,

a melyet gyakran láthatunk a nagyoroszországi parasztoknál — és bizonyos nyugtalanító kifejezéssel, a mely talán a gondolatok összpontosítása volt ezen a proletár álarczon. Eleinte elidegenített, mielőtt sajátszerű delejessége éreztette volna a hatását. Rendszerint hallgatag volt; mikor megszólalt, halkan és lassan beszélt, de aztán fokonkint felmelegedett és védelmezte a véleményét, senkit se kimélve. Néha, mialatt kedvencz eszméjét fejtegette az orosz nép kiváló tulajdonságairól, megesett rajta, hogy a nőknek az előkelő körökben, a melyek őt szivesen látták, ilyeneket mondott: „A legutolsó muzsik többet ér önöknél!“ Az irodalmi vitatkozások Dosztojevszkijvel csakhamar véget értek; egy ízben engem is elhallgattatott e szókkal, a melyekben a dölyfös szánalom nyilatkozott meg: „Mi bírjuk az összes népek lángelméjét és ezenfelül az orosz lángelmét, ennélfogva mi megérthetjük önöket, de önök nem képesek megérteni minket.“ — Bocsásson meg nekem Dosztojevszkij emlékezete, ha ma megkísérlem bebizonyítani az ellenkezőt.

E büszke kijelentésének daczára, ő a nyugateurópai dolgokat mulattató naivsággal ítélte meg. Soha se fogom elfeledni a kirohanását Páris ellen, egy este, mikor az „ihlet“ erőt vett rajta. A bibliai megbotránkozás hangján beszélt róla, olyanformán, mint Jónás beszélhetett Ninivéről. Feljegyeztem szavait: „Egy próféta fog egy este megjelenni a Café Anglais-ban és fel fogja írni a három szót lángbetükkel; ez lesz a jeladás, hogy elérkezett a régi világ vége és Páris el fog pusztulni vérben és lángokban, mindazzal, a mire a legbüszkébb, a szinházaival és a Café Anglais-jával együtt . . .“ A látnok képzelmében ez

az ártatlan étkező helyiség a Szodoma köldöke, pokoli és vonzó orgiák barlangja volt, melyet el kellett átkozni, nehogy az ember nagyon sokat álmodjon róla. Erről a témáról sokáig és nagy ékesszólással szónokolt.

Mihajlovics Fedor gyakran eszembe juttatta Jean Jacques Rousseaut, úgy rémlik előttem, mintha ismertem volna ezt a lángeszű vaskalapost, mióta több ízben találkoztam a moszkvai gyanakvó philanthroppal. Mind a kettő egyformán szeszélyes volt, egyformán párosult bennük a durvaság az idealismussal, az érzékenység a szilajsággal, mind a kettőben végtelen emberi rokonszenv élt, a mely biztosította számukra a kortársaik érdeklődését. Rousseau után senki se hajtotta annyira túl az író hibáit, a féktelen önszeretetet, ingerlékenységet, féltékenységet és bosszuvágyat, mint Dosztojevszkij, de senki se tudta jobban megnyerni a közönséges embereket, mert megmutatta nekik a szivét, a mely tele volt velük. Ez az író, a ki a társaságban oly mogorván és barátságtalanul viselkedett, bálványa volt az orosz fiatalság nagy részének, mely nem csak lázas türelmetlenséggel várta a regényei és folyóiratai megjelenését, hanem fel is kereste őt, mint szellemi vezetőjét, hogy egy vigasztaló szót halljon tőle vagy segélyt találjon nála erkölcsi gyötrelmei ellen. Mihajlovics Fédornak utolsó éveiben legtöbb dolgot adott a válaszolás a levelek azon halmazára, melyek ismeretlen szenvedések visszhangját vitték el hozzá.

A ki e zavaros években Oroszországban élt, csak az képes megérteni a befolyást, a melyet az új eszmény után sóvárgó „szegény emberek“ egész világára és mindazon osztályokra gyakorolt, a melyek már nem tartoznak a néphez és még nem tartoznak a

polgársághoz. Turgenyev irodalmi és művészeti tekintélye nagyon igazságtalanul elhomályosult; Tolsztoj bölcsészeti befolyása csak az értelmiségnél érvényesült; Dosztojevszkij a sziveket ragadta meg és az ő része az akkori mozgalom irányításában talán a legerősebb volt. 1880-ban a Puskin szobra leleplezése alkalmából tartott nagy irodalmi összejövetelen a regényirónk népszerűsége legyűrte összes versenytársaiét; az emberek zokogtak a beszéde alatt, diadalmasan hordozták őt körül, a tanulók rohammal foglalták el az emelvényt, hogy közelebbről láthassák és megérinthessék őt, és az egyik e fiatal emberek közül elájult a meghatottságtól, mikor a közelébe ért. Ez az áramlat oly magasra emelte őt, hogy nehéz helyzetbe jutott volna, ha nehány évvel tovább él. A birodalom hivatalos hierarchiájában épp úgy, mint Tarquinius kertjében nincs hely a túlgyors növésű növények számára, egy Goethe vagy egy Voltaire királyi hatalma számára; az egykori kényszermunkás, daczára a politikája tökéletes orthodox voltának, abban a veszélyben forgott volna, hogy fanatikus hívei kompromittálják és gyanuba keverik. Nagyságát és veszélyességét csak a halála napján vették észre. Noha kellemetlen rám nézve, e máris komor tanulmányt gyászos képekkel befejezni, mégis beszélnem kell ezen apotheosisról, el kell mondanom, mily benyomást éreztünk akkor mindnyájan; ez akármilyen hosszú bírálatnál jobban meg fogja értetni az olvasóval, mi volt ez az ember abban az országban.

1881 február 10-én Dosztojevszkij barátai értesítettek, hogy a regényíró a megelőző napon, rövid betegség után elhunyt. Elmentünk a lakására, hogy jelen legyünk az imádságok alatt, a melyeket az

orosz egyház a gyermekei holttesténél naponkint kétszer tart, attól a pillanattól fogva, mikor a szemeiket örökre behunyják, az eltemetés pillanatáig. Mihajlovics Fédor a Kovácsok utczájában lakott, Szent-Pétervár népies városrészei egyikében. A ház ajtaja előtt és a lépcsőkön nagy embertömeget találtunk, csak nagy ügygyel-bajjal birtunk utat törni magunknak a dolgozószobáig, a mely az író utolsóelőtti nyugvó helye volt. Szerény kis szoba volt, padlóját mindenféle írások és papirszeletek borították; a látogatók egymást váltották fel a koporsó mellett.

A koporsó egy asztalon állt a szoba egyetlen szögletében, melyet az ismeretlen betolongók szabadon hagytak. Most láttam legelőször a békét e vonásokon, melyek a szenvedés fátyolától megszabadultak; most már csak a fájdalom nélküli gondolat tükröződött vissza rajtuk és végre boldogoknak látszottak az édes álomban, a holttestet elboritó rózsák alatt, a melyek azonban csakhamar eltűntek, mert a néptömeg megosztozott a virágereklyéken. A tolongás folyvást növekedett, a síró nők, a lármás és kiváncsi férfiak a hirtelen visszatorlódások következtében csaknem agyonnyomták egymást. A szobában, mely légmentesen el volt zárva, mint Oroszországban télvíz idején szokás, valósággal fojtó hőmérsék uralkodott. Egyszerre, lég hiányában a sok égő viaszgyertya elkezdett lobogni és kialudt, csupán a szentképek előtt égő kis lámpa fénye világitotta meg a szobát. E pillanatban a váratlan elhomályosulás következtében, borzasztó tolongás keletkezett a lépcsőn és egy újabb csoport tolult be; úgy látszott, mintha az egész utcza népe ide csődülne; az első embersorokat a koporsóra szoritották, a mely féloldalt hajolt. A szerencsétlen

özvegy, a ki a két gyermekével együtt az asztal és a fal közé szorult, a férje holttestére borult és azt egyensúlyban tartotta, borzasztó sikoltozások közt. Nehány pillanatig azt hittük, hogy a halott embert lábbal fogják taposni; megingott ezen emberi hullám torlódása, e forró és brutális szeretet alatt, a mely az utczáról rohant fel a földi maradványokhoz.

E pillanatban lelki szemeim előtt elvonult az elhunyt összes műveinek viziója, kegyetlenségeivel, borzalmaival, gyengédségeivel és e társaságnak, melyet rajzolni akart, megfelelő sajátságaival. Mindezen ismeretlenek oly neveket vettek fel és oly arczokat öltöttek, a melyeket jól ismertem: a képzelet megmutatta volt a könyveiben, az élet újra elém hozta egy szintén borzalmas jelenetben. Dosztojevszkij regényalakjai eljöttek, hogy őt még halála után is kínozzák, eljöttek félszeg és durva sajnálatukkal, nem törődve azzal, hogy a sajnálat tárgyát profanálják. Ő bizonyára éppen ezt a botrányos hódolatot szerette volna.

Két nap mulva ismét elvonult előttem ez a vizió, nagyobb arányokban és tökéletesebben. Az 1881-iki február 12-ike emlékezetes nap maradt Oroszországban. Szkobelevét talán kivéve, ez az ország soha sem látott ennél impozánsabb, jelentősebb temetést. Alig tudnám megmondani, melyiké volt szebb, az orosz cselekvés, vagy az orosz gondolkozás hőséé? Reggeltől fogva az egész város talpon volt, százezer ember képezett sorfalat azon a hosszú úton, a melyen a menetnek végig kellett haladni a Szent Nevszkij Sándor zárdájáig; húszezernél többre becsülték azon emberek számát, a kik a koporsót kísérték; a kormány nyugtalan volt, valamely hangosabb tüntetéstől tartott; a hatóságok tudták, hogy felforgató elemek

kézre akarják keríteni a holttestet, a tanulókat, a kik a szibériai kényszermunkás rabláncait akarták vinni a gyászkocsi mögött, e szándékuktól eltiltották. A félénkek az egész forradalmi színezetű gyászpompa betiltására törekedtek. Nem szabad elfelednünk, hogy a nagy merényletek időszaka volt, egy hónappal azon merénylet előtt, mely II. Sándor czár életébe került és Lorisz Melikov szabadelvű kísérlete alatt. Minden forrongott akkoriban Oroszországban és a legcsekélyebb véletlen is előidézhette a kitörést. Lorisz Melikov úgy vélekedett, hogy jobb a közérzülethez csatlakozni, mint azt elfojtani. Igaza volt, egyesek gonosz szándéka belefult az összesség sajnálkozásába. Ama véletlen egybeolvadások egyikének következtében, melyeket Oroszországban olyankor tapasztalhatunk, mikor a nemzetet valamely nemzeti eszme heviti, az összes pártokat, az összes ellenfeleket, a birodalom összes foszlányait a lelkesedés közössége egymáshoz fűzte.

A ki ezt a menetet látta, az egyszersmind az ellentétek országát is látta valamennyi alakjában: a szerzeteseket, az imádkozó és éneklő nagyszámú papságot, az egyetemi hallgatókat, a középiskolai tanulókat, a fiatal leányokat az orvosi tanintézetekből, a nihilistákat, a kik különös öltözetükről és magatartásukról voltak megismerhetők: a férfiak plaidet hordtak a vállukon, a nők szemüveget és rövidre nyírt hajat viseltek; az összes irodalmi és tudományos társaságokat, küldöttségeket a birodalom mindegyik részéből, moszkvai öreg kereskedőket, bundás és ködmenes parasztokat, inasokat és koldusokat; a templomban a hivatalos méltóságok várták a gyászmenetet, a közoktatási miniszter és a császári család némely fiatal tagjai. Zászlók, keresztek és koszorúk

egész erdeje emelkedett ki a tovahaladó óriási tömegből és a szerint, a mint Oroszország e töredékének egyike elhaladt, szelid vagy sötét arczokat, könyes szemeket lehetett látni, majd imákat és néha-néha gúnyos kaczajt lehetett hallani, vagy pedig ájtatos vagy mogorva csendesség uralkodott. A menet nézőinél egymást váltották fel a mulékony benyomások, mindenki abból ítélt, a mit az adott pillanatban látott és egymásután látni vélte új osztályok belépését a történelembe, a forradalom diadalmas bevonulását Miklós czár fővárosába, a nemzet lángelméjének ünneplését, egy egész nép fájdalmát. Mindenki tökéletlenül ítélt: a mi itt elvonult, az mind ezen ember félelmes és nyugtalanitó műve volt, összes őrültségeivel és nagyságával; elsősorban és természetesen legnagyobb számmal leginkább kedvelt védenczei, a „szegény emberek“, a „lealázottak,“ a „megsértettek“, sőt az ördöngősök is, megannyi nyomorultak, a kik boldognak érezték magukat, hogy az ő napjuk is elérkezett és hogy elkísérhetik ügyvédüket a dicsőség ezen útjára, de velük és körülük haladt a nemzeti élet egész bizonytalansága és zürzavara is, a milyennek ő rajzolta és valamennyi homályos remény, a melyet felkeltett. Mint a régi orosz czárokról mondták, hogy „egybegyüjtötték“ az orosz földet, e szellemkirály egybegyűjtötte itt az orosz szivet.

A néptömeg összetorlódott a zárda kis templomában, mely tele volt virágokkal és a nyirfáktól környezett sírkertben; a társadalmi osztályok és pártok összevegyülését bábeli nyelvzavar tetőzte be. Az oltár előtt az archimandrita Istenről és örök reménységekről beszélt, mások felemelték a koporsót, hogy elvigyék a sírhoz és beszéljenek dicsőségről. Hivatalos

szónokok, tanulók, slavophil és szabadelvű bizottságok, írók és költők, mindannyian előálltak, kifejteni az eszményük lényegét, a maguk ügyének követelni az elszállt lelket és — szokás szerint, — áldozni a sírnál — a saját becsvágyuknak. Mialatt a februári szél elhordta ezen ékes beszédeket az elszáradt falevelekkel és az ásók által felkavart hó porával, igyekeztem teljes méltányossággal megítélni ezen ember és a működése erkölcsi értékét. Ő kiárasztotta erre a népre és felkeltette benne a könyörületességet; sőt az ájtatosságot is, de az eszmék mily tulzásai és mily erkölcsi megrázkódtatások árán! A szivét odadobta a nagy tömegnek és ez jól van, de a nélkül, hogy előre küldte volna a szív szigorú és szükséges társát: az észt.

Sokáig kellett volna gondolkoznom az ítéletem felett, ha nem láttam volna hirtelen az egész lefolyását ennek az életnek, mely a kórházban kezdődött, melyet eleinte a nyomor, a betegség és a búbánat gyötört, Szibériában a fogház és a kaszárnya aláásott, azóta minden útján az erkölcsi és anyagi gondok üldöztek és a megváltó munka mindig megnemesített. Ekkor megértettem, hogy ezt az üldözött lelket nem lehet a mi mértékünkkel mérni, a mely hamis, mert egyetlen, az ítéletet arra bíztam, a kinek annyi különböző mértéke van, a hány szív és életsors létezik. És mikor lehajoltam ezen utolsó menhely fölé, a melyhez oly nagy kinnal jutott el és én is havat szórtam a felhalmozott babérkoszorúkra, nem jutott eszembe más istenhozzád, mint a tanuló szavai a szegény utczai leányhoz, ama szavak, a melyek magukban foglalják Dosztojevszkij egész hitvallását: „Nem előtted hajlok meg, hanem térdre borulok az emberiség egész szenvedése előtt.“

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

VI. FFJEZET.

A nihilismus és a mysticismus. — Tolsztoj.

A Turgenyevről szóló tanulmányunkban láttuk megszületni a társadalom-erkölcsi regényt Oroszországban, láttuk, hogy mindjárt kezdetben és mintegy a nemzeti szellem természetes irányzatánál fogva, általános typusokat választott lélektani megfigyelései tárgyául; talán helyesebb volna a megfigyelés helyett szemléletet mondanunk, hogy jobban hangsúlyozzuk a derültséget, a mely e nagy művésznél az erkölcsi kiváncsiságot mérsékelte. Dosztojevszkijnél egészen ellenkező, műveletlen, de finoman elemző lángelmét találunk, melyet a szánalom hevített, tragikai visiók gyötörtek és a kivételes typusok iránti beteges előszeretet jellemzett. Turgenyev mindig kaczérkodott a szabadelvű eszmékkel; Dosztojevszkij slavophilismusa nem ismer megalkuvást.

Tolsztoj másféle meglepetéseket tart fenn a számunkra. Mintegy tíz évvel fiatalabb levén elődeinél, az 1848-ki események alig gyakoroltak reá befolyást. Nincs lekötve semmiféle iskolához, közönyös minden politikai párt iránt, a melyeket általában megvet. Ez a magános és elmélkedő orosz nemes nem származtatható le semmiféle mestertől vagy csoporttól: ő

maga egy önerejű tünemény. Legelső nagy regénye egykorú az *Az apák és fiúk*-kal, de a két regényíró közt áthídalhatlan mélység tátong. Az egyik a mult hagyományaihoz és az európai példákhoz ragaszkodott és magával vitte a hazájába azt a műszert, melynek kezelését nálunk sajátította el; a másik szakított a multtal, a külföldtől való szolgai függéssel; ő az új Oroszországot képviseli, mely a sötétben keresi a helyes útját, nem hallgat a mi ízlésünk figyelmeztetésére és gyakran érthetetlen előttünk. Ne követeljük ettől az új Oroszországtól, hogy korlátozza magát, mert erre legkevésbbé képes, sem azt, hogy a törekvéseit összpontosítsa és egyetlen pontra irányozza vagy az életről való felfogását valamely tannak alárendelje: oly irodalmi ábrázolásokat követel, a melyek hű képei legyenek az erkölcsi chaosnak, a melyben szenved. Tolsztojnak sikerült ezt a követelést kielégiteni. Ő mindenek előtt és mindenkinél inkább hű tolmácsolója és terjesztője az orosz lélek azon állapotának, melyet nihilismusnak neveztek el.

Kutatni, mily mérvben fejezte ki és mily mérvben terjesztette, annyi volna, mint egy körben forogni, a melyből nincs kijárás. A szerző a tükör kettős működését teljesíti, mely a világosságot visszatükrözi és megtízszerezett erővel veri vissza. A theologussá lett regényíró a hitvallásában, melyet leírt, öt sorban elmondja a lelke egész történetét: „Ötvenöt év óta élek a világon, leszámítva a gyermekkor tizennégy vagy tizenöt évét, harminczöt év óta élek mint nihilista, a szó valódi értelmében; nem mint socialista és forradalmár, a nihilista szónak a szokás által elferditett értelmében, hanem mint igazi nihilista, vagyis *minden hittől menten.*“

Nem volt szükségünk erre az elkésett vallomásra, az iró minden műve ezt kiáltotta, noha maga a félelmes szó egyszer se fordul elő benne. Némely kritikus Turgenyevet a nihilismus atyjának jelentette ki, azért, mert ő nevezte legelőször valódi nevén a betegséget és leírt néhány kóresetet; éppen annyi joggal lehetne azt állítani, hogy a cholerát az első orvos hozta be, a ki a diagnosisát megállapította, nem pedig a legelső cholerabeteg. Turgenyev felismerte és tárgyilagosan tanulmányozta a bajt. Tolsztoj a legelső naptól fogva szenvedett benne a nélkül, hogy tiszta öntudattal bírt volna az állapotáról; fájó lelke műveinek minden egyes lapján hangosan hirdeti azokat a kínokat, a melyek oly sok fajrokona lelkére nehezülnek. Ha azok a legérdekesebb könyvek, a melyek híven visszatükrözik az emberiség egyik töredékének életét a történelem egy bizonyos pillanatában, akkor a tizenkilenczedik század nem mutathat fel érdekesebbet Tolsztoj művénél, sem pedig nevezetesebbeket az irodalmi minőség tekintetében. Nem tartózkodom kimondani a meggyőződésemet: hogy ez az iró, mikor nem akar más lenni, mint regényiró, egyike a legnagyobb mestereknek azok közül, a kik a század irodalmi színvonaláról fognak tanubizonyságot tenni.

De szabad-e ilyen nagy hangon szólni egy kortársról, a ki még meg se halt, a kit mindennap lehet látni a felöltőjében, a szakállával, a ki ebédel, ujságokat olvas, a kiadójától pénzt kap és azt járadék-vásárlásra fordítja, szóval végzi az élet összes buta dolgait? Hogyan szólhatunk nagyságról mindaddig, míg az utolsó maroknyi hamu el nem rothadt, míg a név meg nem dicsőült a nemzedékek

felszaporodott tiszteletében? Mind hiába: én oly nagynak látom őt, hogy úgy rémlik előttem, mintha már meg volna halva és szívesen aláírom azt, a mit Flaubert mondott, mikor a fordítást átlapozta, a melyet Turgenyev adott neki, harsány hangon felkiáltván: „Hiszen ez Shakespeare, ez valóságos Shakespeare!“

Egy különös és gyakran előforduló ellentmondásnál fogva ez a nyugtalan, ingadozó szellem, mely a nihilismus ködébe merült, páratlan éleslátással és beható képességgel bír az élet tüneményeinek tudományos tanulmányozására. Tisztán, gyorsan és a legkisebb részletekig meglát mindent, a mi a földön és az emberek belsejében vagy külsején van, elsősorban a kézzelfogható valóságokat, majd a szenvedélyek játékát, a cselekvések legcsekélyebb indító okát, a lelkiismeret legjelentéktelenebb zavarait. Azt lehetne hinni, hogy egy angol vegyész szelleme tévedt egy buddhista lelkébe; magyarázza meg, a ki tudja, e furcsa párosodást: a kinek sikerülni fog, egyszersmind megmagyarázza az egész Oroszországot is. Tolsztoj az emberi társadalomban oly egyszerűséggel, oly természetességgel sétál, a mely úgy látszik, meg van tagadva a mi íróinktól; néz, hallgatózik, megvési a képét és megrögzíti a visszhangját annak, a mit látott és hallott, megvési és megrögziti egyszersmindenkorra és oly híven és szabatosan, hogy tapsolnunk kell neki. Nem éri be azzal, hogy összegyűjtse a társadalom ábrázatának szétszórt vonásait, hanem bizonyos szőrszálhasogató kérlelhetetlenséggel szedi szét azokat a legvégső alkatelemeikre; mindenkor tudni akarja, hogyan és miért jött létre valamely cselekvény, a látható cselekedet mögött nyomozza a kezdeményező gondolatot és nem bocsátja el mindaddig,

míg ki nem húzta a szívből összes titkos és finom gyökérszálaival együtt.

Szerencsétlenségre, a kiváncsisága nem állapodik meg itt; a tüneményeket, melyek oly szilárd alapot nyújtanak neki, mikor elszigetelten tanulmányozza, ismerni akarja általános vonatkozásaikban, vissza akar menni a törvényekig, a melyek e vonatkozásokat szabályozzák, a hozzáférhetlen okokig. Akkor aztán ez a tiszta látás elhomályosul, a merész kutató elveszti a talajt a lába alól és lezuhan a bölcsészeti ellenmondások mélységébe; magában és maga körül nem érez egyebet a semminél és az éjszakánál, ezen ür betöltésére, ezen éjszaka megvilágitására a személyek, a kiket beszéltet, csakis a metaphysika silány magyarázatait kinálják és mikor ez az iskolai ostobaság ingerültekké teszi őket, ők maguk szöknek meg hirtelen a magyarázataik elől.

Minél tovább halad Tolsztoj a művében és az életében, mindinkább ingadozva az egyetemes kétségben, annál bőkezűbben tékozolja hideg gúnyját a képzelme gyermekeire, a kik igyekeznek hinni és alkalmazni egy következetes rendszert; e színleges hidegség mögött ott találjuk az örökkévaló dolgokra éhező szív zokogását. Végre a kételkedésben, a kutatásban kifáradt nihilista meggyőződik róla, hogy az elme összes számításainak eredménye csak a szégyenletes bukás és a mysticismus által elbűvölve, a mely már régóta leselkedett nyugtalan lelkére, hirtelen oda dobja magát egy Isten lábai elé. Milyen Isten ez: nem sokára meg fogjuk látni. E fejezet végén beszélnem kell majd arról a különös fordulatról, a mely az író elméjében történt; remélem, hogy sikerül megőriznem a tartózkodást, a melylyel egy élő ember-

nek és a tiszteletet, a melylyel egy meggyőződésnek tartozunk. Nem ismerek semmi különösebbet Tolsztoj mostani vallomásainál a lélekállapotáról. Ugyanaz a válság ez, a mely jelenleg az orosz lelkiismeretben véghez megy, csakhogy Tolsztojnál összevonva, teljes világosságban, mintegy magaslatokon látjuk. Ez a gondolkozó író, egy nagyszámú értelmiség tökéletes typusa, befolyásos vezetője, igyekszik kimondani azt, a mit ezen értelmiségek csak homályosan éreznek.

I.

Nikolajevics Leó gróf 1828-ban született. Külső élete semmi táplálékot se nyújt a regényes érdeklődésnek; olyan volt mint csaknem valamennyi orosz nemesé; falun, a szülői házban, majd a kazáni egyetemen külföldi tanárok részesítették abban a nevelésben, a mely a művelt osztályoknak megadja a világpolgárias szellemi irányt. A katonai szolgálatba lépvén, néhány évet a Kaukázusban töltött egy tüzérezredben; a krimi háború kitörésekor a saját kérelmére áthelyezték Szevasztopolba és ott is maradt az egész emlékezetes ostrom alatt, a melyet leírt három megkapó elbeszélésben, melyeknek czíme: *Szevasztopol deczemberben, májusban, augusztusban.* A békekötés után leköszönt tiszti rangjáról, utazott, majd Szent-Pétervárott, majd Moszkvában élt a saját természetes köreiben; látta a társaságot és az udvart, úgy a mint a háborút látta, megfigyelő, kérlelhetetlen szemmel, a mely felkutatja a dolgok lényegét, lerántja az álarczokat, behat a szívekbe. Miután néhány telet töltött a nagy világ zajában, eltávozott a fővárosból, némelyek szerint azért, hogy megmeneküljön az irodalmi coteriáktól, a melyek

be akarták őt sorozni maguk közé. 1860-ban megnősült és visszavonult az ősi birtokára, Tula mellett, a melyet azóta alig hagyott el. Ennek az életnek alig van egyéb története egy gondolatnál, a mely folyvást önmaga felett tépelődik: látjuk a megszületését, a természete megállapodását és legelső aggályainak bevallását, az alig elpalástolt önéletrajzban, melynek az író ezt a czímet adta: *Gyermekkor, serdülő kor, fiatalság;* látjuk a kifejlődését két nagy regényében a *Háború és béké*-ben és *Karenyina Anná*-ban. Ez a gondolat, a mint előre látható volt, végre eljutott a theologiai és erkölcstani művekhez, a melyek néhány év óta teljesen igénybe vették a regényíró összes szellemi tevékenységét.[1]

Ha nem csalódom, a szerző első műve, a melyet még katonatiszt korában írt a Kaukázusban, az a beszély vagy helyesebben regénytöredék volt, mely később *A kozákok* czím alatt jelent meg. Ez a legkevésbbé rendszeres a művei közül, de talán jobban árulja el a szelleme korai eredetiségét és azt a képességét, hogy az igazat meg tudja látni és le tudja írni. *A kozákok* irodalmi eseményt jelez: az orosz költészet végleges szakitását a byronismussal és a romanticismussal ugyanabban az erősségben, a melyben e hatalmasságok elsánczolták magukat. Byron befolyása a romantikusokra oly erős volt, hogy elfogult szemeik a keletet, a melyben éltek, csakis a költő phantaziáján keresztül látták. Láttuk, hogy Puskin, Gribojedov, Lermontov a Kaukázusban indultak el irodalmi pályá-

[1] Vogüé munkájának megjelenésekor még nem látott napvilágot a *Kreutzer-szonáta,* sem Tolsztoj legutolsó regénye, a *Feltámadás.*

jukon, de a *Kaukázusi fogoly*-ban, valamint a *Démon*-ban a betanult leczke átalakítja a tájképeket és az embereket, a vad leszghiai nőkből megható hősnők lesznek, Haydée és az abydosi menyasszony nővérei.

A delejes hegység vonzó erejének hatása alatt, mint annyi más, úgy Tolsztoj is — vagyis inkább Alényin, *A kozákok* hőse (mert e kettő egy és ugyanaz), egy szép éjjel, az ifjúkori pajtások körében eltöltött bucsúeste után elutazik Moszkvából. Alényin, a kit a civilisatio betegsége gyötör, „ez a vérbe belopózott unalom, a mely nemzedékről nemzedékre átszáll“, eldobja magától megszokott gondolatait, mint az elkoptatott ruhát: a trojka elviszi őt az ismeretlen felé; álmodozik a primitiv élet megnyugtató csendjéről, új benyomásokról, új szerelemről. Ez még mindig a byroni hang, ezt a bevezetést akár Lermontov is megírhatta volna, de várjunk csak! Utazónk megtelepedik ama kis kozák-állomások egyikén, a melyek a Terek folyó mellett elszórvák; követi új barátjai életmódját, részt vesz szemleutaikban, vadászataikban; a nevelésére egy öreg ember vállalkozik, a ki meglehetősen emlékeztet Cooper Fenimore Bőrharisnyájára. Alényin természetesen beleszeret a szép Mariannába, a házigazda leányába. Vajjon, hogyan fogja Tolsztoj megifjítani ezt a keletet, a melyet a hosszas használat elkoptatott? Nagyon egyszerűen: visszaadja neki a valódi és természetes képét.

Elődeinek lirai visióit a lelkek és tárgyak bölcsészeti képével helyettesíti. A megfigyelő az ázsiai emberekkel való legelső érintkezése után belátta, mennyire gyermekes dolog ezeket az ösztönszerű lényeket a mi elmei és érzelmi finomságaink, a mi szenvedélyeink színpadias megnyilatkozásaival ábrá-

zolni. Regényének drámai érdekét a végzetes félreértésbe helyezi a civilizált ember szíve és a vad teremtés szíve közt és a lehetetlenségbe, hogy két különböző műveltségű lélek szerelmi közösségben egybe olvadjon. Alényin hiába akarja egyszerűsíteni az érzelmeit, nem képes megváltoztatni a természetét, azért, hogy cserkesz föveget visel, még nem lesz primitiv emberré, a szerelme nem választja el őt mindazon értelmi bonyodalmaktól, a melyekkel nevelésünk ezt a szenvedélyt felruházza. „Az én helyzetemben ez a borzasztó és egyúttal édes: érzem, hogy én értem Mariannát és ő nem fog engem megérteni. Nem azért nem fog megérteni, mintha értelmileg alantabb fokon állna, — sőt ellenkezőleg; de nem szabad engem megértenie. Ő boldog, ő olyan mint a természet: egyenlő, nyugodt és egészen magában él.“ E titokzatos és szilaj ázsiai kis leány alakja rendkívül ki van domborítva; hivatkozom mindazokra, a kik a keleten jártak és meggyőződtek róla, hogy mennyire hamisak azok a keleti typusok, a melyeket az európai irodalom gyártott. Ezek *A kozákok*-ban fel fogják találni ama másik erkölcsi világ meglepően hű képét.

Tolsztoj azért tette e világot láthatóvá előttünk, mert a természet keretében mutatta, a mely ezt a világot megmagyarázza; a kis idyll ürügyül szolgál a Kaukázus szabatos és pompás leírására; a puszta, az erdő, a hegy épp oly eleven, mint a lakóik; nagy hangjaik fedezik és támogatják az emberi hangokat, mint a hogy a zenekar igazgatja és támogatja a kardalnokok énekét. Később az író, a ki szenvedélyesen kutatja a lelkeket, nem lesz többé képes ily mélyen átérezni a természetet, sem a pantheismus ama túláradását, a mely ezt mondatja Alényinnel: „Akkor

vagyok boldog, ha együtt lehetek a természettel, ha láthatom, ha beszélgethetek vele".

Pantheismus és pessimismus, úgy látszik, hogy kezdetben ezek voltak a főirányzatok, a melyek közt Tolsztoj szelleme ingadozott. A *Három halott* czimű töredékben megtaláljuk e bölcsészet foglalatát: a legboldogabb, a legjobb az, a ki legkevesebbet gondolkozik és legegyszerűbben hal meg; e czímen a paraszt többet ér, mint az úr, a fa többet ér, mint a paraszt és egy tölgyfa halála a természetre nézve nagyobb szomorúság, mint egy vén herczegné halála. Ez Rousseau mondásának a kiszélesbítése: az ember, a ki gondolkozik, nem csupán megromlott állat, hanem megrútult növény is. De a pantheismus még kisérlet a világ észszerű megmagyarázására: a nihilizmus csakhamar véget fog neki vetni. A szörnyeteg már elpusztította e lélek egész belsejét, a nélkül, hogy maga a lélek ennek teljes tudatával bírna.

Erről könnyen meggyőződhetünk, ha elolvassuk az iró intim feljegyzéseit az 1851—57-ig terjedő évekből, a melyeket e czím alatt tett közzé: „*Gyermekkor, serdülőkor, ifjukor*". Egy életrekelő lélek naplója ez, a mely felfedezi előttünk Tolsztoj egész erkölcsi kialakulásának titkát. A szerző a saját lelke tudatán kísérli meg azt a beható kérlelhetlen taglalást, a melyet később a társadalomra fog alkalmazni; önmagán gyakorolja a kezét, mielőtt másokon végezne műtétet.

A könyv sajátszerű, hosszú, helyenkint jelentéktelen; Dickens elbeszélései gyors menetűek az orosz íróéhoz képest. Tolsztoj, mikor elbeszéli a legegyszerűbb utazást a falujából Moszkvába, megszámlálja a kerékfordulatokat és el nem engedné egyetlen

arramenő gyalogos vagy versztjelző-oszlop leírását. De ez a beteges megfigyelés, a mely unalmas, mikor apróságokra terjed ki, csodálatos műszerré lesz, ha tárgyául a lelkeket választja és ilyenkor lélektan a neve. Ekkor bevilágít a lelkiismeretbe minden kimélet nélkül az önszeretet iránt; az ember rútnak látja és rajzolja magát, egy mogorva gyermek összes ostoba hiúságával, hálátlanságával és bizalmatlanságával; ezzel a gyermekkel később találkozni fogunk Tolsztoj nagy regényeiben és a természetét nem fogjuk megváltozottnak látni. Két részletet fogok idézni, a melyek megmutatják a nihilismust a forrásánál, egy tizenhat éves agyban:

„Az összes bölcsészeti tanok közül leginkább csábitott engem a skepticismus; bizonyos ideig a tébolyllyal határos állapotba juttatott. Azt képzeltem, hogy kivülem nem létezik semmi és senki a világon, hogy a tárgyak nem voltak tárgyak, hanem puszta tünemények, a melyeket felidéztem ama rövid pillanatban, mikor reájuk irányoztam a figyelmemet és a melyek elenyésztek, mihelyt megszűntem reájuk gondolni . . . Voltak olyan pillanatok, a mikor ezen lerázhatatlan eszme befolyása alatt a tévelygés oly állapotába jutottam, hogy hirtelen megfordultam és hátra tekintettem, abban a reményben, hogy a *semmit* fogom látni, ott, a hol én nem vagyok. Gyönge elmém, nem tudván behatolni a behatolhatlanba, e gyötrelmes munka alatt, egyenkint elvesztett oly bizonyosságokat, a melyekhez az életem boldogsága miatt soha se lett volna szabad nyúlnom. Mindezen értelmi fáradságból semmi hasznom se volt a szellem bizonyos fürgeségén, folytonos erkölcsi taglalás megszokásán kívül, mely elgyengitette bennem az akarat erejét, az érzéki be-

nyomásaimat megfosztotta az üdeségtől, ítélő tehetségemet a szabatosságtól . . ."

Ez a felkiáltás ellebbenhetett volna Németországban is, Schelling valamelyik tanítványa ajkáról; Amiel se fejezi ki magát máskép. De a következőkben csakugyan egy orosz ember beszél és pedig összes testvéreiért:

„Mikor visszaemlékezem serdülő koromra és akkori lelkiállapotomra, képes vagyok megérteni a legborzasztóbb gonosztetteket is, melyeket valaki czél nélkül, ártani vágyás nélkül, *csak úgy*, kiváncsiságból, a cselekvés szükségének öntudatlan érzetéből követ el. Vannak pillanatok, mikor a jövő oly sötét színekben tünik fel az ember előtt, hogy a lélek nem meri reá irányozni a szemeit, hogy önmagában teljesen felfüggeszti az elme működését és igyekszik elhitetni magával, hogy nem lesz jövő és hogy nem volt mult. Ilyen pillanatokban, mikor a gondolat nem ellenőrzi többé az akarat minden mozzanatát, mikor már csak az anyagi ösztönök az élet egyetlen rugói, — képes vagyok megérteni a tapasztalatlan gyermeket, a ki habozás, félelem nélkül, kiváncsi mosolylyal az ajkán meggyújtja és éleszti a tüzet a saját háza alatt, a melyben a testvérei, az apja, az anyja, szóval mindazok alusznak, a kiket gyöngéden szeret. A gondolat e pillanatnyi elhomályosodásának — csaknem azt mondhatnám ez eszméleten kívüli állapotnak befolyása alatt, — egy tizenhétéves fiatal paraszt nézegeti egy kevéssel ezelőtt köszörült fejsze élét, a pad alatt, a melyen öreg atyja alszik; egyszerre megcsóválja a fejszét és bamba kiváncsisággal nézi, hogyan csurog a vér a padra a ketté hasított fejből. Ugyanabban az állapotban egy ember némi élvezetet talál

abban, hogy lehajol egy nagy mélység fölé és azt gondolja magában: Hátha leugranám, fejjel előre? vagy hogy a töltött pisztolyt a homlokára illeszti és azt gondolja: Hátha megnyomnám a ravaszt? vagy hogy jól megnéz valamely magasrangú egyéniséget, a kit köztisztelet környez és azt gondolja magában: Hátha odamennék, megfognám az orrát és így szólnék hozzá: „Nos, öregem, jösz végre?“

Merő gyermekesség — fogják sokan mondani. Igen, gyermekesség a mi jobban kormányzott agyunkban, a hol az agyrémek álczái úgyszólván soha se kelnek cselekvő életre, de nem az orosz agyakban, a melyekben a pillanatnyi tébolyt gyakran megfelelő tények követik.

Turgenyev *A kétségbeesett* czímű elbeszélésében, Dosztojevszkij a regényeiben, megismertették velünk e nemzeti betegséget, a *Visszaemlékezések a halottak házából* több azonos esetet tartalmaznak a Tolsztoj által említettekkel[1]. Ezen írók közt, a kik annyira különböznek egymástól, semmi különbség sincs, mikor ennél a tárgynál találkoznak és behatóan leírják azt az állapotot, a melynek lefordíthatlan neve *otcsajanyije*. Ha a szótárt kérdezzük, az orosz kifejezést a *kétségbeeséssel* egyértékűnek fogja mondani; de a szótár nagyon szegényes pénzváltó, soha se rendelkezik az igazi pénznemmel, franczia, német, vagy magyar pénzt ad külföldi pénzért, tekintet nélkül az értékkülönbségre. Ha e szót le akarnók fordítani, húsz más szó: a kétségbeesés, fatalismus, vadság, asketismus stb. értelmének egyes részeit kellene egymásba forrasztanunk. Az *otcsajanyije* bizonyos szomorú és bolondos

[1] Fentebb a 28—32. lapokon.

kedv, a besorozott részeg ujoncz veszett kedve, a ki énekelve indul el, de a szeme tele van könynyel. Az *otcsajanyije* azon egy és ugyanazonos gyökérből származó érzés, a mely a fiatal leányokat, a pillanat véletlene szerint az öngyilkosságba, a tábori kórházba, a zárdába, a propagandába, a gyilkosságba, a rendetlen életbe kergeti, a mely a nyugodt tanulót vezeti, mikor elmegy ölni és azt a korhely postakocsist, a ki a trojkáját éjnek idején sebes vágtatva a mély gödrökbe és szakadékokba hajtja, mert mámorossá teszi a rohanás az ismeretlen veszélyekbe; talán ezt a nevet kellett volna adni Hamlet betegségének, mikor a kardjával keresztül szúrja a kedvese atyját és e közben élczeskedik. Az *otcsajanyije* a csábja és iszonya a hideg őrültség országának, hol az ember az életből csak a végleteket kívánja, a hol mindent képes eltűrni, a középszerű sors kivételével, a hol inkább megsemmisíti, mintsem mérsékelné magát. Szegény Oroszország! ez a te sirály-lelked, a mely könnyen szárnyal a viharban és otthon érzi magát a feneketlen mélységek felett.

A nihilismus és a pessimismus, — van-e szükség két szóra és lehetséges-e az egyik a másik nélkül? — sugalmazza ezen időtől fogva Tolsztoj valamennyi művét, a kis elbeszéléseket, a melyek nagy terjedelmű regényeit megelőzték. E beszélyek egyikének czíme: *Családi boldogság*. Az író ebben az érzelmek azon lefokozódását tanulmányozza, a mely két házastársat a szerelemből a barátsághoz viszi. A kezdete kissé hosszadalmas, kissé vontatott, de a végén a kép valódisága, egyszerűsége fájdalmas melancholia benyomását hagyja hátra, egyesegyedül a visszatükrözött élet erejénél fogva, minden regényes incidens nélkül. Ha ezt

az elbeszélést lefordítanák[1], a franczia olvasó kétségkívül megtévedne: azon fiatal regényírók egyikének a művét vélné benne felismerni, a kik manapság arra tanítják, hogy kiábrándultan nézze a dolgokat; csodálkoznék, ha megtudná, hogy a nyárspolgárias valóságok ezen egyszerű és keserű leírását Oroszországban költötték ezelőtt harmincz évvel. Válogathatnék az idézetek közül, pl. a *Gyermekkor*, *serdülőkor*, *ifjúkor*-ból idézhetném az anya halálának tragikus jelenetét; vagy azt a jelenetet, mikor a hullaszag elűzi a fiút a koporsó mellől; vagy a cselédszoba leírását — mindezek kiállnák a versenyt a naturalista irodalom nagy tetszésnek örvendő leírásaival; e hasonlatosságból csak egy csekélység hiányzik; a hangsúlyozott durvaság: e tekintetben Tolsztoj a mi naturalistáink mögött elmarad. De eléje vágok az összehasonlításoknak, a melyek később önmaguktól fognak kínálkozni. Mindenekelőtt az író két főművét kell tanulmányoznom, a melyekben összes képességeit és egész gondolatát megtaláljuk. Azon időponthoz érünk, mikor ez a tehetség, a mely eddig csak vázlatokban és töredékes compositiókban nyilatkozott meg, egy végső erőfeszítésre szedi magát össze.

II.

A *Háború és béke* az orosz társadalom képe a napoleoni nagy háborúk alatt, 1805—14-ig. Illik-e e bonyolult műre a regény elnevezés? A *Háború és béke* encyklopaedikus compositio, a szerző megfigyeléseinek összege az egész emberi szinjátékról. Az epizódok, arczképek, elmélkedések végtelen sorozata néhány képzelt személy körül forog, de az epos igazi hőse

[1] Azóta megjelent franczia fordításban *Katia* czím alatt.

Oroszország, az idegen ellen folytatott kétségbeesett küzdelmében. A valódi alakok: I. Sándor, Napoleon, Kutuzov, Szperanszkij, csaknem akkora helyet foglalnak el, mint a képzelt alakok. A regényes cselekvény nagyon vékony és nagyon laza fonala arra való, hogy egymáshoz fűzze a történelmet, politikát és bölcsészetet tárgyaló fejezeteket, a melyek össze-vissza egymásra vannak halmozva az orosz világ e polygraphiájában. Képzelje magának az olvasó, hogy Hugo Viktor *Nyomorultak*-ját Dickens az ő hangya szorgalmával átdolgozná és Stendhal a hideg és kiváncsi tollával újból fel-feltúrná, ily módon talán némi fogalma lehetne a munka általános berendezéséről, a nagy epikai ihlet és a taglalás végtelen parányai páratlan szövetkezéséről. Úgy hallottam, hogy Meissonnier valamikor egy panorámát szándékozott festeni; nem tudom, hogyan sikerült volna a kísérlet, de azt hiszem, hogy a legjobb hasonlítási példát szolgáltatta volna a Tolsztoj műve kettős jellemének megértésére.

A gyönyörködést az olvasó fáradság árán vásárolja meg, mint a hegymászásnál: az út néha kellemetlen és nehéz, az ember el is tévedhet, erőfeszítés és kitartás feltétlenül szükséges; de mikor az utas a hegytetőre ér és hátrafordul, felségesen megjutalmazva érzi magát; végtelen tájkép bontakozik ki a lábai alatt; a ki nem ment fel a hegytetőre, soha se fogja ismerni a vidék szabatos domborképét, a folyói irányát, a városai fekvését.

Az idegen, a ki nem olvasta Tolsztojt, hiába hízelegne magának azzal, hogy ismeri a tizenkilenczedik századbeli Oroszországot és a ki ezen ország történetét meg akarná írni, hiába kutatná fel az összes levéltárakat, csak holt művet hozna létre, ha elhanyagolná

a nemzeti élet e kimerithetlen repertoriuma tanulmányozását.

A történelem szenvedélyes kedvelői nem is lesznek túlszigorúak a szerző iránt a személyek e roppant tömege és a cselekvényt megakasztó köznapi incidensek hosszú sora miatt. De hát azok, a kik a regényes képzelem műveiben csupán szórakozást keresnek? Tolsztoj kiforgatja mindabból, a mit megszoktak. Ez a lelkiismeretes elemező nem ismeri, vagy megveti az analysis legelső feladatát, a mely abban áll, hogy a regényíró elkülönítsen valamely alakot vagy tényt a lények és dolgok zürzavarából és a kiválasztott tárgyat tanulmányozza. Az orosz író az általános függés érzetének uralma alatt nem szánja reá magát, hogy ketté vágja azt az ezernyi köteléket, a mely egy embert, egy cselekvést, egy gondolatot a világ egyetemes folyásához fűz; soha se feledi el, hogy minden csak feltételes. Ha egy latin fajú és egy szlávfajú ember egy látcső előtt áll: az előbbi a műszert a kellő pontra állítja be, vagyis látókörét összébb szorítja és kisebbítve néz mindent, csak azért, hogy tisztábban láthasson; az utóbbi fokozza a lencsék erejét, kiterjeszti a látókört és inkább zavarosan lát, csakhogy messzebb láthasson.

Karényina Anná-ban Tolsztoj nagyon jól írja le a vitás kérdést, a mely e kétféle szellemek közt örökké függőben van és a vonzó erőt, a melyet egyik a másikra gyakorol. Lévin az elmélkedő, találkozik egyik módszeres elméjű barátjával: „Lévin azt hitte, hogy Katavasszov conceptióinak szabatossága a barátja természetének szegényességéből származik; Katavasszov azt hitte, hogy Lévin eszméiben az összefüggés hiányát az elméjének fegyelmezetlensége okozza; de a Kata-

vasszov gondolatának világos volta tetszett Lévinnek és a fegyelmezetlen gondolkozás gazdagsága ezen utóbbinál kellemes volt a másiknak". E sorok magukban foglalják mindazt, a mit az oroszok a franczia szellemnek szemére lobbantanak és viszont; egyszersmind pedig megmagyarázzák az élvezetet, a melyet az irodalmi kölcsönös érintkezés és eszmecsere mind a két fajnak szerez.

A *Háború és béke* és *Karenyina Anna* olvasóinak könnyen megjövendölhetjük, hogy milyen benyomások fognak bennük egymásután következni; én megfigyeltem ezt mindazoknál, a kik e könyveket érdeklődéssel olvasták. Eleinte és meglehetősen sokáig az elme tájékozatlan lesz; nem tudván hová akarja az író elvezetni, fáradtnak fogja magát érezni, sőt, mondjuk ki nyiltan, unatkozni fog. Lassankint azonban magával ragadja és foglyul ejti őt mindezen érdekek sokoldalú játéka; megismerkedik a regény alakjaival, barátokat talál köztük és szenvedélyesen fog érdeklődni a sorsuk titkai iránt. Mikor végre a könyvet végig olvasta és leteszi, szomorú lesz, mint mikor elbúcsúzik egy családtól, a melynek körében éveket töltött. Ez az élet hű képe, ezt tapasztalja minden utazó, a ki új társadalomba jutott; kezdetben feszély és unalom, később kiváncsiság, végül hosszas vonzódás és ragaszkodás.

Azt hiszem, hogy a classikus elbeszélő és az élet cselekvéseinek hű utánzója közt, minő Tolsztoj, a különbség a következő: minden regény egy szalon, mely tele van ismeretlen alakokkal, a klasszikus elbeszélő hivatalból vezeti be az olvasót és azonnal leleplezi előtte az ezerféle cselszövényeket, a melyek ott egymásba fonódnak; az utóbbinál maga az olvasó kénytelen bemutatni magát; hosszas megszokás által meg-

ismerkedni a kiválóbb alakokkal, ezen egész társaságnak egymáshoz való viszonyaival és szenvedélyeivel, szóval ebben a képzeleti társaságban élni, éppen úgy, a mint a valódi társaságban élt. Ha a két módszer viszonylagos értékét akarjuk megítélni, előbb tisztába kell jönnünk önmagunkkal azon alaptörvények egyike felől, a melyek a kedélyünket kormányozzák: van-e nagy élvezet, a melyet nem fizetünk meg némi fáradsággal? Jobban szeretjük-e azt, a mit mi magunk szereztünk meg, erőnk megfeszítésével? emlékezzünk vissza és feleljünk e két kérdésre. Bármikép gondolkozzék valaki a szellemi élvezet keresésének legjobb módjáról, úgy hiszem, egy pontra nézve mindenki egyetérthet: a mi régi irodalmi ösvényeinken a középszerűség türhető; egy szerző, a ki a mesterségét tudja, mindig lehet mulattató; az új utakon a félsiker türhetetlen; a ki az élet folyamáról valóban felséges benyomást akar bennünk hátrahagyni, annak úgy kell összeróni a drámát, mint Shakespeare és a regényt, mint Tolsztoj tette.

Ezt a benyomást a *Háború és béke* előidézi bennünk, tehát az ítélet reá nézve kedvező: a siker döntött. Mikor e táborokat, e katonákat, ezt az udvart, ezeket a salonokat látom, a melyek az udvarhoz alkalmazkodnak és félszázad óta alig változtak, mikor az emberek sziveit látom, a melyek soha se változnak, reájuk ismerek és minden egyes lapnál felkiáltok: „mily igaz!“ A mint tovább haladunk, a kiváncsiság átváltozik meglepetessé, a meglepetés bámulattá ezen pártatlan biró iránt, a ki az ítélőszéke elé idézi az összes emberi cselekedeteket és kivallatja a lélekkel minden titkát. Az olvasó úgy érzi, mintha magával vinné egy nyugodt folyó, a melynek nincs

feneke; ez az élet, a mely tovább halad, hánytorgatva az emberek sziveit, a melyeknek mozgásait és dobbanásait a maguk valóságában és sokoldalúságában leplezetlenül szemlélhetjük.

Az összes társadalmi tüneményeket közt van egy, a mely különösen felébreszti a regényíró-bölcsész figyelmét: e tünemény a háború. Tolsztojt üldözi ez a titok. A tábornokok tanácskozásából minduntalan a táborba megy a katonák közé, fürkészi a lelkiállapotukat, a vezénylet, az engedelmesség és az áldozatkészség okait. Egy ügyes fogással mindjárt a könyv elején lerajzolja az orosz hadsereg képét; ez a hadsereg a hátrálás rendetlenségében összetorlódik a braunaui hidon; a regény személyeinek egyike, a ki a tolongásba került, nézi az átvonulást és mintegy szemlét tart a katonaság felett. E fejezethez hasonlót sehol se találok a *Wallenstein táborának* bámulatos leírásán kívül. Mire a legelső összeütközés bekövetkezik, az első kartácslövés eldördül és az első katona elesik, már rég vártuk ezt az ünnepélyes pillanatot és aggodalommal telve néztünk eléje.

És a császári csaták egymást váltják fel e kötetekben: Austerlitz, Friedland, Borodino. Óh! ezek nem „csataképek“ a szó szokott értelmében, Tolsztoj úgy beszél a háborúról, mint a ki részt vett benne; tudja, hogy az ember sohase *lát* egy csatát; gyakran félbeszakitja az elbeszélését, Thiers ellen fordul és szelíden kigúnyolja e művész kellemes compositióit. Az ő módszere az, a melyet Stendhal alkalmazott a *Chartreuse de Parme*-ban, a waterlooi csata leírásánál; valamint a fiatal Fabrice del Dongo, úgy Bezuchov gróf is eltéved a borodinói zárt sánczban és naivul keresi a csatát. A közkatona, a tiszt, sőt a tábornok

is, a kit a regényíró szerepeltet, mindig csak egy pontját látja a csatának; de abból, a hogyan néhány ember verekszik, gondolkozik, beszél és meghal ezen a ponton, kitaláljuk nemcsak a küzdelem többi részeit, de azt is, hogy melyik fél fog győzni. Mikor Tolsztoj összefoglaló leírást akar nyújtani az olvasónak, azt valamely művészi fogás által igazolja; így például a schöngrabeni ütközetben a hadsegéd egy parancsot visz végig a hadakozó hadsorok közt.

Ugyanezen ütközet után a hadtestparancsnokok megteszik a jelentéseiket. E jelentések nem azt mondják el, a mi történt, hanem azt, a minek *történni kellett volna.* Miért? „Az ezredes annyira óhajtotta ezt a hadmozdulatot véghezvinni, annyira sajnálta, hogy nem vihette véghez, hogy úgy rémlett előtte, mintha minden csakugyan így történt volna! És talán valóban úgy is volt. Lehetséges-e egyáltalán valaha megmondani ebben a zürzavarban, hogy mi volt és mi nem volt?“ Mennyi igazság ebben a gúnyos magyarázatban! Hivatkozom mindazokra, a kik valaha részt vettek valamely hadi műveletben és később ugyanazt más részvevőktől hallották elbeszélni.

Ne várja senki a realista írótól a szokásos classikus leírásokat; a vezérek példáját követő hősies hadsereget, mely a nagy dolgoknak él, a melyeket véghez visz és egész figyelmét ezekre a nagy dolgokra irányozza. Tolsztoj a mellett marad, a mi emberileg igaz: mindegyik katona magasztos dolgokat mivel, mintha mestersége volna, öntudatlanul, mialatt holmi csekélységre gondol, a tisztek mialatt mulatságaikra, előléptetésükre, a tábornokok, mialatt becsvágyukra és cselszövényeikre gondolnak; mindezek az emberek megszokták azt, a mi előttünk rendkivülinek, nagyszerűnek látszik és teljesen

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

közönyösek iránta. Azonban az elbeszélő éppen az egyszerűsége által némelykor könnyeket csal ki a szemeinkből az öntudatlan hősökért, mint pl. a Tusino százados megható alakjáért. Tolsztoj szigorú az orosz hadseregek vezérei iránt; az egykorú jegyzőkönyvek alapján új életre kelti a haditanácsokat; megtámadja a német és franczia hadászokat, a kik I. Sándor czárt körül vették és történelmi nihilismusa kéjelegve rajzolja a különféle nyelvek és vélemények bábeli zagyvalékát.

Egyetlen ember bírja titkos rokonszenvét: Kutuzow, a fővezér. És miért? Valódi orosz eszme! Azért, mert nem vezényelt, nem nézte meg a csataterveket és elaludt a haditanácsban, a végzetre bízván a dolgok végső kifejlését. Ez öszes csataleírások végül a következő eszmére vezetnek, mely a regény bölcsészeti függelékében van kifejtve: a vezérek actiója hasztalan és hiú, minden az apró egységek véletlen cselekvésétől függ; az egyetlen döntő tényező az a váratlan lendület, a mely bizonyos órákban magával ragadja azon ingadozó egyensúlyú lelkek gyűjteményét, a melynek neve hadsereg. A csatatervek? Ki vet ezekkel számot a csatatéren, ezerféle lehetséges combinatióval szemben? A lángész éleslátása? De hiszen a lángész se lát egyebet füstnél, a tudósításait mindig elkésve kapja, a parancsai mindig elkésve indulnak útnak. A fővezér, a ki magával ragadja a csapatait? Magával ragad tíz, ötven, száz embert a százezer közül, néhány méternyi területen, a többit pedig másnap a napi jelentésben! A háromszázezer ember sorsa felett, a kik egymást öldösték a borodinói sikon, csakis a véletlen dönthetett. Itt áll előttünk a mystikus nihilista, a milyennek az élet valamennyi problemája előtt tapasztalni fogjuk.

Tolsztoj a háború mellett a legnagyobb szenvedélylyel és legnagyobb szerencsével a társadalom magas köreinek és az udvarnak, mint e körök gravitatio-középpontjának, cselszövényeit tanulmányozza. Minthogy a fajok és országok különbsége annál inkább elmosódik, minél magasabbra emelkedünk, a regényíró itt már nem csupán orosz, hanem emberi, egyetemes és örök tipusokat teremt. Saint-Simon óta senki se szedte szét ennyire az udvar gépezetét. Valahányszor a regényirók megkísérlik e zárt körök leirását, csaknem mindannyiszor megtagadjuk tőlük a bizalmunkat, ezernyi hamis hangon észrevesszük, hogy az ajtók előtt hallgatóztak és csak a kulcslyukon át néztek. Az orosz író fölénye abból áll, hogy a természetes elemében forog, élt az udvarnál, éppen úgy, mint a hadseregben; a rangtársairól a saját nyelvükön, a saját műveltségi fokukon beszél; ennélfogva az ismeretei bővek és biztosak, mint a színészé, a ki a színpad titkait hozza nyilvánosságra. Lépjünk be Scherer Anna, az öreg udvarhölgy salonjába, hallgassuk végig az emigransok fecsegését, a véleményüket Bonaparteról, az udvaronczok manövereit és a „tiszteletteljes szomorúság hangját“, a melyen a császári család tagjainak neveit kiejtik; üljünk le Szperanszkij asztala mellé, az államférfi szobájában, „a ki úgy nevet, mint a szinpadon szokás nevetni“; kisérjük az uralkodót a bálokba és figyeljük meg a hajnalt, a mely az összes arczokon fakad, mihelyt a terembe lépett és főleg közeledjünk az öreg Bezuchov gróf halálos ágyához és kísérjük figyelemmel a tragédiáját, a mely véghez megy az etikette álarcza alatt, az alacsony érdekek küzdelmét e hangjavesztett haldokló körül, az összes jelenlevők lelkének izgatottságát. Itt

a kép őszintesége és egyszerűsége, az erőfeszítés, a melyre a *savoir-vivre* kényszeriti az arczokat és a szókat, páratlan erőben állítja elénk a gyászosat, mint másutt a magasztosat.

El kell olvasni mindazon lapokat, a melyeken Napoleon császár és I Sándor czár cselekszik és beszél, hogy láthassuk, milyen helyet foglal el az orosz elmében a nihilismus, mint a közmegegyezéssel elismert és szentesitett nagyság negatiója. Az író hangja tiszteletteljes, még csak azt se mondhatjuk róla, hogy kisebbíti a hatalom felségét, de lerombolja az által, hogy megmutatja küzdelmeiket az élet apró követelményeivel. Az elbeszéléshez itt-ott elszórva Napoleonnak lelkiismeretes gondossággal megrajzolt tíz vagy tizenkét arczképét találjuk; nyoma sincs rajtuk az ellenséges érzelemnek, nincs rajtuk egyetlen torzvonás, de a csodaember letörik, csupán az által, hogy egy pillanatra megfosztják a legendájától. Leggyakrabban valamely ügyesen becsúsztatott részlete a physikai megfigyelésnek az, a mi összeférhetlennek látszik a jogarral és a császári palásttal. Tilsitnél Napoleon a becsületrend keresztjét adományozza egy orosz granátosnak, a kit az ezredparancsnok találomra jelölt ki; a császár a párnáról, a melyet neki odanyujtottak, leveszi a keresztet „kicsi, fehér, húsos kezével“. A borodinói csata előestéjén a császár öltözködik; *Fabvier* jelentést tesz neki a nap közben bekísért hadifoglyokról és „egy komornyik szivacscsal törülgeti a kövér meztelen testet“. Tolsztoj nagyon szabadon bánik el Napoleonnal, sokkal érdekesebb tanulmányozni, hogyan alkalmazza a módszereit a saját hazája uralkodójára. Itt végnélküli az óvatosság, kifogástalan az illemtudás és mindamellett a nimbust épp oly

biztosan elhomályosítja az aránytalanság az ember szokásos cselekedetei és azon óriási szerep közt, a melyet játszik. Csak egy példát idézek a sok közül: I. Sándor Moszkvában van, a népe hódolatát fogadja a Kremlinben, 1812-ben, azon ünnepélyes órában, mikor a szent háborút kihirdetik.

„A czár ebédje után a főszertartásmester az ablakra tekintett és így szólt:

„— A nép még láthatni reméli felségedet.

„A császár, a ki éppen egy piskótát evett, felkelt és kiment az erkélyre. A nép a korlát felé rohant.

„Angyalunk! Atyánk! Hurrah! — kiáltá a tömeg.

És a nők és a gyöngébb férfiak ismét sírtak boldogságukban. Egy meglehetősen nagy darab piskóta, melyet a császár a kezében tartott, kettétört, a fele leesett az erkély párkányára és onnét a tér kövezetére. A legközelebb álló ember, egy zubbonyos kocsis, lehajolt és felkapta. Mások a kocsist megrohanták. A császár ezt látván, egy tányér piskótát hozatott és elkezdte a süteményeket az erkélyről a nép közé dobálni, Péter szemei vérrel teltek meg, a letipratás veszélye még erősebben felizgatta őt, előre rohant. Maga se tudta, miért, de meg kellett kapni egyet a piskóták közül, a melyek a czár kezéből hullottak alá . . .“

Ugyanebből a szempontból semmi se lehet igazabb, mint azon kihallgatás leírása, a melyet az osztrák császár adott Bolkonszkijnek, a kit futárul küldtek Brünnbe, a szövetségesek egy győzelmének hírével. Milyen mély tanulmányozásra vall a fiatal tiszt fokozatos kiábrándulása, mikor látja, *hogy az ő csatája* mint eltörpül az emberek véleményében! Szinte azzal a mámoros

hittel távozott a csatából, hogy a világot fogja megrendíteni a hőstettek hírével; mikor Brünnben megérkezik, egyik hidegvízzuhany a másik után zúdul a fejére, elkezdve a hadügyminister „oly udvarias“ hadsegédénél, a ministeren, a diplomata Bilibinen át a császárig, a ki néhány szórakozott szót intéz hozzá, aztán a szokott kérdéseket az ütközet idejéről és helyéről, végül hozzáteszi az elmaradhatatlan bókot. A szegény Bolkonszkij, mikor innét eltávozik, keresi, hogy mi maradt meg *az ő csatájából* és ezt a maradékot nagyon megfogyottnak, a távol multba elmerültnek találja. — „András érezte, hogy az összes érdek és boldogság, melyet neki a győzelem szült, elenyészett mögötte, hogy mindezt kiszolgáltatta a hadügyi minister és az „oly udvarias“ hadsegéd kezébe; gondolatainak egész iránya észrevétlenül megváltozott; a csata most már csak olyannak látszott előtte, mint egy távoli emlék.“

A környezet változó befolyása az emberre egyike azon tüneményeknek, a melyeket Tolsztoj a legfinomabban figyelt meg. Különös előszeretettel viszi a regény alakjait egymásután az ezred, a falusi élet, a nagyvilág egymástól annyira különböző légköreibe és tünteti elő a megfelelő erkölcsi változásokat. Mikor az illető, miután bizonyos ideig idegen gondolatok vagy szenvedélyek uralma alatt működött és cselekedett volna, a megszokott környezetébe visszakerül, nézetei az összes dolgokról azonnal megváltoznak. Ha a fiatal Rosztov Nyikolajt követjük, a mint visszatér a hadseregtől a családi körbe, vagy visszamegy a huszárszázadához, két különböző embert fogunk találni, a kinek felváltva más-más a lelke; látni fogjuk, a mint a postakocsiban, a mely őt Moszkvába viszi, vagy onnét tova

szállítja, lassankint leveti vagy újra visszanyeri a mesterségéhez való lelket.

Nem akarom sokszorozni e folyvást éber lélektani kiváncsiság példáit, eleget mondtam róla, hogy az olvasó megérthesse, melyik a Tolsztoj szellemének fővonása. Mulatságot szerez neki, ha az emberi bábút szétszedheti összes alkatrészeire. Egy ismeretlen belép egy salonba; a szerző tanulmányozza a nézését, a hangját, a járását, leszáll velünk a lelke mélyébe, széttaglal egy-két beszélgető közt váltott pillantást és talál benne barátságot, félelmet, megtalálja a fölény érzetét, a melyet az egyik magának tulajdonít és e két ember közti viszony összes árnyalatait. Tolsztoj olyan orvos, a ki soha sem érzékenyül el, hanem minden pillanatban megtapintja mindazon emberek üterét, a kikkel találkozik és hidegen feljegyzi erkölcsi egészségük állapotát. Tárgyilagosan jár el, mikor valamelyik alakját bemutatja, csaknem soha se mondja róla: Ez az ember tékozló, vagy kártyás, vagy nagyravágyó; hanem azonnal elkövettet vele olyan typikus cselekedetet, a mely a szokásait elárulja. Így például az öreg Rosztov grófról nem mondja, hogy tékozló, de mikor halljuk, hogy egészen új rubeleket kér a jószágigazgatójától, miután megállapította vagyoni zavarát, azonnal tisztában vagyunk a jellemével.

A classikus művészet ezen alapszabályát a realistikus író újból feltalálta abbeli igyekezetében, hogy utánozza a valódi életet, a melyben az embereket hasonló jelekről ismerjük meg, a nélkül hogy valaki értesített volna bennünket a körülményeik és tulajdonságaik felől. Mert nagy művészet rejlik ebben a látszólagos chaosban és a részletek e roppant halmaza

szigorúan van kiválogatva. Érdemes a megfigyelésre, mennyi gondot fordított Tolsztoj arra, hogy valamely társalgás, valamely episodszerű elbeszélés alatt a szereplők mindig jelen és láthatók legyenek és ezt úgy éri el, hogy minduntalan feljegyezte egy-egy taglejtésüket, arczizmaik egy-egy rángását, a szavukba vágva figyelmeztette az olvasót a pillantásaik irányára.

Hasonlóképen sok szellem is van ebben a komoly irmodorban; nem az, a mit mi szoktunk szellemnek nevezni, nem csillogó ötlet, nem ellentétek váratlan összeütközése, hanem az, a mit Pascal a finomság szellemének nevez, beható, hajszálfinom észrevételek, páratlanul találó hasonlatok. Felemlítek futtában néhány vonást. Bolkonszkij hosszas falusi tartózkodás után visszatér a szt.-pétervári zajos életbe. — „Semmivel sem foglalatoskodott, alig gondolkozott és ideje se igen volt a gondolkozásra; azonban sikeresen beszélt és szavakban adta ki a gondolatok ama készletét, a melyet a falun üsszegyűjteni elég ideje volt“. — András herczeget bemutatják Szperanszkijnak: — „A minister kezeit nézte; az ember önkénytelenül mindig nézi azon ember kezeit, a ki a hatalmat bírja“. — „Bilibin arczát széles ránczok barázdálták keresztül-kasul, a melyek gondosan megmosottaknak látszottak és arra emlékeztettek, hogy az ember fürdés után az ujjahegyét végig szokta húzni az arczán“. — A moszkvai nemesség nagy ebédet ad az angol clubban Bagration tiszteletére: „Ez a háromszáz ember leült az asztalhoz a rangfokozatuk és az állásaik fontossága szerint, a legtekintélyesebbek legközelebb az ünnepelt vendéghez; mindez oly természetesen történt, mint a hogy a kifolyt víz is kiegyenlíti a saját

színvonalát, mélyebb lesz ott, a hol a talaj bemélyed.“ — „Oblonszkij szerette a hírlapját olvasni, a mint szeretett egy szivart elszívni ebéd után, ama ritkás köd miatt, a melyet ez az agyában felidézett“.

III.

Abban a nagy embertömegben, a melylyel e hosszú elbeszélésben találkozunk, az előtérben két alak áll, a kik körül a regény cselekvénye, vagy helyesebben az egymásután következő cselekvények összpontosulnak. Az egyik Bolkonszkij András herczeg, a másik Bezuchov Péter gróf. Ez a két feledhetetlen typus megérdemli, hogy megálljunk előttük; Tolsztoj visszatükrözte a saját lelke és az orosz lélek kétféle oldalát és az összes gondolatokat és ellenmondásokat, a melyek e lelket gyötrik. András az előkelő fajból származott nemes, a ki uralkodik az élet felett, a melyet megvet, e mellett büszke, hideg, skeptikus, sőt atheista, de az ünnepélyes órákban, a nyugtalanító nagy problemák hatása alatt magába száll. Ő mondja meg a szerző ítéletét ama kor történelmi alakjairól, ő lát az államférfiak veséjébe és ő hatol be a cselszövényeikbe. Mikor a vezérkarban, vagy a pétervári salonokban látjuk kifogástalan correctségével és kosmopolita nevelésével, igazi európainak tartanók; de várjunk csak.

András járatos Szperanszkijhoz. — Mindnyájan tudjuk, milyen megfoghatatlan szerencséje volt ennek a seminariumi növendéknek, a ki csaknem alkotmánynyal ajándékozta meg Oroszországot és bizonyos ideig a birodalmat a tiszta ész nevében, egy egyházjogi doctor syllogismusaival kormányozta. — „Szperansz-

kij szellemének fővonása, mely Andrást leginkább meglepte, az elme erejébe és jogosságába vetett feltétlen és megrendíthetetlen hite volt. Világos volt, hogy Szperanszkij agyához soha se férkőzhetett az András herczeg előtt annyira ismeretes eszme, hogy az ember nem formulázhat mindent, a mit gondol; soha se támadt benne ez a kétely: „Nem merő képtelenség-e minden, a mit gondolok, minden, a mit hiszek?“ És az államférfi e *kivételes* észjárása tette őt különösen rokonszenvessé András előtt“. E vonásról reáismerünk a nihilistára, a ki hirtelen kereket old és elmenekül a semmibe, ha elhagyja a biztosság érzete. A legutóbbi megjegyzés helyes, teljesen megmagyarázza a befolyást, melyet Szperanszkij az uralkodójára és a hazájára gyakorolt és általánosabb szempontból azt az erőt, a mely a habozókat mindig a nyugat positiv észjárásához vonzza.

András, Austerlitznél súlyosan megsebesülve a csatatéren fekszik és szemeit az égre, „a távoli, magas, örökkévaló égre“ emeli. Nem idézhetem az egész ritka szépségű részt, csupán a halálrasebzett jajszavát: „Ha most azt mondhatnám: Uram! könyörülj rajtam! De kinek mondanám? Vagy az a meghatározhatlan megfoghatatlan erő, a melyhez nem folyamodhatok, a melyet szóval kifejezni is képtelen vagyok, — vagy ez az erő a nagy minden vagy a nagy semmi, — vagy pedig az az Isten, a ki be van varrva ebbe az amuletbe, a melyet Marietól kaptam . . . Nincs egyéb bizonyosság, mint a semmisége mindannak, a mit megértek és a méltósága valamely fenséges dolognak, a melyet észszel fel nem érek“.

Bezuchov Péter jelleme emberibb, de elméje épp oly titokzatos minőségű. Ez a kövér, lymphatikus könnyen elpiruló és könnyező, minden szenvedés iránt

kimeríthetetlenül nagylelkű naiv ember — a jó orosz földesúr, az akarat nélküli ideges gép, a fékevesztett viselkedés és eszmék örökös prédája; és ebben a vastag hüvelyben egy hindu szerzetes finom érzékű, mystikus lelke lakik. Egy napon becsületszavát adta András barátjának, hogy nem fog megjelenni egy orgián, a melyet fiatal emberek rendeztek. Mikor beesteledik, ingadozni kezd: „Végre, azt gondolta magában, minden becsületszó csak conventió dolga, a melynek nincs semmi meghatározott értelme, főleg ha az ember jól meggondolja a dolgot. Lehet, hogy holnap meghalok, vagy olyan rendkivüli esemény fog történni, a melynek következtében nem lesz többé semmi becsületesség vagy becstelenség. Efféle gondolatok, a melyek minden elhatározást és minden szándékot megrontanak, gyakran támadtak Péter elméjében".

Tolsztoj ügyesen használta fel e puha és minden benyomás iránt fogékony természetet, hogy megértesse velünk a nagy eszmeáramlatokat, a melyek I Sándor czár Oroszországában felmerültek; magukkal ragadják ezt a tanulékony embert, a ki alkalmazkodik valamennyi változataikhoz. Bezuchov elméjében látjuk az első uralkodási évek szabadelvű mozgalmának kifejlődését és az utolsó évek szabadkőmívesi és teosophiai mámorát. Továbbá Péter személyesíti az orosz nép érzelmeit 1812-ben, a nemzeti fellázadást az idegen ellen, azt a komor őrületet, mely erőt vett a legyőzött Moszkván és a melyből az az örökre megmagyarázhatatlan tűzvész támadt, a melyet nem tudhatni, mely kezek gyújtottak lángra. Moszkva ezen őrülete a könyv csúcspontja: Rosztopcsin kifürkészhetlen magatartása, Verescsagin feláldoztatása a tömegnek, az őrültek és a gályarabok rászabadítása a városra, a francziák be-

vonulása a Kremlinbe, a titokzatos tűz, a mely éjjel kigyulad és melyet észrevesznek, magyarázgatnak a menekvők hosszú hadoszlopai, melyektől az utak hemzsegnek, mindaz megannyi egyszerű vonásokban és sötét színekkel megfestett tragikai nagyságú kép. Megvallom, — egész halkan — hogy semmiféle irodalomban sem találok olvasmit, a mi felülmulná.

Péter gróf a lángokban égő városban maradt; eltávozik a palotájából, mint egy alvajáró és parasztruhában a néptömeg közé vegyül; találomra és mintegy vakon megy tovább, homályos szándéka Napoleont megölni és a népe vértanujává, bűnhödő áldozatává lenni. Két egyformán heves érzés ellenállhatlanul élesztette benne ezt a szándékot. Az egyik az önfeláldozás és a szenvedés szükségének érzete volt a közös nyomorban; e szükségérzet uralma alatt rohant a minap Borodinónál a dulakodás kellő közepébe, ez kergette őt ki most a házából, messzire a kényelmes és fényűző életszokásoktól, ez késztette, hogy a puszta földön aludjék és hogy a Geraszim kapus ízetlen ételéből egyék. A másik meghatározhatlan, kizárólagosan orosz érzés volt, a megvetés érzete minden iránt, a mi szokásos, mesterséges, emberi; minden iránt, a mit az emberek többsége e világon a legfőbb jónak tart. Péter e sajátszerű és mámorító érzést legelőször a menekülése napján tapasztalta, mikor egyszerre érezte, hogy a gazdagság, a hatalom, az élet, mindaz, a mi után az emberek oly nagy erőfeszítéssel törekednek és a mit oly gondosan őriznek, — nem ér semmit, vagyis inkább, hogy az értékét csak az a gyönyör képezi, a melyet e javak önkénytes feláldozása szerez".

És lapokon és megint lapokon át fejti ki a szerző az elme ezen állapotát, a nirvana e hymnusát, a melyet

Ceylon szigetén vagy Tibetben sem énekelnek máskép. Bezuchov Péter valóban az idősebb testvére ama gazdagoknak, ama tudósoknak, a kik egy napon „a nép közé fognak menni“, szándékosan osztakozni fognak a szenvedéseiben és a kaftánjuk alatt egy dynamitbombát fognak hordani, mint Péter egy tőrt hordott, azon kettős szükségérzettől indittatva, hogy részt vegyen a közös szenvedésekben és élvezze a mások és a saját megsemmisülését.

Bezuchov a franczia hadifogságban találkozott a szerencsétlensége osztályrészesei közt egy szegény katonával, egy homályos lelkű, gondolkozni is alig tudó paraszttal, a kinek Karatajev Platon volt a neve. Ez az ember egy teherhordó állat alázatos megnyugvásával tűri el a borzasztó napok nyomorát, jó és ártatlan mosolylyal tekint Péterre, néhány naiv szót intéz hozzá, bizonytalan értelmű és lemondással, testvériséggel és főleg fatalismussal teljes népies közmondásokat; egy este, mikor már nem bír tovább menni, az utócsapat kisérő katonái agyonlövik őt egy fenyőfa alatt, a havon, és ez az ember a halált is ugyanazon közönynyel fogadja, mint egy beteg eb — szóval, mint egy állat. — E találkozás óta erkölcsi átalakulás megy végbe Péter lelkében. Itt már nem remélhetem, hogy megértetem a dolgot olvasóimmal: egyszerűen elmondom úgy, a mint van. Bezuchov, a művelt, tanult nemes e kezdetleges ember iskoláját vallja; végre megtalálta az élete eszményképét, a világ észszerű magyarázatát ezen együgyű lényben. Karatajev emlékét és nevét megőrzi, mint valamely talismánt; ezentúl csak a szegény muzsikra kell gondolnia és azonnal nyugodtnak, boldognak és hajlandónak érzi magát mindent megérteni és szeretni a teremtés-

ben. Bölcsészünk értelmi evolutiója be van fejezve, eljutott a végső megtestesüléséhez, a mystikus közönyhöz.

Mikor Tolsztoj ezt az episodot sok évvel ezelőtt megírta, vajjon előérezte-e, hogy ő is meg fogja találni egykor a maga Karatajevét, hogy ugyanazon a válságon fog keresztülmenni és ugyanazt az iskolát fogja látogatni és újjászületve fog onnét előkerülni? Azonnal látni fogjuk, hogyan jósolta meg a saját esetét; de állapítsuk meg már most, hogy Dosztojevszkijvel találkozik, midőn ebben a sajátságos fejezetben meghatározza csaknem az egész mai orosz irodalom eszményképét. A Karatajev neve legio lesz, különböző nevek alatt vagy alakokban mindegyik orosz író igyekezni fog felkelteni bámulatunkat az élet e tengő formája iránt. Az emberi bölcseség legfelső foka, a különben jó és némileg testvéries őselemi állat dicsőítése, istenítése. Az eszme gyökere a következő: a civilizált ember szenved az elméje súlyától, az elme pedig szükségtelen, mert nem sikerül megértetni az emberrel az életczélját, ennélfogva meg kell feszítenie az erejét, hogy elutasíthassa magától az elmét és leszállhasson a bonyolódottól az egyszerűhöz. Ezt a törekvést találjuk meg újra meg újra Tolsztoj összes műveiben, különböző formákban. Egy kötetbe gyűjtött egybe paedagogiai czikkeket a népoktatásról; e kötet tartalma a következő eszmekörben mozog: „Meg akarom tanitani a nép gyermekeit a gondolkozásra és az írásra, és nekem kellene megtanulnom az ő iskolájukban az írást és a gondolkozást. Magunk előtt keressük az eszményünket, holott mögöttünk van. Az ember fejlődése nem az igazi módja a harmonia azon eszményének megvalósitására, a melyet magunkban hordunk, — sőt ellenkezőleg, ez a fejlődés akadálya a megvaló-

sításnak. Egy egészséges gyermek, mikor a világra jön, teljesen megfelel az igazság, szépség és jóság azon eszményképének, a melytől ezentúl mindennap messzebb fog eltávozni; ő közelebb áll a nem gondolkozó teremtményekhez, az állathoz, a növényhez, a természethez, a mely az igazság, a szépség és a jóság örökkévaló typusa."

Ugyebár, reáismerünk ebben az eszme leszármazására, a keleti asketismus százados mámorára, a mozdulatlan fakir istentiszteletére, a ki folyvást a köldökét nézi. Nem nagyon messze van tőle a jó Karatajev, „a ki lassankint leoldotta a saruit . . . erős izzadságszagot árasztván szét . . . és leguggolva, a térdei körül összekulcsolt kezekkel, mereven nézett Péterre". — A nyugat is ismerte ezt a bajt: az asketismus útvesztőjében eltévedve, a nyugat is boldoggá avatta az állatiast és meghamisította az isteni parabolát a lelki szegényekről. De a ragályos lemondás valódi hazája — Ázsia, az anyaforrása India és a tanai; ezen utóbbiak kelnek, alig módosulva, új életre ebben az őrületben, a mely az orosz nép egy részét ezen értelmi és erkölcsi önmegtagadásba kergeti, mely néha buta a quietismusában, néha nagyszerű az önfeláldozásban, mint a Buddha evangeliuma.

Nem akarok hosszasabban időzni e nem igen érthető abstractióknál és nehány szót akarok mondani Tolsztoj női alakjairól. Ezek közeli rokonai Turgenyev nőalakjainak. Tolsztoj talán kevésbbé bájosan, de igazabban állítja őket elénk. Két alak válik ki a többi közül. Első sorban Bolkonszkij Mária, az András nővére, e kegyesszívű leány, a ki annak a feladatnak szentelte magát, hogy megédesítse a zsémbes apa aggkorát. Mária megható angyali megjelenés, olyan, mint

egy primitiv művész rajza. Egészen másféle ellenben Rosztov Natasa, a vonzó és csábító, mindenkitől szeretett, többeket szerető gyermek, a ki úgy megy végig e komoly elbeszélésen, hogy mindenütt a szerelem illata árad szét körüle. Jó, egyeneslelkű, őszinte leányka, de rabja az érzelmességének. El van jegyezve András herczeggel, az egyetlen emberrel, a kit igazán szeret, de végzetszerű vonzalom támad benne a léha Kuragin iránt; idejekorán kiábrándulva feltalálja a megsebesült és haldokló Andrást és komor kétségbeeséssel ápolja őt. A könyv e részében egy lángészszel írt tanulmányt találunk, mely kérlelhetlen, mint az élet és hirtelen támadt szerencsétlenségei. Itt minden egyesül, a mi a regény menetét előmozdítja: a cselekmény lázas érdeke és egy szívbeli eset kitünő megfigyelése. András halála után Natasa nőül megy a derék Péterhez, a ki őt titokban szereti.

A franczia olvasók meg fognak botránkozni a szerelem e váratlan fordulatán; de így van ez az életben, és Tolsztoj szükség esetén minden tekintetet feláldoz és olyannak festi az életet, a milyen valóban. Nem kell azonban azt hinni, hogy a regényest keresi; a fiatal leány ingadozásai végre is a családi boldogságban, a házi tűzhely csöndes és biztos örömeiben végződnek; az orosz író ezeknek hosszú lapokat, a mi ízlésünk szerint túlhosszú lapokat szentel; Tolsztoj mindenek fölé helyezi a családot és a legitim vonzalmakat; azon érzések, a melyek ezen a kereten kivül esnek, beteges kivételeknek látszanak előtte, a melyeket kiváncsian, de minden rokonszenv nélkül kell megfigyelni és leírni. E czímen tapasztalt tollal, de szemmellátható undorral részletezi és tagolja szét a főrangú kaczérság üzelmeit a szentpétervári salonok-

ban. Valamint Turgenyev, úgy Tolsztoj nem tart sokat az udvarhoz járatos hölgyekről; valamennyi elbeszéléséből körülbelül azt a következtetést vonhatjuk le, a melyet Montesquieu az *Esprit des lois*-ban így fejez ki: „A nők a monarchiákban kevéssé szerények, mert mikor a kiváló rangjuknál fogva az udvarhoz kerülnek, ott elsajátítják azt a szabad szellemet, a mely körülbelül az egyetlen, a mit ott megtűrnek. Mindenki felhasználja a kellemeiket és a szenvedélyeiket a saját szerencséje előmozdítására és minthogy a gyöngeségük nem engedi meg, hogy büszkék legyenek, hanem csak hiúk lehetnek, ott a fényűzés mindig velük együtt uralkodik". — Szerencsére ilyesmit a köztársaságokban nem lehet látni.

A szívós kitartású író e regényét megtoldotta egy hosszú bölcsészeti függelékkel. Ebben, teljesen doctrinair formában visszatér azon metaphysikai kérdésekre, a melyek őt leginkább gyötrik; kifejti homályos elmélkedéseit a szükségességről, a szabad akaratról, a hatalom eredetéről és lényegéről. Ismételve tudatja velünk, hogy ő fatalista; megkísérli számot adni magának a hatalomról mint összekötő közegről a társadalom egyes részei közt, a mi által a kérdést ugyan meghatározza, de nem oldja meg. — Ezt a függeléket nem fordították le franciára és helyesen tették; nincs olvasó, a ki elszánná magát e felesleges fáradságra. Nagy hiba Tolsztojban, hogy mindig elvont okoskodások által akar megértetni és hangsúlyozni olyan eszméket, a melyekbe plastikai kifejezés által tud életet lehelni; nem érti meg, hogy a regény alakjai ezen eszméket sokkal világosabban állítják elénk a tetteik és beszédeik által, mintsem a szerző összes okoskodásai képesek volnának megtenni.

IV.

Karenyina Anna Tolsztoj gróf irodalmi végrendelete.[1]

Hosszú évekig dolgozott e regényen, a mely töredékesen jelent meg egy moszkvai szemlében. A teljes mű csak 1877-ben látott napvilágot; tanuja voltam a kiváncsiságnak, a melyet ez az irodalmi esemény keltett Oroszországban. Az író megkisérlette e könyvben megrögzíteni az egykorú társadalom képét, mint a hogy a *Háború és béké*-ben megrögzítette a régi társadalomét. A feladat, legalább két oknál fogva, nehezebb volt. Egyfelől a jelen nem a tulajdonunk, mint a mult, túlárad rajtunk és illusiókat kelt bennünk, még nem ment végig a csoportosítás munkáján, a mely lehetővé teszi, hogy félszázados távolságból egyszerre megláthassuk egy korszak összes nagy körvonalait és nagy alakjait. Egy temető sorában a legelső pillantásra meglátjuk a magas síremlékeket; az utczán — legalább a modern utczán — az emberek mind hasonlítanak egymáshoz: nincsenek osztályozva. Másfelől Tolsztoj az elhunyt uralkodókkal és államférfiakkal és a holt eszmékkel szemben olyan szabadságokat engedhetett meg magának, a milyenekkel nem kezelhette az élő eszméket és embereket. Az orosz életet ismertető második könyvből hiányzik idősebb társának epikai színezete, erőteljes tömörsége, szövevényes gazdagsága; ennek ellenében jobban közeledik a mi irodalmi ízlésünkhöz tárgyának egysége, a cselekvény folytonossága és a főalak jellemének kifejlesztése által. A mi közönségünk otthonosabban fogja magát érezni, sőt két öngyilkosságot és egy

[1] V. ö. a jegyzetet a 86. lapon.

házasságtörést is fog találni. De a Gonosz Lélek ne örüljön elhamarkodva. Tolsztoj feltette magában, hogy megírja a legerkölcsösebb könyvet, melyet valaha írtak és elérte a czélját. E könyv abstract hőse a Kötelesség, ellentétben a szenvedélyek mindent magukkal ragadó hatalmával. A szerző párhuzamosan szövi egy élet elbeszélését, a mely kilöketett a szabályos keretből, és ellentétül egy törvényes szerelem, egy családi tűzhely történetét. Egyetlen hitszónok sem állitotta soha ily erőteljes ellentétben egymással szembe a pokol és — a purgatorium képét. A realista iró nem tartozik azok közé, a kik paradicsomot akarnak vagy tudnak látni az emberi viszonyok bármelyikében is.

Lehetetlen könnyebbé tenni a szenvedély győzelmét. — Karenyin, a szentpétervári társadalom középosztályából vett és plastikailag elénk állított élő alak; ez az államférfi-férj, a kit a nemzetgazdászat teljesen igénybe vesz, arra van rendeltetve, hogy osztályosa legyen a Sganarelle szerencsétlenségének. Vronszkij, a csábító, mindvégig becsületes, hű és minden áldozatra kész ember, még akkor is, mikor a viszonya a férjes nővel nyomasztó súlylyal nehezedik reá. Anna bájos, gyöngéd és ballépésében hű nő. Tolsztoj a bukása indokolásában nem folyamodik sem a hysteriához, sem az idegességhez. Megveti az olcsó tudományosság fitogtatását. Okos megfigyelő lévén jól tudja, hogy összes érzelmeinknek, a mennyire a gyökérszálaikat nyomozhatjuk, szervezetünk milyensége parancsol; azt is tudja, hogy a lelkiismeret mást parancsol és hogy az létezik, mert megszólal. Nem foglalatoskodik azzal a gyermekes játékkal, a mely meg akarja magyarázni a megfejthetlent és elválasztani a szét-

választhatlant; a mennyire lehet, igyekszik elkerülni ama két korcs nyelv használatát, a melyeket azért gyártottak, hogy elpalástolják tudatlanságunkat a valódi nyelv tekintetében és a melyeket spiritualismusnak és materialismusnak nevezünk: hiú szóharcz ez, a mely azt hiszi magáról, hogy képes okát adni egy örökké rejtett, szövetségnek. A regényíró hatalma csakis a szerelem hatásainál kezdődik és kétlem, hogy e tekintetben valaki felülmulta volna Tolsztojt.

A ki elolvasta Anna legelső megdöbbenésének leírását, az éjjeli utazás közben, Moszkva és Szt.-Pétervár közt, mikor a szíve állapotát felismeri, alig fogja valaha elfeledni e lapokat. Anna megpillantja Vronszkijt a waggon ajtajában, kitalálja, hogy utána jött, hallja az éjhomályban elhangzó vallomást. A méreg gyönyörteljes borzongása belopózik ereibe, az akaratereje eltompul, az álom kezdődik. És az író változatlan módszerével az összes külső dolgokat mint megannyi fényképet erre az álomra vetíti ugyanazon színekben, a melyeket az álomból visszatükröznek. Az angol regény, a melyet a szegény asszony olvasni igyekszik, a hóvihar, a mely az ablakokat rezgeti, az utazók árnyképei, a vonat zakatolása és gyors tovaszáguldása, mindez új és phantastikus jelentőséget nyer, mindez bűnrészese a boldogságnak és az iszonyatnak, a melyek a lélekben egymással küzdenek. A képek e sorozatát mi is a hősnő szemein át látjuk — nem is láthatjuk többé másképp. Mikor Anna reggel megérkezik a pályaudvarban, a hol a férje várja, egy naiv felkiáltás elárulja a munkát, a mely benne véghezment. — „Ah! Istenem, miért is lettek a fülei ily hosszúk?“ — A kinek ez a vonás az eszébe ötlött, az nagyon jól tudja, hogyan lehet egyetlen szóval megvilágítani egy helyzetet.

Ezen első borzongástól a kétségbeesés utolsó vonaglásáig, mely a szerencsétlen nőt az öngyilkosságba kergeti, a regényíró nem bocsátja ki többé a kezéből ezt a szívet, és feljegyzi minden dobbanását. Nincs szüksége semmiféle tragikai bonyodalomra, a mely a katastrophát előidézze. Anna mindent elhagyott, hogy a kedvesét kövesse, oly szomorú életviszonyok közé helyezkedett, hogy a továbbélés lehetetlensége, mely körüle folyvást növekedett, teljesen elég az elhatározásának megmagyarázására. Szemben e pusztulásnak indult existentiával Kitty és Lévin szerelme a rendes kerékvágásban fejlődik: a kezdete bájos idyll, aztán következik a család, a gyermekek, az örömök és a gondok.

Az olvasó talán azt fogja mondani, hogy ez az angol írók erkölcsös és unalmas themája. Igen és nem. A britt elbeszélő mögött csaknem mindig egy erkölcsösséget prédikáló szónok rejtőzik; érezzük, hogy az emberi cselekedeteket bizonyos előre megállapitott szabályok szerint az egyház és a puritán erkölcsök szempontjából ítéli meg. Tolsztojnál a látás szabadsága korlátlan; majdnem azt mondhatnám, hogy csak nagyon mérsékelten törődik az erkölcstannal, *de commodo et incommodo* vizsgálja, melyik mód a legjobb a háza megépítése szempontjából; a tanulság csakis a tényekből bontakozik ki, keserűen, de erősítő hatással. Ah! ez nem a húszéves fiatalság, ez nem a boudoirok könyve, a mely a csinos apró hazugságokat elnézi és dédelgeti; itt egy férfi beszéli el férfiaknak azt, a mire őt az élettapasztalat megtanította. Ezek a kötetek kiállják a próbát, a mely egyedül biztosítja az irodalmi művek maradandóságát. Elolvassuk e műveket, aztán az élet további folyamán fel-

merülnek emlékezetünkben az író megfigyelései a lélekről és a világról, a pillanatnyiak épp úgy, mint a legáltalánosabbak, összehasonlítjuk a mintaképpel és mindenkor igazaknak találjuk. Évek mulnak el a könyv első elolvasása óta, és az egybevágó megfigyelések folyvást szaporodnak, úgy mint egy classikus remekmű lapjainak alján a magyarázók több nemzedékének glossái, de itt a feljegyző odaírhatná: *Confer vitam.*

Tolsztoj modora semmiben se változott a *Háború és béke* óta; ő most is az a tudós gépészmérnök, a ki egy óriási gyárba jut és azt lassan megtekinti, szenvedélye lévén megismerni valamennyi gép szervezetét, szétszedi a legcsekélyebb alkatrészeire, kipróbálja az egyensúlyozót, számot ad magának a dugattyúk és a hajtómű által közvetített működésről és kétségbeesve keresi a központi motort, melyet sehol se lát, az erő láthatatlan forrását. Mialatt ő a gépek működését kipróbálja, mi — a nézők — látjuk előkerülni a szövőszékekből mindezen munka eredményét, a végtelenül változatos rajzú finom szövetet: az életet. Tolsztoj kiváló tulajdonságai és hibái nem változtak; visszaél a terjengősséggel. A *Háború és béké*-ben egy agarászat leírása harmincz lapot vesz igénybe. *Karenyina Anná*-ban egy vízi vadászatban veszünk részt — és milyen vadászatban! — harminczhárom lapon át nem bírunk kieviczkélni a mocsárból.

A családi élet és a falusi foglalatosságok leírásának szentelt fejezeteket az olvasó talán kissé színteleneknek fogja találni. Egy bizonyos realismus nagy szerencsétlensége az, hogy a környezetet, a melyet a fényképész reprodukált, ismernünk kell, ha kellőleg méltányolni akarjuk a remekműveit, a melyeknek főérdeme a tökéletes hasonlatosság. A czarszkoje-szelói

lóversenyek leírása, mely az oroszokat annyira elragadta, valószinűleg épp oly hidegen fogja hagyni a külföldi olvasót, mint a párisi Grand-Prix pompás leírása Zola *Nana*-jában. Ellenben Oblonszkij és Karenyin minister arczképe érdekelni fogja azokat is, a kik sohase látták az élő mintaképeiket, sőt még a nevüket se hallották, mert az emberi érzelmek minden országban és minden időben azonosak.

Abbanhagyom e regények elemezését, a melyet a nélkül sem igen tűrnek el; az olvasót nem lehet megállítani, sem neki irányt szabni ebben az útvesztőben; szabadjára kell hagyni, hadd tévedjen el benne. Reánk nézve érdekesebb közelebbről szemügyre venni egy hasonlatosságot, a mely mintegy reákényszeríti magát a kritikára. Miben áll a valódi hasonlóság a Tolsztoj művészete és a mai kor franczia művészete közt? Milyen gyökeres különbségek választják el, a vonások hasonlatossága mellett, a két művészetet egymástól?

Ha csak a külszínt tekintjük, Tolsztojnál, a ki az új franczia iskolát megelőzte, sokat fogunk találni az utóbbi szelleméből és módszeréből, a nihilismust és a pessimismust mint sugallatot, a naturalismust, az impressionismust és a pártatlanságot mint eszközöket.

Tolsztoj naturalista, — ha ugyan van értelme e szónak, — rendkívüli természetességénél és a nyomozása szigorúságánál fogva. Sőt túlzottan naturalista, mert nem riad vissza az aljas, durva részletektől sem; példa erre a *Háború és béké*-ben a katonák fürdése a tóban, és a kedvtelés, a melylyel a szerző leírja „a ronda vízben nyüzsgő fehér, meztelen emberhústömeget . . . a napbarnított, szőrös testű altisztet . . .“ Az yonvillei parton kéregető híres koldusnak nincs mit

irigyelnie Karatajevtől: „Legtöbbet szenvedett meztelen, felrepedt és varral boritott lábai miatt, a hideg kevésbbé volt kinos; egyébiránt a tetűk, a melyek rajta rágódtak, átmelegítették a testét. Karatajev kis kutyája elégedett volt, mindenfelé talált mindennemű állati húsokat, az emberi hústól a lóhúsig, a rothadás különböző stádiumaiban és minthogy a katonák nem engedték közeledni a farkasokat, a kis kutya kedvére lakmározhatott . . .“ Száz hasonló példát idézhetnék, sőt olyanok is vannak köztük, a melyeket aligha tudnék idézni.

Tolsztoj impressionista; gyakran megkisérli a phrasisával felkelteni bennünk valamely látvány, tárgy vagy zaj érzéki benyomását. A hadsereg nagy rendetlenségben megy át a braunauí hídon: „mögötte jöttek még szekerek, katonák, parasztkocsik, katonák, társzekerek, katonák, lőszeres kocsik, katonák, néha asszonyok is . . .“ — „Egy fütty hasitotta végig a levegőt, közelebb, gyorsabban és nagyobb zajjal, nagyobb zajjal és gyorsabban; a golyó, mintha nem fejezte volna be a mondanivalóját, emberfeletti erővel szétszórván a szilánkjait, bemélyedt a földbe; a heves ütődéstől a föld nagyot nyögött . . .“ És a vasúti utazások *Karenyina Anná*-ban, a mozdony megérkezése az indóházban, a vonat, a mely lassan begördül, megáll . . .

Végre szigorúan alkalmazza az iskola legelső tanát, az elbeszélő részrehajlatlanságát. Itt a nihilista pessimismus nagyon következetes. A szerző, meg lévén győződve minden emberi cselekedet hiú voltáról, kénytelen olyan hidegvérűnek maradni, mint egy komoly ember, a ki hajnalkor felébred egy bálban és őrülteknek tartja a körüle ugráló párokat, vagy mint az a jóllakott idegen,

a ki belép egy étterembe és grotesknek találja az ajkak és a villák gépies mozgását. Szóval, a pessimista írónak az a kötelessége, hogy a regényalakjaival szemben magasabbrangú biró maradjon éppen úgy, mint az esküdtszék elnöke a nyomorult gonosztevővel szemben.

Tolsztoj alkalmazza mindezen módszereket, és e tekintetben messzebb megy bármelyik regényírónknál; de honnét van az, hogy az olvasóra oly egészen más benyomást tesz? A mi a maturalismust és az impressionismust illeti, az egész titok a mértéktartás kérdésében rejlik. A mit mások keresnek, azzal ő találkozik és nem tér ki előle. Helyet enged a köznapiságnak, mert az életben is van helye és mert ő az egész életet akarja rajzolni; de miután nem foglalatoskodik szándékosan oly dolgokkal, a melyeknek alapja és lényege a köznapiság, ennélfogva csak azt az utóvégre is nagyon másodrendű helyet engedélyezi neki, a melyet az a figyelmünket megragadó valamennyi látványosságban a nélkül is elfoglal; ha az ember egy utczán átmegy vagy valamely házban szétnéz, néha undorító tárgyakba ütközik, de ez csak ritkán esik meg rajta, ha nem keresi éppen e tárgyakat. Tolsztoj csak annyit mutat meg belőlük, a mennyivel elejét veszi annak a látszatnak, hogy előre végigsöpörte az utczát és a házat. Így áll a dolog az impressionismussal is; jól tudja, hogy az író megpróbálhatja bizonyos futó és finom érzéki benyomások visszatükrözését, de azt is tudja, hogy ily kísérleteknek nem szabad beteges idegesség szokásává elfajulniok. Főkép pedig — és ez becsületére válik — Tolsztoj sohasem trágár és sohasem egészségtelen. A *Háború és béke* megfordult valamennyi orosz fiatal leány kezén; *Karenyina Anna* veszedelmes meséje úgy fejlődik ki, mint egy

erkölcstani kézikönyv, egyetlen sikamlós kép sincs benne.

A mi az érzéketlenséget és a részrehajlatlanságot illeti, ennek Tolsztojnál mélyebben fekvő okai vannak. Stendhal és Flaubert — csak a holtakról beszélek, — az embertársaik birái gyanánt léptek fel, valamennyi emberi lényt úgy állitanak elénk, mint a ki méltó az ő sajnálatukra. Vajjon miféle magasabb elv nevében és erejénél fogva? Miért engedjem meg, hogy e félistenek igy uralkodjanak rajtam? Mert utóvégre is, ismerem Beyle Henrik (Stendhal) urat; állására nézve consulsági tisztviselő, a ki a szolgálatában semmiféle kiváló cselekedettel sem dicsekedhetik és éppen úgy él, mint a regényalakjai, ugyanazt a kenyeret eszi és ugyanazon szükségletekkel küzd, mint azok. Honnét meriti a gunyolódás jogát? Igaz, hogy jól ír: mit bánom én! De ez sem egyéb egy chinai tudós hiúságánál és semmiféle hatalmat sem ad neki az én ítéletem felett. Ismerem Flaubert Gusztáv urat; ez egy beteges úr, a ki Rouenban lakik, és ledér tréfákat űz a nyárspolgárokkal; nagy tehetsége azonban nem elég erős bizonyíték arra, hogy helyesebben okoskodik a dolgok felett mint ön, vagy én. Ha pessimista vagyok, akkor azt tartom, hogy ezen urak irodalmi követelődzései épp oly nevetségesek, mint a pármai herczeg rendeletei vagy Pécuchet tudományos búvárkodásai.

Tolsztoj is leereszkedőleg bánik a regényalakjaival és hidegsége csaknem határos a gúnynyal, de e bábúk mögött, a melyeket rángat, nem az emberi kezet látom, hanem valami titokzatosat és rettentőt, a végtelenség mindig jelenvaló árnyékát; nem ama megállapitott tanok, nem az isteni eszme ama kategoriájának

egyikét, a melyekbe az én nihilismusom beleköthetne, hanem egy néma kérdést a hozzáférhetlen felől, a végzetszerűség egy távoli sóhaját a semmiségben. És ekkor a bábuszínház kiszélesedik, Aischylos színpadává lesz; a háttér sötétségében, a nyomorult Prometheus felett elhaladni látom a Hatalmat, az Erőt, az örök ismeretleneket, a kiknek valóban joguk van gúnyosan kaczagni az embereken; és ezek előtt meghajlok.

Olvassa el bárki *Karenyina Anná*-ban a Levin testvére halálát. Bizton utalhatok e fejezetre — a nyomorult Miklós haláltusájára egy korcsmaszobában — mint egyikére a legtökéletesebb művészi dolgoknak, a melyekre egy irodalom büszke lehet. És hasonlítsa ezt össze az olvasó hasonló episodokkal, a melyeket a franczia realisták írtak le elvitázhatlan tehetséggel. Ez utóbbi írók a kedélyizgalmat, melyet a halál előidéz, testi borzalommá fokozták le, a halál angyala náluk kicsi, ronda és meg van fosztva a koronájától, reá sem ismerünk. Tolsztoj elbeszélésében a nagysága nem éppen a vallási szertartásokból származik, a melyekre a haldokló és a testvére, a ki őt megfigyeli, nem valami nagy súlyt látszanak helyezni; — nem — hamarább egy ünnepélyes kételyből ered. A haldokló ágyáról minden szó mintegy tompa visszhang kíséretében az ismeretlenbe hull; látjuk a nagyon egyszerű és egyúttal végtelenül titokzatos tüneményt; az ösztönünk ki van elégítve. Bármennyire különböznek is egymástól a meggyőződéseink és reményeink, van egy pont, a melyre nézve minden ember egyet érez és az író megsérti az érzelmeinket, ha ezt nem tudja: a gyászruhába öltözött négy ficzkó után, a kik azért jönnek, hogy a holttestünket

elvigyék, valami fönséges fog belépni a halottas szobánkba.

Egy másik ok: hogyan tartsam én részrehajlatlan bölcseknek, vagy akár csak a valóság őszinte tolmácsainak e művészeket, a kiken megérzik, hogy mindig csak a hatásokra gondolnak, a melyeket előidézni akarnak, Beyle urat, a ki ízléstelen ötleteket igyekszik kiélesíteni, Flaubert urat, a ki zenei periodusokkal és szavak hangzatos rhythmusával próbálkozik? Tolsztoj logikusabb, ő szándékosan feláldozza a stylust, hogy minél inkább eltűnjék a műve mögött. Legelső műveiben még gondja volt a formára, a *Kozákok*-ban és a *Három halott*-ban még találunk szép irályú lapokat, azóta szándékosan mellőzte ezt a csábító szert. Ne követeljük tőle Turgenyev bámulatos nyelvezetét; egyetlen érdeme a kifejezés — ha nem is az eszme — találó volta és világossága. A szólama pongyola és fárasztó az ismétlések miatt; a jelzők rendetlenül halmozódnak össze, a szerint, a mint szüksége van arra, hogy egy-egy arczképet kiszínezzen; a közbevetett mondatok egymást érik, hogy kimerítsék a szerző gondolatai összes redőinek tartalmát. A mi szempontunkból a stylus e hiánya megbocsáthatlan inferioritás, de szerintem szigorú következménye a realistikus tannak, a mely mindent, a mi szokásos, el akar távolítani, pedig ilyen a stylus is és ezenfelül egy esélye a tévedésnek a tények szabatos megfigyelése és a mi szemünk közt. Meg kell vallani, hogy e szándékos lekicsinylés, ha egyfelől sérti is az ízlésünket, másfelől fokozza az őszinteség benyomását. Tolsztoj, Pascal szavai szerint, „nem a saját tulajdonát mutatja, hanem a mienket; önmagunkban találjuk meg annak az igazságát, a mit hallunk és a miről nem tudtuk

hogy bennünk van és ennek következtében hajlandók vagyunk szeretni azt, a ki ezt megéreztette velünk."

Még egy különbséget kívánok megjelölni a Tolsztoj realismusa és a mienk közt; az övé főleg a nehezen hozzáférhető lelkek tanulmányozásával foglalatoskodik, azokéval, a kik a megfigyelő ellen a nevelés finom furfangjaival és a társadalmi bevett szokások álarczával védekeznek. E küzdelem a képíró és a modelje közt bennem szenvedélyes érdeklődést kelt, és nem csupán bennem egyedül. Akarva nem akarva, a világ szemléletében mindenekelőtt a legmagasabb csúcsok vonják magukra a figyelmünket; ha sokáig késlekedünk a lapályokon, a közönség nem követ többé bennünket, a legközépszerűbb mesemondótól is nagyságokat követel, akár erkölcsi nagyságot, a mely mindenütt ragyog és visszavezet az alázatosak tanulmányozásához, akár társadalmi nagyságot, mely bizonyos előkelő állásban tárul fel. Ezt a közönséget csupán a trágárság és a legdurvább ösztöneinek kielégítése által lehet megtartani; még mindig várjuk a népies erkölcsök ama naturalistikus regényét, mely népszerű lesz, daczára annak, hogy tisztességes maradt. Az ügyesen szerkesztett hírlapok naponkint közölnek a nagy tömeg számára terjedelmes leírásokat olyan ünnepélyekről, a melyeket ez a nagy tömeg sohase fog látni; jól tudjuk, hogy kiváncsiabb ezekre a leírásokra, mint a korcsmai jelenetek leírására. A nagy tömeg is fölfelé néz, mint minden, a mi él, ha e két bűvészt, egy górcső és egy csillagászati látcső közé állítjuk, a melyek mindketten csodadolgokat mutatnak, — a tömeg nem fog habozni — a csillagokat fogja felkeresni.

Igyekeztem megjelölni ama vonásokat, a melyek Tolsztojt beilleszteni látszanak azon osztályok egyi-

kébe, a melyeket a mi rhetorikánk eszelt ki; de voltaképen érzem, hogy ez hiú törekvés, mert mindezek a felírások és elnevezések meglehetősen mesterkéltek, és mindezek a viták meglehetősen gyermekesek. Minthogy nagy előszeretettel viseltetünk a symmetria iránt, ostoba osztályozásokat gondolunk ki, hogy tájékoztassuk magunkat az emberi szellem szertelen gazdagságának és szabadságának közepette; és ez nekünk nem sikerül jobban, mint a csillagásznak az, hogy az egész égboltozatot beírja a maga kis papirkörének tizenkét jegyébe. Mihelyt az ember átlépte a középszerűség szinvonalát, kineveti a mi mértékünket és a mi iránytűnket; hogy nekünk tessék, mindig új meg új arányokban kombinálgatja a tőlünk vett reczeptet. A mindenség az ő emberiségével, oceánjaival, egével olyan előtte, mint egy hárfa, a melynek ezer húrja van és a melyekről az ember azt hiszi, hogy már valamennyit kipróbálta; a költő egy új accordot pendít meg a vén műszeren, és ebben az accordban megismerteti a saját egyéni felfogását a mindenségről; a szeszélye új mód szerint párosította össze az elnyűtt húrokat és e szeszélyből egy eddig még nem hallott dallam születik, mely bennünket egy pillanatra meglep és megnöveli az emberi gondolkozás tompa moraját és szaporítja azon eszmekincset, a melyből élünk.

Tolsztoj gróf nagyon szánakoznék rajtunk, ha rajta kapna, hogy irodalmi művei felett czivódunk; ő csak bölcsész és reformátor akar lenni. Térjünk tehát vissza a bölcsészetéhez, lássuk, hova lyukad ki szükségképen a nihilismus; Oroszország valószinű jövőjét fogjuk meglátni egy magános lélek tükrében.

Emlitettem, hogy Karenyina Anna compositiója,

többszöri és hosszas félbeszakításokkal évek során át foglalatoskodtatta a szerzőt. Erkölcsi életének hullámzásait ezen évek alatt visszatükrözi Lévin Konstantin élete, a ki a gondolatai szülöttje és tolmácsolója volt. Lévin Bezuchov újabb megtestesülése (a *Háború és béké*-ből), a modern regény hőse, a kit Turgenyev szeretett és a kit a fiatal leányok szeretnek; eszes, tanult, nem ragyogó elméjű, inkább szemlélődő természetű falusi nemesember, szenvedélyes kedvelője a mezőgazdaságnak és mint ilyen szenvedélyesen érdeklődik mindazon társadalmi kérdések iránt, a melyeket az támaszt Oroszországban. Lévin tanulmányozza a kérdéseket, iparkodik maga körül reformálni és javitani, kiveszi a részét mindazon szabadelvű izgalmakból, a melyek az országot húsz év óta mulattatták. Illusiói természetesen egymásután tönkremennek és romjaikon keserű diadalt ül a nihilismusa. De legalább e nihilismus többé nem oly fájdalmas, nem oly ingerlékeny, mint a fiatal évek, mint a Bezuchov Péter és András herczeg nihilismusa volt; e politikai és gazdászati kitérések kedvéért nyugodni hagyja a legkegyetlenebb problemákat: a lélek problemáit. A nyugalmas és munkás falusi élet, a családi élet gondjai és örömei elaltatták a kigyót. Az évek mulnak, a könyv az élettel együtt a kibonyolódás felé halad.

Egyszerre és hirtelen egymásután következő erkölcsi megrázkódtatások felriasztják Lévint a vallási közönyösségből; a testvére halála, a gyónási komédia, a melyet játszania kellett, hogy megnősülhessen, a gyermeke születése, Schopenhauer műveinek olvasása, mindez aggasztó elmélkedésekbe sodorja. Igy szól magában: „Mindaddig, mig meg nem tudom, hogy mi vagyok és miért vagyok itt, az élet lehe-

tetlen lesz reám nézve. És minthogy ezt a tudást nem szerezhetem meg, az élet lehetetlen. Az idő végtelenségében, az anyag végtelenségében, a tér végtelenségében egy szerves sejt alakul, egy pillanatig létezik, aztán szétpukkad. Ez a sejt én vagyok.“ Ez barbár sophismának látszott előtte, és mégis ez volt az emberi elme sok százados erőfeszítéseinek egyedüli, végső eredménye a tárgyban. Ez volt az utolsó hit, a melyhez e gondolat összes kutatásai eljutottak.

E rémület lesujtó hatása alatt Lévin elirtózik önmagától és azon a ponton van, hogy kétségbeessék minden felett. Ebben a pillanatban megjelenik a szabaditó, felvilágositó muzsik. Fédor, a jóravaló parasztember, egy este, széna forgatás közben, a parasztbölcseség néhány aphorismáját szalasztja ki a száján, a melyek Karatajev mondásaira emlékeztetnek: „Az ember ne éljen önmagának . . . hanem az Istennek . . .“ Lévin, ezt az embert hallgatva, megtalálta a megtérés útját: a malaszt ihlete a lelkébe szállt, szelleme megvilágosodott. „Minden rossz az elme ostobasagából, az elme hunczutságából származik“. Csak szeretni és hinni kell és ez éppen nem nehéz. Ez a könyv egy hosszú értelmi dráma e kibonyolódásával végződik, a mystikus boldogság sugárfényében, egy ujjongó hymnusban, a melyben a rationalismus az elme tönkjét hirdeti ki. Az elme csak szerény használatra való, korlátolt látkörben; nem egyéb a rongyszedő lámpájánál, a mely csak három lépésnyire világitja meg a homályt és a kis halom hulladékot, a melyben a rongyszedő a kenyerét keresi; mily őrültséget követ el ez a szegény ember, ha ezt a nevetséges sugarat az ég felé irányozza, ha e hitvány lámpa világánál akarja fürkészni az éjjeli égboltozatot az Ikrektől a Nyilasig!

V.

Az ég fentartotta Tolsztoj számára a quietismus e vigaszát, mely összes regényeinek a végső apotheosisa. Ő is megtalálta a maga Karatajevjét. *Karenyina Anna* után a közönség türelmetlenül várta az író egy újabb művét. A jólértesültek azt állitották, hogy a *Háború és béke* folytatását fogja megirni, egy krónikát a Deczembristák oly érdekes koráról.[1] Az irodalmi világ előre örült neki. De hiába volt az öröm; nem következett semmi, kivévén néhány gyermekeknek való mese, a melyek közt van egy különösen bájos; a czíme: *Miből élnek az emberek.* E mesékben már sejteni lehetett egy lelket, a mely kibontakozott az élet valóságaiból. Végre a profánokat elszomoritó hírek kezdtek elterjedni: a regényíró összetörte a tollát és végkép lemondott a művészetről; nem engedi többé, hogy a műveiről beszéljenek előtte, melyeket világi hiúságnak minősített; teljesen a lelke gondozásának, magas vallási elmélkedéseknek szentelte magát. Tolsztoj gróf az útján találkozott Szutajevvel, a tveri sectáriussal.

Itt nem akarok bővebben foglalatoskodni Szutajevvel, a szelid idealistával, ama számtalan parasztok egyikével, a kik az orosz nép közt a testvéri és communista Evangeliumot hirdetik. Szutajev tanításai és példája erős hatást gyakoroltak Tolsztojra, mint ő maga is elbeszéli és döntöttek a hivatása felett. Menthetlen dolog volna behatolnunk a lelkiismeret e területére,

[1] Egy orosz szemle közölte az első három fejezetet e regényből, a melyet a szerzője abbanhagyott; e fejezetek után az olvasó oly művet várhatott, a mely minden tekintetben méltó lett volna az elődeihez.

ha maga a theologussá lett regényíró nem hívna bennünket; a „jó hír“-t lángoló buzgalommal akarván terjeszteni, különböző műveket írt, melyeknek czímei: *A hitvallásom, Az én vallásom, Magyarázat az Evangeliumhoz.* Az egyházi censura nem engedte meg e művek közzétételét, azonban a *Vallásom* czímű füzetkét mégis kinyomatták és egy példánya előttem fekszik; úgy értesültem, hogy az egyetemi ifjúság, a nők, sőt a köznép is, másolják, terjesztik és úgyszólván egymás kezeiből kapkodják ki ezt az értekezést; ez eléggé tanusítja, mily vágy gyötri az orosz lelkeket szellemi táplálék után. Tolsztoj azt kívánta, hogy munkáját lefordítsák franczia nyelvre és minél inkább terjeszszék; kritikánk tehát teljes joggal foglalatoskodhatik vele.

Oh! nem fogok visszaélni e joggal. Előttünk, a kik egy lélekállapot bizonyitékait keressük, csak az első kettő bír fontossággal. A *Hitvallás* nem is mond semmi újat. Már előbb ismertem a *Gyermekkor, serdülőkor, ifjúkor* czímű könyv kinyilatkoztatásaiból, Bezuchov és főleg Lévin vallomásaiból. Pedig nagyon ékesen szóló ez a változat az emberi lélek régi és szívhasogató zokogása felett! Nagyjában egybefoglalom: „Korán elvesztettem a hitemet. Bizonyos ideig én is, mint mindenki, az élet hiúságaiból éltem. Írtam és tanítottam, mint mások, azt, a mit tudtam. Aztán a sphinx elkezdett engem mind kegyetlenebbül üldözni: Találj ki engem, különben megeszlek. Az emberi tudomány semmit se magyarázott meg; örökös kérdésemre, az egyetlenre, mely reám nézve fontos: „Miért élek?“ a tudomány azzal felelt, hogy tudomásomra hozott más dolgokat, a melyekkel nem törődöm. A tudománynyal nem lehet egyebet tenni, mint csatlakozni a bölcsek százados

chorusához: Salamonhoz, Sokratesbez, Szakja-Munihoz és Schopenhauerhez és velük együtt ismételni: „Az élet egy képtelen betegség“. Meg akartam magamat ölni. Végre az a gondolatom támadt, hogy nézzem, hogyan él az emberek óriási többsége, azoké, a kik nem foglalatoskodnak mint mi, az úgynevezett felsőbb osztályok, az elme kutatásaival, hanem dolgoznak és szenvednek és mindamellett nyugodtak és tájékozva vannak az élet czélja felől. Megértettem, hogy úgy kell élni, a mint ez a sokaság él és vissza kell térni az egyszerű hithez. De az elmém nem volt képes alkalmazkodni a megmételyezett oktatáshoz, a melyet az egyház terjeszt az egyszerű lelkek közt. Ekkor elkezdtem behatóbban tanulmányozni ezt az oktatást, hogy meg tudjam különböztetni a babonát az igazságtól“.

E tanulmányozás eredménye az a tan, melyet *Az én vallásom* czím alatt fejtegetett. Ez a vallás teljesen a Szutajev vallása, megmagyarázva azzal a theologiai és tudományos készülékkel, a melylyel egy művelt ember rendelkezhetik. De azért nem lett világosabbá. Az evangeliumot a legtágabb körű rationalistikus magyarázattal látja el. Tolsztoj Krisztus tanát az életről úgy fogja fel, mint a sadduceusok; nemzedékről nemzedékre megújuló collectiv életnek tekinti, Isten országának a földön, mely az emberek egyesüléséből áll a szentek gyülekezetében. Tagadja, hogy az evangelium a test feltámadását és a lélek egyéni létezését tanítja. Ebben az öntudatlan pantheismusban, mely megkisérli a kereszténységet és a buddhismust összeegyeztetni, az életet egy oszthatlan egységnek tekinti, világszellemnek, melynek mulékony részecskéi vagyunk. Ezenfelül csak egy fontos dolog létezik: az erkölcs,

a melynek összességét megtaláljuk az evangelium parancsaiban: „Ne állj ellent a gonosznak... ne ítélj... ne ölj“. Következőleg nincs szükség biróságokra, hadseregekre, börtönökre, köz- vagy magánmegtorlásra. Sem háborúkra, sem ítéletekre. A világ törvénye a küzdelem a létért, Krisztus törvénye a lét feláldozása felebarátainkért. A török, a német nem fog bennünket megtámadni, ha keresztények vagyunk, ha jót teszünk velük. A boldogság, az erkölcsösség legvégső czélja, csak úgy érhető el, ha az emberek mindnyájan közösségben egyesülnek Jézus Krisztus tanában, az igaziban, a mely Tolsztoj tana is, nem pedig az egyház tanában, ha visszatérnek a természetes élethez, a közösséghez, ha elhagyják a városokat és az ipart, a melyekben a tan gyakorlati alkalmazása nehézségekbe ütközik.

A szerző az állításai igazolásául ritka ékesszólással és valóban prófétai nyerseségű képekben írja le a világi életet, a születéstől a halálig: ez az élet rosszabb a Krisztus vértanuinak életénél. Az uralkodó egyházat nem kiméli; az új hit apostola elbeszéli, hogyan kereste hiába a nyugalmat a hivatalos orthodoxiában, aztán megújítja Szutajev vádjait ezen egyház ellen, a mely „holt hús és használhatlan az újszülött gyermekre nézve“. Szertartásokkal és formaságokkal helyettesíti az egyház az evangelium szellemét. Katechismusokat terjeszt el, a melyekben azt mondja, hogy az állam szolgálatában lehet elítélni és ölni, a mások tulajdonát elvenni és a gonosznak ellentállni. Az egyház Konstantin óta vesztének indult, mert elfordult az Isten tanától, hogy a század tanát kövesse: ma merőben pogány. Végre — és ez kényesebb pont — mindaddig, míg a világi hatalom mellőzni fogja az igazsá-

got, nem kell engedelmeskedni a parancsainak és tilalmainak. Itt egy typikus episod fordítását közlöm.

„Legutóbb elmentem a Borovitzkij-kapu alatt Moszkvában. A kapuboltozat alatt egy nyomorék öreg koldus ült, bekötött fejjel. Elővettem az erszényemet, hogy némi aprópénzt adjak neki. Ebben a pillanatban a Kremlin felől egy fiatal, fürge gránátos sietett felénk, a ki az egyenruhájában igen jól festett. A katona láttára a koldus rémülten felkelt és sántítva elfutott az Alexander-kertbe, a domb alján. A gránátos egy darabig üldözőbe vette és szitkokat kiáltott utána, azért, mert a koldus megsértette a tilalmat az által, hogy leült a kapu alatt. Bevártam a katonát és mikor odaért hozzám, azt kérdeztem tőle, hogy tud-e olvasni? „Tudok, de miért kérdezi?“ — „Olvastad az evangeliumot?“ — „Olvastam.“ — „Olvastad-e azt a részét, a mely így szól: „A ki az éhezőnek kenyeret ad . . .“ És idéztem a szöveget. A katona ismerte azt és figyelmesen hallgatta a szavaimat. Láttam, hogy zavarban volt. Két arramenő megállt és figyelt. A gránátos nyilván kényelmetlenül érezte magát, nem tudta összeegyeztetni ezen ellentéteket: azt az érzést, hogy rosszul cselekedett, noha szigorúan teljesítette a kötelességét. Zavarában nem tudta, mit feleljen. Egyszerre világosság csillant fel értelmes szemeiben, felém fordult és így szólt: „Hát te olvastad-e a katonai szabályzatot?“ — Megvallottam, hogy bizony nem olvastam. — „No, akkor hát hallgass!“ viszonzá a gránátos és diadalmasan hátravetvén a fejét, szilárd léptekkel eltávozott.“

Úgy hiszem, hogy híven foglaltam egybe *Az én vallásom* ezen elbeszélését, de az olvasó nem ismerné azt a büszke önbizalmat, a mely minden reformátor

szivében rejtőzik, ha le nem fordítanám szószerint a következő sorokat:

„Minden megerősitette az értelmet, a melyet Krisztus tanában találtam. De sokáig nem bírtam megbarátkozni azzal a sajátságos gondolattal, hogy tizennyolcz század mulva, a melyek alatt sok milliárd ember vallotta a keresztény hitet, és minekutána oly sok ezer ember szentelte az életét e hit tanulmányozásának, nekem adatott felfedezni a Krisztus törvényét, mint valamely új dolgot. De bármilyen különös legyen is ez: igy volt.“

Ezek után az olvasó könnyen kitalálhatja, hogy mi lehet a *Kommentár az Evangeliumról.* Isten őrizzen attól, hogy a megtértnek nyugalmát zavarjam! Szerencsére nem is sikerülne. Tolsztoj egy örömhymnusban, a kétségtelen őszinteség hangján állitja, hogy végre megtalálta a lélek nyugalmát, az élet czélját, a hit szikláját. És felszólít bennünket, hogy őt kövessük. Nagyon tartok tőle, hogy a Nyugat megrögzött és az éltető malasztra nézve hozzáférhetetlen skeptikusai vonakodni fognak vitába bocsátkozni az új vallással, a mely különben is mindennap módosulni látszik, a megalapitója mulékony és változó eszméi szerint. Lassankint kiirtja mindazt, a mi a theodiceához (istenigazuláshoz) hasonlit, az összes kötelességeket, reményeket, az összes erkölcsi tevékenységet egyetlen czél felé irányítja, e czél pedig a társadalmi bajok orvoslása a communismus által. Ez az exclusiv vélemény sugalta Tolsztoj legutolsó iratát, mely tudomásomra jutott; a czime ez: *Mit kell tehát tenni?* Sokat jelentő czím, melyet sokszor használtak Oroszországban Csernyisevszkij híres regénye óta; elárulja az elmék folytonos aggódását mindezen embereknél és a naivságában van valami megható.

Mit kell tenni? Mindenekelőtt el kell költözni a városokból, szabadon kell bocsátani a gyárak és műhelyek népét, vissza kell térni a falukba és a pusztákra és ott dolgozni, az ember saját két kezével, mert az embernek csak az lehet az eszménye, hogy minden szükségletét egymaga elégítse ki. A szerző e vádiratának első részében leírja a nyomor látványát egy fővárosban, a mint azt ő maga tanulmányozta közvetlenül, Moszkvában. A regényíró leírási képessége itt újból megjelenik, bámulatos tulajdonságaival, különleges jellemző vonásaival, a mint a saját lényének mélyében lesi meg a természetünk apró undokságait; megfigyeli és elárulja a saját gyöngeségeit, ugyanolyan örömmel, a milyennel mi szoktuk leleplezni a más emberekéit, és arramenőben egy-egy korbácsütést mér reájuk: — „Három rubelt adtam ennek a szerencsétlen embernek és azt találtam, hogy igen jó vagyok . . . örültem rajta, hogy mások látták, a mint alamizsnát adok . . .“

A második rész az elméletnek van szentelve. A nyomorúságot nem orvosolhatjuk, többféle okoknál fogva: 1. a nyomorúság végzetszerű a városokban, a hová a hasznavehetetlenekké lett termelőket vonzzuk; 2. példát adunk nekik a henyélésre és a felesleges költekezésre; 3. nem élünk Krisztus törvénye szerint; nem az alamizsna éltet, hanem a testvéries megosztozás. A kinek két köpenye van, adja az egyiket annak, a kinek egy sincs. Szutajev is így tesz. A fizetéssel járó állás súlyosbított alakja a rabszolgaságnak, a hitel modern intézményénél fogva; az ilyen állás birtokosa nem csupán a jelenben rabszolga, hanem még a jövőjében is. Az alamizsna csak részletfizetés arra a váltóra, a melyet a parasztoknak adtunk,

mikor a városokba édesgettük őket, azért, hogy ott a mi fényűzési vágyaink kielégítésére dolgozzanak. Végül a szerző egyetlen gyógyszerül a mezei életre való visszatérést ajánlja, a mely mindegyik munkásnak biztosítja az életszükséglet fedezésének lehetőségét. Nem veszi észre, hogy az elvei logikailag egy szigorúbb következtetésre vezetnek: a visszatérésre az állati élethez, a fekvőhely és a zsákmány kínos keresésére, mely minden emberre nézve az ipari foglalatosság módszeres munkáját helyettesítené és még ebben a társaságban is léteznének farkasok és bárányok. Tolsztoj az Istenben csakis az igazságosságot látja és megfeledkezik az értelemről, a gondolatfejlesztés szükségéről, a mely a munkafelosztást követeli.

Mindez nem alkalmas arra, hogy bennünket csábítson. Hasztalan keresünk egyetlen eredeti eszmét a tulai apostol kinyilatkoztatásaiban, nem fognak bennük egyebet találni, mint a rationalismus első hebegéseit, a mi a vallási részt és a communismus első hebegéseit, a mi a társadalmi részt illeti; a millennium régi álmát, a hagyományt, melyet a középkor kezdetétől fogva folyvást újból hirdettek a waldenzek, a lollardok és az anabaptisták. Boldog Oroszország, a hol ezek a szép agyrémek még új dolgok! A nyugateurópai embert csak az fogja meglepni, hogy ezeket a tanokat egy nagy író, az emberi szív páratlan megfigyelője írja le. A bölcsész összes perbeszédei közül az elme „hunczutságai“ ellen egy se győz meg annyira, mint a példa, a melyet elénk állít. És az, a kit ez meglep, sohase gondolkozott bizonyos eszmék egymástól való természetes leszármazása felett. Az ember szelleme még nagyobb mértékben irtózik az ürtől,

mint a természet és képtelen volna sokáig megtartani az egyensúlyát a semmi felett. Tolsztoj lelkében, következőleg az őt követő és terjesztő olvasóinak még zavarosabb lelkiismeretében végigmentünk egy végzetszerű görbe vonal négy pontján: a pantheismuson, a nihilismuson, a pessimismuson és a mysticismuson. Az orosz, a ki mindent gyorsan végez, egy ugrással eljutott a végső ponthoz.

A mysticismus! Úgy hallom, hogy Nyikolajevics Leo gróf, jól érezvén, hol leskelődik a veszély, erélyesen védekezik e szó ellen, a melyet nem tart alkalmazhatónak oly emberre, a ki a mennyek országát a földre helyezte át. Nyelvünk nem rendelkezik más kifejezéssel az ő esete megjelölésére. Bocsásson meg nekem ezért az illustris regényiró. Tudom, hogy jobban szeretné, ha az evangeliumát dicsérném és a regényeit gyaláznám, de nem tehetem. Minthogy az utóbbiak szenvedélyes olvasója vagyok, annál inkább haragszom a doctrinájára, a mely megfoszt engem, soha meg nem születendő remekművektől. Nem fukarkodtam vele szemben a dicsérettel, mindaddig, míg az elmém képes volt őt követni és a műveit élvezni; ma, mikor boldognak mondja magát, nincs többé szüksége a dicséretre és a kritika közönyös lehet előtte. Vajha a drágán megvásárolt quietismusában sohase lenne szüksége egy jó barátra, a ki ugyanazt mondja neki, a mit Fénelon írt Guyonnénak, szellemes Levelei egyikében: „Csupán azért a titkos sebért sajnálom önt, a mely a szivet mintegy elhervasztja“.

De azt legalább el kell ismerni, hogy Tolsztoj egyike azon ritka reformátoroknak, a kik a viselkedésüket a tanaikhoz alkalmazzák. Úgy hallom, hogy a működési köre nagy kiterjedésű és jótékony, hogy körüle

oly csodák történnek, a milyeneket csak Oroszországban lehet látni: az emberek visszatérnek a legelső keresztények erkölcseihez és szokásaihoz. Naponkint kap leveleket ismeretlen egyénektől, hűtlen adóvégrehajtóktól, megtévedt hivatalnokoktól, publikánusoktól, a kik tilos úton szerzett pénzeket küldenek el neki; fiatal emberektől, a kik útmutatást kérnek tőle, bűnös nőktől, a kik segélyért és jó tanácsért esedeznek. Visszavonultan a falujában, elajándékozza a vagyonát, együtt él és dolgozik a parasztokkal. Vizet hord, kaszál, szánt és csizmát varr. Megharagszik, ha valaki a regényeiről beszél előtte. Láttam egy arczképét, a mely őt parasztruhában ábrázolja, vargaárral a kezében. — Remekművek szerzője, nem ez a szerszám való önnek. Helyesen vagy helytelenül, talán büntetésül kaptuk az égtől a gondolatot, ezt a szükséges és büszke rosszat; felsőbb rendeletnél fogva, némelyek közülünk el vannak ítélve, hogy egyedül e bajban szenvedjenek, embertársaik vigasztalására. Ezt a keresztet eldobni magától — istentelen lázadás. A mi szerszámunk a toll, a mi termőföldünk az emberi lélek, a melyet szintén gondozni és táplálni kell. Engedje, hogy emlékeztessem önt egy orosz paraszt, a legelső moszkvai könyvnyomdász felkiáltására, mikor visszamenni kényszerítették az eke mögé: „Nem az az én dolgom, hogy gabonamagot vessek, hanem hogy szellemi magot szórjak szét a világon.“ — Engedje, hogy Párisból, a hol önt bámulják, még egyszer elszálljon önhöz a haldokló Turgenyev megható kérése; a Szutajevénél magasabb vallás volt az ő végrendeletében, a melyben ezeket mondta önnek: „Ezt az adományt ön onnét nyerte, a honnét minden származik... térjen vissza az irodalmi munkákhoz, nagy írója a mi orosz földünknek!“

Nem kivánok terjedelmes következtetéseket levonni ezen első kutatásokból az orosz irodalom terén, be kell várni, míg ki lesznek egészítve későbbi tanulmányokkal, kevésbbé kiváló írókról, a kiknek azonban joguk van tanuskodni a népük állapotáról. Különben is, mikor egy könyvnek sikerült híven tolmácsolnia az írója gondolatát, a következtetéseknek önmaguktól kell leszűrődniök az olvasóra nézve; ha az igyekezete meghiusult, minden további érvelés érdektelen lesz és nem sokat ér. — Láttuk ezt az irodalmat mesterségesen felcseperedni, idegen nyelvek pólyáiba burkolva, gyöngének, szolgainak és képtelennek arra, hogy felvilágosítson bennünket az ország belső állapotáról, a melyet örömest ignorált. Láttuk, a mint erőt merített az érintkezésből a szülőfölddel, a melytől ezentúl a tanulmányai tárgyát kölcsönözte. E naptól fogva megteremti és tökéletesíti a feladatának megoldására alkalmas eszközt, a realismust; mikor a Nyugat még habozik használni ezt az eszközt, az orosz irodalom már sikerrel alkalmazza a külvilág és a lélek dolgaira. Ez a realismus gyakran nélkülözi az ízlést és a módszert, egyszerre terjengős és finom, de mindig természetes és őszinte marad, főleg pedig megnemesíti az erkölcsi meghatottság, a tépelődés az isteni eszmén és az emberek iránti rokonszenv. E regényírók közül egy sem tűz maga elé tisztán irodalmi czélt, egész munkásságukat az igazra és igazságra való törekvés irányítja. Az orosz *pravda* szó igazat és igazságot is jelent, vagyis helyesebben a két eszmét egyazon szétválaszthatlan eszmében egyesíti. Ez a körülmény igen fontos és megérdemli, hogy elmélkedjünk felette, mert a nyelvek a fajok bölcsészeti fogalmait árulják el.

Az orosz írók keresik a vallási igazságot, mert az a

formula, a mely azt náluk ki akarja fejezni, őket többé nem elégíti ki és mert a tagadás, a melylyel nálunk beérik, valamennyi ösztöneiknek ellenszenves. A szellemi lehangoltság szüli és jellemzi az összes társadalmi és politikai bajokat Oroszországban. — Mikor az ember Szt.-Péterváróttt belép az Izsák-székesegyházba, éjszaka veszi körül; a templom nagy hajója, melyet a felső ablakok nagyon gyöngén világítanak meg, tele van sötétséggel. A szentély ajtaja kinyílik és világosság árad szét egy nagy Krisztus-képről, mely az apsis ablakára van festve. Ezen az ablakon át kapja a templom az összes világosságát; mintha csak maga a Krisztus-kép világítana bele a templom éjszakájába, az ember szeme önkénytelenül megakad a Krisztus-főn. Ezen az arczon nincs az a derült kifejezés, a melylyel a Nyugat képírói ábrázolták az Emberfiát; a sovány, elsatnyult, halvány szláv Krisztus, a kinek szemeiben isteni téboly van, egy olyan Isten ismeretlen emberi aggályát, befejezetlen álmait árulja el, a ki elégedetlen az isteni voltával. Rá nézve még nem fejeztetett be minden, még nem mondta ki az utolsó szavát; valóban, olyan nép Istene ez, a mely a helyes utat keresi és a Krisztus-fő híven fejezi ki a nép nyugtalanságát. — A szláv faj még nem mondta ki a nagy szót a történelemben és a nagy szó, a melyet egy faj kimond, mindenkor vallásos szó. Orthodoxiájának látszólagos fegyelme alatt egyenlő jóhiszemmel keresi azt a társadalom mindegyik osztálya.

Az erdők mélyében, a végtelen pusztákon, mindenütt találkozunk parasztokkal, a kik úgy gondolkodnak és úgy beszélnek, mint Szutajev beszélt, az alázatos sectárius, a kinek mondásait Prugavin jegyezte fel: — „Egy este az ablak mellett ült,

gondolatokba merülve kinézett a mezőre és kifejezhetlen érzelemtől elfogult hangon mondá: — Ah! ha valaki megtanítana, hogy miben csalódom, miben térek el az igazságtól, azt az embert holtomig szolgálnám . . . Valóban nem tudom, mit nem adnék neki . . .“ Egy *izbából* (parasztház) hangzott az emberiség e régi, szívszaggató kiáltása. Manapság sehol se hangzik gyakrabban és esdeklőbben, mint az orosz nép közt, a melyet nagy íróinak egyike *„erkölcsi csavargó“*-nak nevezett . . . Nem rég Szent-Pétervárott két tisztességesen öltözött fiatalember, — úgylátszik bolti segédek voltak, — megjelent a redstokistáknak nevezett vallási összegyülekezések egyikén, és a szónokhoz fordulva, a ki a gyülekezethez beszélt, oly hangon, a milyenen egy utczai koldus könyörög kenyérért, szívszorongatva esdekelt: „Tanítson meg hinni! Tanítson meg hinni!“ — Sok ezren vannak a homályban, a kiket e szent és borzasztó szomjúság gyötör és a kik tünődnek és felkiáltanak, mint Luther a Wartburgban: „Mi az igazság és hogyan fogom azt megkapni?“

Igaz, igazság. A *pravda* keresése közben soha se választják szét az isteni és az emberi kettős eszményt. A formulának, a melyet várnak, meg kell valósítania mind a kettőt, de mivel még eddig nem találták meg és mivel még nagyon fiatalok és nagyon naivok, elmaradnak a vallási és társadalmi synthesis kísérleteinél, a melyek a középkorban, a Reformatio hajnalhasadásakor a mi Nyugatunkat is elcsábították. Ezek a tanok a szlávoknál különleges, vagy legalább is határozottabb jelleműek. Bizonyára egyetlen emberi család se részesült előnyben, de nincs is kitagadva örökségéből, a mely az igaz és az igazság eszménye;

valamennyi szívben él ez, de az éjszaki országok szülöttei, a nyomoruk felett tépelődvén, mohóbban érlelik és a szláv országok alsóbb rétegeiben, a melyeket a civilisatio megalkuvásai kevésbbé tompitottak el, nagyobb a száma azon szívós, heves természetű embereknek, a kik türelmetlenül szenvednek a haladás késlekedésétől és minden akadály daczára a visióik elé rohannak.

Ezenfelül az evangelium tanaival telitett lélek mélyén, e népben feltaláljuk a régi ázsiai szellemet és a lélek felszínén, a művelt osztályokban, Schopenhauer és a mai kor tudományos oktatásait; innét van a buddhismus feltámadása, a melyet Oroszországban láthatunk: nem minősíthetem másképen ezen irányzatokat. Felismerjük bennük a hinduk régi ellentmondását egy rendkívüli magas színvonalú erkölcstan és a nihilismus vagy a pantheista metaphysika közt. A buddhismus szelleme, a mely kétségbeesetten igyekszik az evangeliumi könyörületességet még inkább kitágítani, az orosz geniusban szenvedélyes gyöngédséget keltett a természet, a leggyámoltalanabb teremtmények, a kitagadottak és a szenvedők iránt. Tanítja az elme megtagadását az állattal szemben és a szív végtelen szánalmát. E testvéries egyszerűség és túláradó gyöngédség bizonyos rendkívül megható jelleget ad az irodalmi műveknek. E mozgalom kezdeményezői, miután az övékével egyenlő műveltségű osztályok számára írtak volna, rémülve és szánakozva szemlélik a népet. Olyan ez, mint mikor a költő leszáll a purgatoriumba:

> . . . L' angoscia delle genti
> Che son quaggiù nel viso mi dipigne
> Quella pietà . . .

Gogoly még keserűséggel és gúnyosan tekintett e tompa sötétségbe. Turgenyev a művészi álma magaslatáról belemélyedt, de inkább mint szemlélő, sem mint apostol. Tolsztoj eljutván skeptikus vizsgálatai legvégére, a társadalmi könyörületesség leghatározottabb apostolává lett; de a származásánál, a pályája kezdeténél fogva azok közé tartozik, a kik a magasból szállnak alá a mélységbe; alatta azokat látjuk, a kik e mélységből emelkednek fel s onnét hozzák magukkal a lemondással teljes és testvéries nagy panaszt, a csiszolatlan és szánalmas szellemek, Nekraszov, Dosztojevszkij és az egész jelenkori áradat.

Eleinte meghat és elcsábít bennünket e túláradó rokonszenv. De szerencsétlenségemre, visszaemlékezem és gondolkozom; eszembe jut, hogy nekünk franciáknak is volt érzelgős és parasztimádó századunk. 1793 előtt húsz évvel mindenki szeretett mindenkit, az emberek kivonultak falura, egyszerűen akartak élni és könnyeket ontottak a mezei munkás sorsa felett, míg aztán kevés idő mulva vért nem ontott. A történelmi hullámzások csaknem mathematikai pontosságú törvénye úgy hozza magával, hogy ezen ömlengések után borzasztó reactiók következzenek; hogy a könyörületesség elkeseredjék és az érzelmesség dühvé változzék. *Di avertant omen!*

Nem akarom e könyvet ily baljóslattal befejezni. Ha Oroszországnak túl kell esnie ezen nehéz válságokon, a melyektől a sors egyetlen nemzetet se kimél meg, ezek nála legalább ifjúkori válságok lesznek, a melyekből az ember erő- és életteljesebben kerül elő. Gyakran alkalmazták reá Hamlet szavait, azt mondták róla, hogy valami rothad ebben a birodalomban, meglehet, de a rothadás semmiesetre se ter-

jed túl a kérgen, a fa belseje erőteljes és tele van életnedvvel. Erről meggyőződik mindenki, a ki ezzel a néppel érintkezik és elolvassa azon írók műveit, a kik mellette tanuskodnak. Elmebeli betegségeik, Tolsztoj időleges nihilismusa és Dosztojevszkij szellemi görcsei alatt mélységes életerőt és oly lelket érzünk, a mely kész engedelmeskedni minden igaz szónak. Fáradtaknak és kiábrándultaknak látszanak, mielőtt éltek volna, mint ama fiatal emberek, a kik a cselekvés óráját várva, kétségbeesnek és a kiknek a beszéde nem tévesztheti meg minket. Némelykor ők maguk se látszanak tudni, hogy birják azt a három kincset, a melyből az élet táplálkozik: a hitet, a reményt és a szeretetet; mihelyt mélyebben kutatunk, a nemes ércz egyszerre felvillan és hangot ad: ez az ő jövőjük és a nagyságuk biztosítéka.

Íme, ezt láttam én az orosz földön. — Szegény, halvány föld! A fiai talán azt fogják mondani, hogy túlzottan barátságtalannak festettem, hogy nem tudtam méltányolni keserű illatát; a vád igazságtalan lesz. Oly világból valók vagyunk, a mely az elme komor munkáiban talál vigaszt a megöregedésért, a mely hidegvérűen szemléli az életet, hogy a tüneteit megmagyarázza magának; de mikor az emberi következetlenség folytonos hullámzásaiban a megértési törekvés elhagyja a lelkünket és átengedi azt a kezdetleges ösztönöknek, akkor érezzük, hogy lehet szeretni ezt a földet, ifjúságának vad meztelenségében. Ha az eke csak kevés barázdát szántott is rajta, legalább az ember keze nem törülte le róla a Teremtő kezenyomát. Ez a föld megőrzi a nagy szomorúságok vonzó erejét, a mely talán a leghatalmasabb, mert még az is, a ki köztünk a legboldogabb, a lelke leg-

mélyén sirat valami elveszett dolgot, a melyet soha sem ismert. Ez a föld, a mely új, életerős és féktelen, mint a hasonlatosságára alkotott gyermekei és ezek szíve és nyelve, nem beszél el furcsa történeteket, a milyeneket a régi földek tudnak elbeszélni; nincs egyéb szava a panasznál, mint a fájdalomnak, a zenének és a tengernek. — Ezt a könyvet küldöm neki viszonzásul hosszú vendégszeretetéért és mindazért, a mire megtanitott. Nem akartam megrágalmazni e lapokon. Remélem, hogy nem vétettem a legelső irodalmi erény ellen, a melyet az íróitól megkövetel: az őszinteség ellen. — Vajha megtalálná benne a gondolatai hű visszhangját és túlsok csalódás nélkül ráismerne magára a képben, a mely magát a szemeimben visszatükrözte.

Gorkij Maxim.[1]

Gorkij Maxim neve közszájon forog. Az irodalmi világot Európa egyik végétől a másikig testvéries szánalom ejtette izgalomba az orosz iró bizonytalan sorsa miatt. Hiányos értesültségünknél fogva nem tudunk választani az egymásnak ellentmondó versiók közül; az egyik szerint Gorkij az 1905-ki fájdalmas tragédia felbujtogatója, a másik szerint áldozata volt. Csupán azt tudjuk, hogy szerencsétlen, és minden szerencsétlennek, akár megérdemelte a sorsát, akár nem, joga van a szánalmunkra: ez egyike a franczia nemeslelkűség legjobb hagyományainak. Nem vagyunk birái az indokoknak, a melyek más országokban a kormányok ténykedéseit irányítják; közbenjárók vagyunk és a nagylelkű kegyelmet mindenkor a nagy közhatalmak legszebb előjogának tartjuk.

Kicsoda hát ez az ember, a ki ma annyi meleg rokonszenvet, annyi keserű haragot kelt? Hihető, hogy azok közül, a kik szánakoznak felette, felmagasztalják vagy kárhoztatják, csak nagyon kevesen ismerik őt. Alig van négy éve, hogy Gorkij nevét

[1] *Maxime Gorkij, L'oeuvre et L'homme.* Par le Vicomte E. M. de Vogüé. Paris Librairie Plon.

kezdték emlegetni Francziaországon. A műveinek néhány töredékét lefordították. Kiváncsi voltam a műveit ismerni és óhajtottam kijelölni a kellő helyét az orosz irodalomban, a mely korábbi tanulmányaim tárgya volt; elolvastam tehát a Pétervárott megjelent *Elbeszélések* öt kötetét; megismerkedtem a földijei — kritikusok és életrajzírók ítéleteivel az ifjú íróról; igyekeztem gondosan leforditani az eredeti szövegből néhány lapot, a melyek jellemzők Gorkij humorára és tehetségére nézve. 1901 augusztusban a munkám megjelent egy szemlében.

Azt hittem, hogy e dolgozat újabb közzétételével szolgálatot teszek az élénk érdeklődésnek, a melyet szomorú események keltettek. Azoknak, a kik részrehajlatlan véleményt akarnak alkotni maguknak az emberről és a műveiről, egy tanulmányt nyujtok, a melyben meg fogják találni annak legalább alkotó elemeit. Olyankor írtam meg, a mikor még nem lehetett előre látni e körülményeket, következőleg nem is befolyásolták a szenvedélyes mozgalmak, a melyek ma az ítéletünkre zavarólag hatnának.

Az utóbbi három év alatt a szerző alig szaporitotta a műveit. A szinpad felé fordult. Drámái közül kettő, *A polgárok* és *Az éjjeli menedékhely*, különösen sikerült. De újabb alkotásaiban semmi se módositotta azt az erkölcsi és irodalmi képét, a milyennek az feltünt és végleg kialakult alább elemezendő irataiban. Látni fogjuk belőlük, hogy ezen akaratos embert a véralkata hogyan készitette elő arra, hogy szerepet vállaljon az eseményekben, a melyeket előérzett; és hogy mily nagy hiba volna besorozni akarni valamely politikai pártba ezt az embert, a ki valamennyit egyenlő megvetéssel ostorozza, a gondolat e javithatlan

csavargóját, a ki büszkén hasonlitotta magát a viharokat hirdető madárhoz.

Meg lévén győződve, hogy semmit se kell változtatnom az 1901-ki tanulmányomon, változatlanul bocsátom azt közre, hozzáadások nélkül, a melyek talán kiegészitenék, de ártanának az őszinteségének. Nem lesz gyanus, mert akkor nem volt egyéb czélja, mint kifejteni az igazságot egy jellemről és megállapitani egy tehetség szabatos mértékét. Remélem, hogy az aktualitás vonatkozásaitól szabadon, érthetőbbé fogja tenni az embert, az eszméit és a cselekedeteit; és megérteni annyi, mint megbocsátani.

Február 10. 1905.

Gorkij M. *Raszkazij* (összes művei) 5 köt. A *Znanje* társulat kiadása, Szent-Pétervár 1901. — Botszjanovszkij V. I. *Gorkij Maxim, életrajzi és kritikai tanulmány.* 1. köt. Szuvorin nyomdája Szent-Pétervár 1901.

I.

Ma ismét be szeretnék lépni a homályos, a megmérhetetlen orosz erdőbe. Legvégén a hosszú útnak, a melyen végigmentem, mióta ezt az erdőt elhagytam, hallom, a mint visszahí magához. A felszaporodott évek köde van köztünk. Mit mondanak, mit gondolnak ott, a tompa sötétség mélyében? Új szöveget irtak-e a régi szomorú dalokra, a melyeket annyi millió ember énekel minden éjjel a folyamokon és pusztákon, az örömtelen szenvedély szívhasogató hangján. Az alvó óriás lélegzése ez, az egyetlen jel, mely e hallgatag szív dobbanásait elárulja. A Nyugat azt hiszi, hogy tud valamit Oroszországról, mióta gyor-

sabban és gyakrabban barangolunk az erdőszélen. A felszínről valamivel több zaj érkezik hozzánk, mint a multban: azon maroknyi ember zaja, a kik e hallgatag, mozdulatlan sokaságok felett beszélnek és mozgolódnak; sajtó-oraculumok, hivatalos utasítások, egyes politikai tények, hivatalnokok párbeszédei a magasban és összeesküvőké alant, azoké, a kikről Jób beszélt: „a kik elátkozzák a napot és fel akarnák kelteni Leviathánt .... Azt hiszed, mondá a bölcs, hogy egy horoggal fel fogod emelni Leviathánt? Behemoth az árnyékban alszik, a nádasok titkos magányában és nedves helyeken . . . Meg fogja inni a folyót és az nem lesz meglepetve miatta". — Mind együttvéve, oly kevesen vannak azok az oroszok, a kiknek a hangja eljut hozzánk. Kevesebben a semminél. Leviathánt akarnók ismerni, és felőle alig tudunk többet, mint ötven év előtt.

A szerző, a kinek munkáit tanulmányozni szándékozom, egyik novellája elején elbeszéli, hogyan értesült egy ujságból barátja, a muzsik Konovalov haláláról, a ki a börtönben öngyilkossá lett és ezt a suggestiv megjegyzést fűzi hozzá: „A rövid hír apró betűkkel volt nyomtatva; bevett szokás az, hogy apró betűkkel nyomtatják a kis emberek katastropháiról szóló közleményeket". — Az óriási orosz nép egész története azokban a sorokban van megírva, a melyeket a hírlapokban apró betűkkel nyomtatnak: az európai sajtó tudósítói ezeket soha se nézik át.

Csak néhány kivételes író világosíthat fel bennünket, azok, a kiket a nép magáénak fogadott, mert hangot tudtak adni nagy számú polgártársaik öntudatlan aspiratióinak. Az orosz irodalom képe húsz év óta nem mutatott fel ilyen alakot — Tolsztojt természe-

tesen ide nem értve. Az oroszok nem fognak megneheztelni e tény megállapitásáért, a mely a kritikusaik czikkeiben, panaszaiban is ama korszak miatt, a melyet „Szürkés rossz időnek“ neveznek, minduntalan előfordul. Kellemes, egy napi életű virágok leplezik az ugar terméketlenségét; e földön, a mely a nagy halottait visszaszólitotta a kebelébe, már csak egy vén tölgy áll és még mindig betakarja pompás árnyékával.

A művelt világ, elszomorító híreknek hitelt adván, több ízben attól félt, hogy elveszti azt az embert, a kire büszke, noha ez az ember őt elítéli. Ez az erőteljes aggastyán visszavonulásra kényszerítette a halált. Tolsztoj Leó folytatja az alkotást. A kor nem gyöngitette e szem élénkségét, mely egy mozdulatban meglátja a lelket; ez az éleslátás megnyilatkozott a *Feltámadás* számos lapján. Miért ítéli hallgatásra a reformáló apostol oly gyakran a művészt? Tolsztoj, a ki mindinkább hasonlít Rousseauhoz, kimeríti önmagát azon új kinyilatkoztatás vallási és társadalmi formulájának keresésében, a melylyel az embereket boldogítani akarja. Azt mondják, hogy igen nagy a befolyása; el akarom hinni, de éppen az által, hogy igen magas álláspontról hirdeti a tanait, többé nem az a hallgatózó tanu, a kinek vallomása feltárja előttünk egy társadalom irányzatait és minthogy igen hű tükre volt a megelőző nemzedékeknek, kétkedni lehet benne, hogy az új nemzedékeket is ugyanoly híven tükrözi vissza. Emlékezzünk vissza Hugo Viktorra: agg korában tisztelettel tömjénezték, fentartották számára a legmagasabb díszhelyet; mindvégig képviselte a franczia irodalmat a világ előtt: de nem képviselte többé a szellemeket, melyek másutt kerestek

másféle utakat, más eszményt. Az idő változatlan koptató ereje nem kímél meg semmiféle souverainitást és a gondolat, e változékony alattvaló fejedelmei valamennyinél jobban igazolják a mesemondó szavait: uralmuk későn kezdődik és nem igen tartós. A méltó bámulat megőrzi számukra a legmagasabb tiszteletbeli rangot, de nem bírnak többé azzal a hatalommal, hogy az új idők kifejezői lehessenek.

Azok közt, a kik a nagy örökségre pályáztak, egy pillanatig két fiatal tehetséget látunk ragyogni: Potapenkót és Korolenkót; a mint a neveik mutatják, úgy látszik, mintha Kis-Oroszország akarná idősebb testvérére ráerőszakolni az új irodalmi dynastiákat. Jelenleg Csechov gyötri jobban, mint bárki más a közönséget, a mely gyötörtetni akarja magát az élet borús és komor ábrázolása által. Főleg a színházban arat sikereket: nem volt szerencsém a színműveit láthatni, következőleg nem szabad róla beszélnem. [1]

Egy vetélytársa támadt, a ki versenyez vele a sikerért. Gorkij Maxim hírneve hirtelen támadt, mint a falevelek fakadása a gyorsan beköszöntő orosz tavaszkor, és nem egészen három évvel a munkái első kötetének megjelenése után már erősen meg volt alapítva. Oroszországban lelkesült hívei vannak és novelláit már a külföldön fordítani is kezdik. Az általános elfogultságnak ellentálló kritikusok, mint Mensikov, azt állították, hogy sikereit az esete rendkivüliségének köszönheti. Gorkij a tiszta autodidakt, az az ember, a ki semmit se köszönhet az iskoláknak és nagy fáradsággal szerezte meg a saját culturáját, a kézimunka időközeiben. Hirtelen emelkedett ki a

[1] A korai halál 1904-ben elragadta Csechovot.

legalsó rétegekből, a melyeket leír. A tehetségek, a melyek nem mentek át a classikai idomításon, némelykor fanyar izűek; felerőszakolják magukat egész őserejével annak a népnek, a mely őket soraiból küldte ki; Francziaországon ennek emlékezetes példái voltak Veuillot és Proudhon. Oroszországban e tünemény gyakoribb, mint nálunk, a Gorkij irodalmi kalandjában sajátságos, csaknem fogadásszerű jelleggel nyilatkozik meg, a mely nagyon alkalmas a közkíváncsiság felingerlésére.

Elolvastam az öt kötetet, a melyekben összegyűjtötték e koránérett és termékeny munkás műveit: apró elbeszéléseket, hosszabb lélegzetű novellákat, mindent, a mit néhány év óta közzétett az orosz szemlékben. Botszjanovszkij kritikai és életrajzi tanulmánya — mert Gorkijnak már életírója is van — megismerteti velünk az embert és életét. Az én kitünő kalauzom felelős a felvilágosításokért, a melyeket ezen izgalmas életpályáról nyújtott. Az értesítések ellenőrzése nem könnyű dolog Oroszországban; ezelőtt nagyon szánakoztak Gorkij eltünése felett, azt állították, hogy üldözik, száműzték, börtönbe zárták . . . Egyszerűen betegen feküdt Nizsnijben; egy hírlap jelenti, hogy szerencsésen meggyógyult és szorgalmasan dolgozik.

Mi az értéke az írónak, a kiben a bámulói oly feltétlenül hisznek? Mi által fűződik nagy elődei nemzedékéhez és miben különbözik tőlük? Mi újat hoz magával és hogyan tanuskodik e népről, a melynek tolmácsául akarják őt megtenni? Főleg ez érdekel és ennek a megfejtését fogom megkísérleni.

II.

Valódi neve Peskov Maximovics Alexej. Ez a halva született név örökké eltemetve marad egy lelkészi hivatal anyakönyvében. Oroszország a fiatal kedvenczét csak azon írói név alatt ismeri, a melyet magának választott: Gorkij Maxim, szó szerinti fordításban „Keserű Maxim“. A gyermekkora valóban keserű volt. 1869-ben született Nizsnij Novgorodban, egy szövetfestő boltjában. A származása talán fel fogja világositani azokat a merész lélekbuvárokat, a melyek egy elmében az atavismus homályos alkatrészeit keresik. Apai nagyapja csapattiszt volt Szibériában és ott oly durván bánt a katonákkal, hogy I. Miklós czár megfosztotta tiszti rangjától. A féktelen zsarnok kegyetlensége elől még a saját fia, egy serdülő gyermek is megszökött Tobolszkból gyalog és eljutott Nizsnijig, a hol valamely csekély ipari foglalatossággal tengette az életét. Gorkij atyja „titokban“ nőül vette egy gazdag kereskedő leányát a család ellenzése daczára. Anyai nagyapja eleinte *burlák*, hajóvontató volt és értelmessége és akaratereje által vagyonra tett szert. A regényíró megemlékezett róla *Gordjejev Tamás* czímű elbeszélésében és megismertette az olvasót a régi muszka kereskedők néhány jellemző vonásával.

A meggazdagodott ember tönkrement. Alexej atyja és anyja meghalt, mikor a fiuk még zsenge korú volt. Az összes rokonaitól elhagyott gyermeket kivették az iskolából, a melyben csak öt hónapot töltött és egy vargához adták inasnak. Ott nem állta ki sokáig. A csavargás ösztöne és a nyomor szele csakhamar elsodorták a Volga felé.

Lehet mondani, hogy Gorkij képzelmét e naptól fogva megragadják e valóban anyai vizek, a melyekből az álmai gazdag anyagát meríti. Itt találta meg választott hazáját, az egyetlent, a melyhez soha szét nem téphető lelki kötelékek fűzik. Megtalálta a két part közt, a hol a rengeteg erdőkből előtörő roppant víztükör tova halad, az igazi fenséges és vad, szabad és szomorú orosz folyam, a mely vendégszeretően fogadja be mindazokat, a kiknek nincs házitűzhelyük, a mely ellenszegül a folyókat szolgaság igájába hajtó emberi hatalomnak; menhelyet nyújt a száműzötteknek. A nagy lázadók, a Razin Sztenkók és Pugacsavek mozgó uradalma ez; országút, melyen az emberek a törvény igája alól kisiklanak, segítő társa ezer meg ezer nyugtalan szívű kóbor embernek, a kik a hullámai hátán a szabadság, a kalandos Ázsia felé menekülnek. Az elbeszélései legnagyobb része a Volgán lebeg, a Volga ködébe merül és a nagy folyam zúgásával van tele; a személyek a Volga partjain laknak, vagy a gőzösein, dereglyéin, tutajain hajókáznak. A hely soha sincs tüzetesen megjelölve; mire való volna? Gorkij csavargókat rajzol, a kiknek nincs sem országuk, sem hazájuk. Futólag szemügyre veszi a végtelen térség egy pontját, de nem is gondol arra, hogy azt megnevezze; egy tájképvázlat, egy-egy helyi szokás megemlítése elég ahhoz, hogy a jelenet színhelye Asztrakán és Nizsnij közé helyezkedjék.

Ha a folyamot elhagyja, a tengert keresi fel, a szerelme másik tárgyát; nem fárad ki a leírásában, elbűvölőnek mutatja, elmondja, hogy bátorságra és függetlenségre ösztönzi mindazokat a martalékra leső vagy munkával gyötrődő lényeket, a kiknek a történetét elbeszéli. A Volga és a tenger, ez a két jó dajka

jókor felébresztette benne a természet élénk érzetét, kifakasztotta benne a költészet forrását, ebben edzi meg magát újból, mikor otthagyja a ronda emberi iszapot, a melyet kegyetlen realismusa gyakran felkeres.

A fiú alkalmazást talált mint kukta valamelyik folyam-gőzösön és egy váratlan nevelő — a hajószakács keze alá került. Ez a Szmurij Mihály, egy bámulatos erejű, de nem könnyű természetű, kiszolgált altiszt, szenvedélyesen szeretett olvasni. Egy ócska ládája tele volt könyvekkel, ebben a válogatott könyvtárban Gogoly és Nekraszov a Szentek életével, a *Hit sziklájával*, népies regényekkel és az orosz történelemből vett episodokkal barátkozott. Szmurij előszeretete az olvasás iránt nem maradt titok a segéde előtt, a kiben forró kiváncsiság támadt a nyomtatott betű iránt. Képzelme gyors szárnyakon elkalandozott a bűvös mindenségbe, a mely előtört az ócska ládából: egy új világ tárult fel előtte és minden bizonnyal csak ez lehetett az igazi, mert ez volt a kívánatos és a szép világ, ebben a szentek csodákat miveltek, a történelmi hősök és a regényes személyiségek mesés hőstetteket vittek véghez.

A jövendőbeli írót, a kit a szakács romantikussá és lyrikussá avatott fel, az élet tanulságai megtanították a realismusra. Ezek mutatták meg neki, hogy a cselekvés nem az álmok testvére. Gorkij eredetisége az erőszakos, fájdalmas ellentétekben alakult ki a legelső olvasmányai által kifejlesztett vágyódások és az életfeltételek közt, a melyek közé jutott. A sors korán és hosszú időre besorozta a koldusok, a mezítlábasok, a tehetséges munkakerülők, a társadalom mindazon hulladékainak hadseregébe, a kiknek dalnokává, zászlóvivőjévé lett. Egész fiatal korában érint-

kezésben áll az orosz nép legaljával, alig ismer más vezetőt és mintaképet, mint hajléktalan társait. Velük együtt megismerkedik a nyomorral minden oldalról, megtanulja azokat a mellékfoglalkozásokat és mesterségeket, a melyek ritkán adnak hajlékot és ruházatot, és csak néha — de nem mindig — adnak egy darab rozskenyeret és egy pohár pálinkát. A sorsa ekkor végkép eldöntöttnek látszott; egyike lesz a Volga azon könnyűvérű csavargóinak, a kik néhány kopekért mindenre készek; ezekből lesznek a korcsmák törzsvendégei és a börtönök tölteléke.

De mialatt a teste a vadállatoktól eltanult cselekkel a mindennapi kenyeret keresi, az olvasmányok által felébresztett szelleme ismeretekre éhezik. Tizenhat éves korában visszatér Kazánba, mint ő maga mondja, „dühös vágy“ kényszerítette mélyebben behatolni az eszmék világába, a melyet csak mintegy lopva pillantott meg. Naivul azt hitte, hogy elég kívánni a tudományt és azonnal szolgálnak vele az éhezőknek. Gyorsan felvilágosították a tévedése felől és látván, „hogy ez nem tartozik a megállapított rendhez“, belépett mint második segéd egy pékhez, vagyis helyesebben egy „pereczeshez“, a ki ezeket, a népnél annyira kedvelt süteményeket gyártotta.

Emlékei, a melyeket e korból megőrzött, megtestesültek legjobb novellái egyikében, melynek a czíme: *Konovalov*. Az elbeszélés önéletírási jellegét felismerhetjük az igazság hangjáról, a mely iránt nem lehet kétség. Konovalov, a péklegény, a ki vele együtt gyúrja a tésztát, egyike azon gyökeröket vesztett parasztoknak, a kiket Gorkij tuczatszámra fog leírni. Nagy bölcsész és nagy ivó, kalandvágyó nyugtalan, folyvást otthagyja a biztos helyét, mert más látókör ellenáll-

hatlanul hívja magához, képtelen az iga alá hajolni és kitartani egy helyen, még akkor sem, ha ez a hely jó. „Miért születtem olyan hátgerinczczel, a melyre nem illik semmiféle hámszerszám?“ kiált fel szomorúan.

A szünórák alatt, mikor a perecz már a sütőkemenczébe került és néha késő éjszakáig, a kukta felolvas a pajtásának. Elemezi a parlagon heverő értelem felébredését, érezzük, hogy itt a saját beavattatását írja le, mikor Szmurij a szakács megnyitotta előtte a képzelem világát. Konovalov húszszor is elolvastatja vele újra meg újra azokat a részleteket, a melyek őt leginkább meghatják — különösen Razin Sztenko történetében, a kit Konovalov és a hozzá hasonlók egyik epikus ősük gyanánt tisztelnek; ilyenkor izzó szemekkel néz a könyvre, megmutattatja magának a könyv lapján a helyet, a hol az nyomtatva van; azt kérdezi — és ez a vonás valóban az életből van kikapva: „Lehetséges-e, hogy e betűk ugyanazok, mint valamennyi többi betű?“ A pékműhely pinczehelyiségében, az éjszaka csöndjében és a hajnal legelső világánál így születik meg a népies Oroszország a gondolatoknak.

„Liszteszsákokon hevertem és néztem tetőtől talpig ezt a hatalmas szakálú alakot, ezt az óriási testet, a mely végignyújtózott a gyékényen, melylyel a tésztát szoktuk betakarni. A meleg kenyér és a savanyú kovász illata a szén füstjével összevegyült a levegőben . . . A hajnali szürkület első világossága mutatkozott a szürke égen, a mely bepillantott a lisztporréteggel bevont szelelőlyukakon. Egy szekér kerekeinek nyikorgása hallatszott és egy pásztor sípja, a ki összegyűjtötte a nyáját . . .“

A *Huszonhat és egy* czímű elbeszélés kétségkívül

egy másik visszaemlékezést tartalmaz ugyanazon helyről és időből. Huszonhatan vannak a szegény ördögök a pék pinczéjében és késő éjszakáig gyúrnak és sütnek, csekély fizetést, rossz táplálékot kapnak, meg vannak fosztva minden szórakozástól és nyomorult életüket összehasonlítják az elitéltekével, a kik egymáshoz vannak lánczolva a szibériai ólombányákban. Egyetlen napsugár hatol be néha a borús éjszakájukba, a mikor megjelenik egy szőke hajú és világos szemű fiatal leány, a ki a szomszédban szolgál. A csinos leányka megáll, mint egy csicsergő madár a börtön küszöbén; pereczeket kér, kiválogatják számára a legjobbakat, a melyeket nevetve visz el a kezében. Valamely homályos, együttes gyöngédség lágyítja el észrevétlenül ezeket az elkeseredett szíveket, úgy érzik, mintha ismét az élethez fűzné és önmaguk fölé emelné őket ez a fényes látomány, mely néha-néha némi szelíd vígasztalást hoz nekik a távolból. Hallgatag megegyezéssel megkímélik durva beszédeiktől a bájos leánykát; bizonyosra veszik, hogy ez nem olyan, mint a többi. Tánia a jó tündér, az ő pokoluk vígaszthozó szent szűze. Egy elbocsátott katona beszegődik pékinasnak. Csinos fiú, nagyon büszke a talmi óralánczára és a hódító bajuszára. A kaszárnyából kiszabadult Don Juan megpillantja a látogatót és fogadást ajánl, hogy az övé lesz, mielőtt egy hónap eltelnék. A társai óvást tesznek az ilyen vakmerőség ellen és kigúnyolják a henczegőt, mintha csak arra vállalkozott volna, hogy összetöri a falon függő ikont (szent képet), a mely előtt a lámpa ég. A katona érzete felingerül, egy szép este diadalmasan felszólítja a társait, hogy nézzenek ki az ajtóhasadékon; az egész társaság odarohan, a hitetlenek látják, hogy

Tánia lemegy az elcsábítójával a szomszéd pinczébe; mikor onnét előjön . . . a szemeik nem csalódhatnak többé; most már „ő is olyan, mint a többi“. Az ösztön felülkerekedik bennük,rögtön megint ugyanazok a vadállatok lesznek, a melyeket a tündér megszelidített: haragjukban mind a huszonhatan az udvarra rohannak, körülveszik a fiatal leányt és elhalmozzák szemrehányásokkal és piszkos jelzőkkel. Azt a jóvá nem tehető bűnt követte el, a melyért valamennyien szenvednek és a melyet nem tudnának meghatározni: ellopta tőlük az egyetlen darabka eszményt, a mely elviselhetővé tette szomorú életüket. E képben, a melyben egy gyöngéd érzelem áll szemközt a durva valósággal, Gorkij tolla a meghatottság olyan árnyalatát érte el, a milyennel csak ritkán találkozunk nála.

A szünnapokon Konovalov és társa elvitték könyvüket a mezőre, a folyam partjára. De itt, a fűre leheveredve csakhamar abba hagyták az olvasást. — „Maxim, hagyd az eget néznem! — Maxim, jer utazzunk el a kubáni területre!“ mondá Konovalov. A természet ismét hatalmába kerítette őket, tétova álmodozásba merültek el. Kóborlásaikban gyakran eljutottak egy komor külsejű nagy házhoz, mely elhagyatottan állt a mezők közt, félig romba dőlve, néha a víz is elborította. Tanyája volt egy csavargókból, korhelyekből, koldusokból álló igen vegyes társaságnak, a mely nem talált menhelyet a városban és a melynek tagjai nem a legjobb viszonyban álltak a rendőrséggel. A péklegények nehány pohár *vodkát* fizettek, a csavargók ezt azzal hálálták meg, hogy elbeszélték nekik az életük kalandjait és azokat a történeteket, a melyek phantastikusabbak és szomorúbbak voltak a könyvekben olvasható történeteknél. Gorkij itt anyagot gyűjtött, a melyet

később értékesitett legmagasztaltabb beszélyei egyikében, *A volt emberek*-ben. Egy este a rendőrség kutató őrjárata szakitotta félbe a mulatságot, az egész társaságot bekisérték és az elbeszélők és a hallgatóság együtt töltötte az éjszakát az őrszobában.

A fiatal embernek magasabb rendű, de a nyugalmára nézve talán veszélyesebb ismeretségei is voltak. Bejutott az egyetemi hallgatók némely köreibe és ott hallotta az eszmék zúgását, a melyek e szegény, de könnyen felbuzduló fiúkban forrongtak. Turgenyev és Dosztojevszkij leirták ezt a gondolatoktól gyötört, minden vidámságtól elszoktatott, anyagi nélkülözésektől és erkölcsi szenvedésektől lázas fiatalságot, a mely forrongott és morgott mint a szamovár, a mely körül összegyülekeztek, hogy megcsalják az éhségüket egy pár pohár theával és egy képzelt világot állítottak fel a gőz- és füstfelhőben. Minden hagyományos tehertől megszabadult lelkek voltak, a melyekben a hirtelen behatoló tudomány oly hatást idézett elő, mint valamely robbantó anyag. Gorkijt se kerülte el ez a betegség; a koldustanyán leitatták pálinkával; itt lerészegitették elméletekkel. Könnyen elképzelhetjük élénk képzelme eliszonyodását és fellázadását, mikor a bölcselkedők köréből leszállt a pék pinczéjébe.

Ezt az eliszonyodást és fellázadást később bevallotta az *Egy őszi nap* czimű elbeszélésében, oly formában, a mely csak hiányosan palástolja el a visszaemlékezés keserűségét. Leírja egyikét a nyomorúságos napjainak, tizennyolcz éves korában. Egy este a folyó kikötője mellett kóborolt éhesen, nem tudván, hogyan szerezhetne egy darab kenyeret. A közelben egy kofa elzárt, magányos bódéja állt. Hátha ebben találhatna

valami ennivalót? A homályból egy csavargó nőalak, egy utczai leány közeledik feléje, kit szintén az éhség gyötör. Indítványozza Gorkijnak, hogy törjék fel együtt a bódét. Gorkij kifeszíti az egyik deszkát, a leány bemászik a nyiláson és kihoz egy régi, kemény czipót, ezt mindketten elköltik egy felfordított csónak alatt, a mely reggelig megvédi őket a jeges eső ellen. A fiatal ember didereg a láztól, a leány hozzá simul, hogy átmelegítse őt. Ne képzelje az olvasó, hogy itt valamely csintalan megoldás következik, semmi se lehet szemérmesebb ezen éjszaka leírásánál. Két lény, a kiket a nyomor hozott össze, egymás mellett szenved, olyan érzelmekkel, mint a kelepczébe került hím és nőstény farkas.

„A mi a sors ironiáját illeti, hát ez csakugyan az volt! Abban az időben nagyon komolyan foglalatoskodtam az emberiség sorsával. Politikai forradalmakról, a társadalmi gépezet újjászervezéséről ábrándoztam; több átkozottul nehéz munkát olvastam, a melyeknek szerzői oly mélyen elmélkedők voltak, hogy a gondolataikat minden valószinűség szerint ők maguk sem értették. Ebben az időben igyekeztem a saját személyemben egy „cselekvő és hatalmas erőt előkészíteni a collectivitás számára“. Sőt úgy látszott előttem, hogy részben már teljesítettem ezt a feladatot; legalább az önmagamról alkotott fogalmam annyira ment, hogy elismertem kizárólagos jogomat a létezésre, mint nagyszabású egyéniség, a kit az általános élet nem nélkülözhet és a ki teljesen minősítve van elsőrendű történelmi szerepet játszani az életben. — És íme, egy prostituált nő melengetett a testével; lekötelezettje voltam egy nyomorult, elvetemült, meggyalázott nőnek, a kinek nem volt helye a

társadalomban, a mely őt száműzte; ez jött a segítségemre, mielőtt arra gondoltam volna, hogy én segítsem őt, a mit különben nem tudom, hogyan tettem volna, még abban az esetben is, ha ilyesmi eszembe jut."

A gondolkozás lázas tevékenységének a következménye a bőjtölések által elcsigázott testben azon öngyilkossági kísérleteknek egyike volt, a melyek Oroszországban oly gyakoriak a fiatal emberek közt. Gorkij tizenkilencz éves korában, azt gondolván, hogy nem érdemes az életet végig élni, egy golyót lőtt a testébe. — „Kilábaltam belőle — írja kedélyesen — hogy beavassam magamat az almakereskedés mesterségébe." — A csavargás ellenállhatlan ösztönének kényszere alatt, és érezvén, mint ő maga mondja, „hogy a helye nem az intelligentia köreiben volt", újból visszament a Volgára, elvándorolt a kubáni területig, tartózkodott a Kaukázusban és bejárta a Fekete-tenger partvidékét. Egymásután vasuti őr, hajóvontató, teherhordó volt, a halászati és sófőzési vállalatoknál, a műrévekben (dock) és hajóépítési műhelyekben dolgozott mint munkás és ennek következtében sokoldalú tapasztalatokat szerzett oly mesterségekben, a melyekhez idegeneket szoktak szegődtetni; itt értékes barátságokat kötött kevéssé ajánlatos, de érdekes és eredeti emberekkel, a kik később a mintaalakok kimeríthetlen képtára lettek; másfelől összegyűjtötte magában a természet ama költői visióit, a melyekből köznapi, triviális tárgyai kereteit alkotta meg. Ezek voltak az ő egyetemi tanévei: Gorkij a felsőbb oktatást, a melyet nem nyerhetett el a kazáni egyetem tanszékeiből, azoktól a tanároktól nyerte, a kik tanfolyamaikat az országutakon tartják.

Az irodalmi démon kezdett megszólalni benne. Legelső vázlatait 1891-ben írta és sikerült közöltetnie nehány vidéki hírlapban. A következő évben Korolenko találkozott vele Nizsnijben és élénken érdeklődött a kezdő iránt. — „Írják meg, felelé később az életíróinak, a kik kérdéseket intéztek hozzá — írják meg, hogy első tanítóm Szmurij volt, a katonaszakács; a második Lanin ügyvéd, a harmadik Kaliuzsnij Sándor, „a kit a társadalom kiközösített“ és a negyedik Korolenko.“

Korolenko közbenjárására a sz.-pétervári haviszemlék megnyitották hasábjaikat a fiatal író előtt, a ki hat évvel előbb még ismeretlen volt, de a kivel már valamennyi kritikus foglalatoskodott, mikor az elbeszéléseinek első kötete 1898-ban megjelent. A kritika habozott, nem mert határozottan színt vallani és a felett tünődött, vajjon a jövevény nem egyike-e ama csalóka meteoroknak, a melyek egy éjjel végig mennek az orosz égboltozaton, aztán eltünnek nagy meglepetésére a csillagászoknak, a kik nagyon elhamarkodva egy új csillag megjelenését jelezték. A közönség őszintébben átengedte magát a benyomásainak, lelkes bámulata magával ragadta a kritikát, mint rendesen történni szokott és csakhamar nem lehetett egyebet hallani magasztalásoknál, és természetesen azok magasztalták legzajosabban a fiatal írót, a kik azelőtt ócsárolták. 1899 telén jött Pétervárra; felolvasó-estélyt rendeztek tiszteletére, a fiatalság rohammal ostromolta meg a tágas termet és mikor Gorkij az emelvényen megjelent, a viharos ovatiók csaknem a deliriumig fokozódtak. Azóta, valahányszor egyes felolvasók Gorkij távollétében ily összejöveteleket rendeznek, a dolog mindig ugyanegy apotheo-

sissal végződik, melynek visszhangját szenvedélyes ragaszkodást kifejező táviratok viszik meg Nizsnijbe. Az *Elbeszélések* példányán, a mely birtokomban van, ez áll: 20-dik ezer — a mi Oroszországban mesés sikert jelent.

Gorkij mint ember azért gyakorol a tömegekre oly hatalmas csábító hatást, mivel az egyéniségében művének hű képe jelen meg előttük. Az önfejűségre valló, erélyes arcz, a hanyagul hátravetett haj, az izmos testtörzsön hullámzó parasztzubbony — Gorkij soha se hord más öltönyt, — megtestesíti benne az értelmes, bátor, fiatal muzsikot, a kivel százszor is találkozhatunk azon utakon, a melyeken szerencséjét megy keresni. A mult tavaszszal Rjepin a festőművész kiállitotta az író arczképét. A művész és a mintaképe közt titkos szellemi rokonság létezett; a véletlen nagyon könnyen úgy hozhatta volna magával, hogy Rjepin tizenöt évvel előbb lássa meg Gorkijt, abban az időtájban, mikor Rjepin megalapitotta művészi hírnevét egy fájdalmas realismustól áthatott festménynyel, mely a Volga *Burlákjai*-t ábrázolja, a mint mezítláb, a nap égető hevétől eltikkadva az izzó homokban vontatják a hajót. — Gorkij arczképe valóságos lelkesedést keltett a kiállitáson; a fiatal látogatók, tanulók és tanulónők csak őt nézték.

Hogyan kerítette meg ezeket a lelkeket? Talán a szépség és igazság új paradicsomát nyitotta meg előttük? Vagy csupán azt a szomorú elégtételt nyújtotta nekik, hogy jobban ismeri a gyötrelmeiket és a rút oldalaikat? Vegyük szemügyre a könyveit.

III.

A ki csak a látszat alapján ítélne, aligha sejtené e tehetség első kísérleteiből a jövendőbeli irányát, de ha e kísérleteket közelebbről vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy végleg megállapitották a tehetsége megnyilatkozásainak természetét és irányát: *Csudra Makár; Az öreg Izergil*; *A Khán és a fia* és egyéb elbeszélések, melyeket mintha Puskin és Lermontov valamelyik tanítványa írta volna a romantikus láz heveny korszakában, szinte megdöbbentenek az anachronismusuk által . . . Már elmondtam, hogyan találták fel Lord Byron orosz követői a Krimben és a Kaukazusban a romantikus költészet szent földjét. Azóta a Kelet e kapuit a két orosz bűvész őrzi; mihelyt a küszöböt átlépjük, verseik megcsendülnek az emlékezetünkben, a személyes benyomások számára nincs többé szabadság; egy prisma tolakodik a szemünk elé, színessé tesz minden tárgyat. A vidék természetes pompájához járul az a dicsfény is, a melylyel a költők övezték. A nagy irodalmi alkotóknak megvan az a hatalmuk, hogy bizonyos vidékeken egy változhatlan légkört hagynak hátra, a melyben a visiók alakja és az érzelmek hajlama előre meg van határozva; a tájkép valóban az ő lelkiállapotuk, a mely megőriztetik és átszáll az egymásután következő nemzedékekre: ilyen tájkép a nápolyi öböl Lamartine olvasóira nézve; maga Tolsztoj is, mikor egy Terek-vidéki ezredben szolgált, képtelen volt az elődei zsarnoki befolyásától szabadulni: erről tanuskodnak *A kozákok.*

A fiatal Gorkij a költők műveinek olvasásától felhevülve érkezett a Kaukazusba; az ő szemeikkel

ált, az ő érzékenységükkel érez: elbeszéléseiben tájképek és alakok, jellemrajzok és legendák, a viharos szenvedélyek háborgása, a szilaj büszkeség felkiáltásai a *Czigányok* és a *Démon* tiszta byronismusára vallanak. Csudra Makár, a pásztor, kifejti fatalista bölcsészetét, elbeszéli a kubáni terület szép leányai szerelmének szilajságát, a szabad élet szépségeit és elmondja, hogy mégis milyen hiú az élet és milyen nagy súlylyal nehezül annak a szivére, a ki nem fogja fel az értelmét . . . „Nem fogsz találni lovat, a melyen megmenekülhetnél önmagad elől . . .“ Ebben az elbeszélésben egy ismert hang, a Lermontov Pecsorinja hangjának visszhangját halljuk. Éppen igy az öreg Izergil igazán a Puskin leánya: Aléko a *Czigányok*ban megálmodta, elnyögte, elsírta mindazon féktelen érzelmeket, a melyek a krimi öreg tatárnő elbeszéléseiben fellángolnak. Nagyon szép a Larra meséje; egy sas elrabolt egy leányt, a leány gyermeke a törzsének emberei közt az atyja ösztöneivel jelenik meg, kezei mint saskarmok szaggatják szét a nő keblét, a kit szeret, semmi se képes letiporni benne az ördögi büszkeséget, a melyet a sasok fiai örökölnek, főleg, ha 1830 körül születtek.

Kevés eredetiség van ezen alakok conceptiójában, kevés igazság a sablonszerű lelkekben, a kiket Gorkij a romanticismus kaptája szerint alkotott újra, de a fiatal prosaíró keleti vázlatai arra vallanak, hogy tud érezni és festeni. A képek műfaja elavult; de a kivitelükben minden új és erőteljes: a szinpompa, a rajz gazdagsága és szabatossága, az elbeszélő megfékezett kedélyizgalmának ereje. Valódi költőre vall azon est leirása a krimi tengerparton, mikor Izergil visszaemlékezik a régi szerelmeire: a tenger felé

távozó szüretelő nők éneke, az elbeszélést mintegy vidáman halkítja, el-elcsöndesedvén lassankint az éjszakában, mint az öreg asszony visszemlékezései.

„Száraz hangja rezgés nélkül szólalt meg, szinte recsegett, mintha a csontjaival beszélne. Azt hihette volna az ember, hogy az elbeszélését elfeledett századok mormogták, melyek a keblében, az emlékek árnyékában felhalmozódtak. És a tenger halk zúgással kisérte az elejét ama régi regék egyikének, a melyek talán a partjain születtek“.

A szerző egyszerű és helyes eszméket mondat el Izergillel:

„Lásd, az életben mindig van hely hőstettek számára; azok, a kik nem találják meg, semmittevők és gyávák; vagy pedig nem értik az életet, mert ha az emberek értenék az életet, mindegyik igyekeznék hátrahagyni rajta a saját árnyékát. — Én olyan szerencsés voltam, hogy soha se találkoztam azokkal az emberekkel, a kiket annak idején szerettem. Az ilyen találkozások rosszak: olyanok, mintha az ember halottakkal találkoznék“.

A ki ezt írta, nem együgyű ember.

Gorkij nem állt meg e visszaemlékezéseknél, figyelmét csakhamar a nyomorban vele osztozkodó társai felé irányozta, a kikkel együtt élt. Az evolutio, a melyen akkor az ifjú író keresztül ment, szabatos ismétlése volt a valódi őse — Gogoly — evolutiójának. A *Bulyba Tarasz* viselt dolgainak megéneklője is a történelmi romanticismuson kezdte: lángelméje felismerte, hogy a vidéki emberek erkölcseiben és szokásaiban egy új világ kinálkozik a kutatónak és ha nem is teremtette meg mindjárt 1840-ben a valódi értelemben vett realismust — valamint a természet,

úgy a művészet sem visz véghez hirtelen ily ugrásokat, — legalább felavatta a lyrai realismust; az olvasó meg fogja nekem bocsátani e kifejezést, ha eszébe jut Balzac és még inkább Flaubert műveinek számos lapja, a melyet alig lehetne máskép meghatározni. Ez a bámulatra méltó Gogoly, a kinek még nincs kijelölve az őt megillető hely az európai irodalom magaslatain, — egyetlen pillantással áttekintette a társadalom összes osztályait. A tér, melyre Gorkij a megfigyeléseit kiterjesztette, jóval korlátoltabb; néhány ritka alkalom kivételével nem igen veszi szemügyre a kézi munkások szinvonalán felül álló embereket és a munka e hadseregében is csak a rendkerülőkkel és a szökevényekkel foglalatoskodik szívesen.

A „mezítlábasok“, a „nyugtalan lelkek“, a „volt emberek“, e három kifejezés minduntalan a tolla alá kerül az elbeszélései czímében és jellemzi azt a társadalmi, vagyis helyesebben társadalomellenes környezetet, a mely iránt legfőkép érdeklődik. Ez a földalatti zavaros víztükör, melyet nagyon különféle források táplálnak, Oroszország azon ingoványos rétjeire emlékeztet, a melyeken a tőzegréteg meginog a vadász lábai alatt. Gorkij elbeszéléseiben nem találkozunk azzal a paraszttal, a ki a saját földjét műveli, a muzsikkal, a kit Turgenyev és más modern regényírók oly nagy szeretettel tanulmányoztak, ez csak attól a naptól fogva köti le Gorkij figyelmét, mikor elszakad a földjétől és ide-oda vetődő roncscsá lesz. A balszerencse, a nyomor, a restség valamennyi társadalmi osztályból toborozza össze azokat, a kik ezt a gyanus társaságot szaporítják és benne csakhamar közös kifejezést öltenek; itt vegyül össze és lesz egyenlővé a bukott

tanuló, a vagyonát eltékozlott kereskedő, az ex-hivatalnok, az ex-katonatiszt. A tárgy kiválasztása és kezelése által Gorkij gyakran emlékeztet a franczia Jules Vallèsre.

Megtalálta a valódi hivatását; lepörgeti előttünk, — néha egyhangú terjengősséggel a kinematographját, a melyben újra meg újra megjelennek az alakok, a kik több mint harmincz elbeszéléshez szolgáltatták az anyagot. A compositio módszere soha se változik nála; ne követelje tőle senki sem azt, a mit valamikor cselszövénynek, regényes cselekvénynek neveztek; ilyesminek a nyomát sem lehet találni még a *Gordjéjev Tamás* czímű beszélyében sem, a melynek arányai olyanok, mint egy hosszú regényéi. Mintaképeit hirtelen kiragadja a mindennapi életük rendjéből, megrajzolja a körvonalaikat, taglejtéseket vitet véghez velük, beszélni, bölcselkedni hagyja őket; a párbeszédeikben megnyilatkozó lélektanuk betölt bizonyos számú lapot, aztán épp oly hirtelen, a mint kiragadta, ott is hagyja őket. Úgylátszik, mintha ezen elbeszélések megannyi töredékes vázlatok volnának, a melyeket felhalmozott, hogy később valamely nagy fresco megalkotásánál felhasználja; a művészetének titka abban áll, hogy mindegyik vázlat egy-egy bevégzett kis kép.

Ez a művészet mindenekelőtt ama keret megválasztásában és kitünő kidolgozásában nyilatkozik meg, a melyben az alakjait bemutatja. Minél köznapiabbak és aljasabbak ezek, annál inkább érzi Gorkij a szükségét annak, hogy élénk ellentétbe állítsa őket a természet szépségeivel és hatalmával. Egykori romanticismusa jó szolgálatokat tesz neki; ekkor a lyrikust megtaláljuk a realista mögött. Nem hiszem,

hogy maga Ajvazofszkij is, a Fekete-tenger hivatott és joggal híres festőművésze, jobban látta és jobban szerette volna e tenger minden órában és minden világításban változó képét. Itt szükséges néhány idézet, a melyek azonban csak tökéletlen fogalmat nyújtanak az eredetiről, mert a még fejlődésben levő orosz nyelvek, a melyet mindegyik orosz író a saját tetszése szerint idomít, szabályozatlan gazdagságát, friss fordulatosságát, árnyalatait, lágyságát más nyelv képtelen visszaadni.

Cselkas, a parti rabló és dugárús elcsábított egy fiatal legényt és elvitte magával egy éjjeli expeditióra; lemennek valahová valamit lopni; minden gyanus és homályos ezen emberek életében: az öreg ember tervei, a fiatal ember iszonyodása, a gondolatok, a melyeket megsejtünk náluk és a rejtélyes szók, a melyeket egymással váltanak. Az ég és a tenger összhangban van a lelkükkel. A két társ kievez a csolnakján a kikötőből.

„Az éj sötét volt; az égen szakadozott felhők hosszú sora hömpölygött tova; a tenger a kikötőben csöndes, fekete és sűrű volt, mint az olaj. Nedves lélegzete sós illatot árasztott szét; hizelegve ringatta Cselkas csónakját és az apró hullámok a hajók oldalát és a partot verdesték . . . A csónak kisiklott a bárkák és hajók sűrű csapatja közül és a határtalan, hatalmas, fénylő tenger terült el előttük a kékes távolig, a hol vizeiből a felhők mint egy óriási hegység tornyosultak az ég felé: lilaszín felhők, sárgába játszó pelyhes szegélylyel; zöldes, tengerszínű felhők, ónos, komor felhők, a melyek sötét árnyékot vetnek, lomha felhők, a melyek nyomasztólag hatnak a kedélyre és a szívre. Lassan csúsztak egyik a másik után, ker-

gették egymást, összevegyültek, színárnyalataik és alakjaik egymásba olvadtak és újból felséges és komor alakokká változtak át . . . Volt valami végzetszerű ezen élettelen tömegek lassú mozgásában. Úgy rémlett, mintha arra alá, a tenger szélén megszámlálhatatlan sokaságuknak mindörökre csúsznimászni kellene az égen és mintha butául csak azt a gonosz czélt tűzték volna maguk elé, hogy örökre megakadályozzák ezen ég ragyogását az alvó tenger felett, elhomályosítsák milliónyi szemeinek arany sugarait, a sokszínű, élő és ragyogó méla csillagokat, a melyek az emberben magasröptű vágyakat keltenek, mely vágyakért pedig szeretjük szent és tiszta fényüket . . . A hullámok játéka szelíden ringatta a csónakot, melynek deszkái keservesen csikorogtak; az eső halkan zuhogva hullott a fedélzetre, a hullámok a csónak bordáit csapkodták. Szomorúan hangzott minden, mint ama dalok, a melyeket egy anya énekel a bölcső mellett, mikor semmiféle boldogságot se remél a gyermeke számára, a ki a bölcsőben alszik."

Gorkij a tengerparton megtalálja régi pajtását, Konovalovot, a ki beszegődött egy tengeri gát építési vállalkozáshoz. Leírja ezen emberi hangyaboly nehéz munkáját és a „szürkés kis embereket", a kik a szomszéd hegyet széthordják, hogy gátat emeljenek belőle a hullámok ellen. A pihenés órája ütött. Konovalov megosztja vele a fekhelyét egyikében a hegyoldalba vájt üregeknek. Innét hosszasan nézték a tengert.

„Alattunk terült el szemvakító csillogásával, a nagy, a hatalmas, a jó; hatalmas lélegzetével végiglehelt a parton és felfrissítette ezeket a kimerült embereket, a kik abban fáradoztak, hogy korlátozzák szabad mozgását és békóba verjék szelíd

és harmonikus hullámait, melyek a már eléktelenitett partokat csókolgatták. Úgy látszott, mintha szánakozott volna rajtunk. Sok század óta létezvén, megértette, hogy ezek a szegény kőmívesek nem felelősek az ellene forralt gonosz szándékért; régóta tudja, hogy ezek csak rabszolgák, a kiknek az a szerepük, hogy szemtől szembe megküzdjenek az elemekkel. Nem szünnek meg építeni, folyvást nehéz munkát végeznek; izzadságuk és vérük forrasztják össze mind ez alkotásokat; de ezért semmit se kapnak érte; egész erejüket felemészti az örökös erőfeszítés, mely csodákat alkot a földön és nem szerez ezeknek az embereknek hajlékot, — alig némi kevés, nagyon kevés kenyeret. A munkás nép is egy elem — és ezért nem haragos a tenger, ezért tekint szeliden és elnézően e munkára, a melyből semmi hasznuk nincs a szegény szürke férgeknek, a kik a hegyet aláaknázták . . . A tenger mosolyogva mint egy titán, a ki erejét ismeri, éltető lehelletével üditette ezt a másik, szellemileg még vak titánt, a ki a földhöz van lánczolva, melyet nyomorultul turkál, a helyett, hogy az ég felé törne . . .“

Gorkij stilusa, ott is, a hol a lyrai ihlet nem hatja át, mindenütt tanusitja az író legelső tulajdonságát: a képek meglepő elevenségét. És e képek mindig újak és rendkivüliek és a szereplő személyek szokásaiból vagy mesterségéből vannak meritve. Az autodidakta itt látja hasznát műszaki nevelésének, a dolgok közvetlen oktatásának, melyet az iskola és a classikai hagyományok mellőzésével nyert. E kemény nevelésnek még egy másik irodalmi fölényt is köszönhet; a saját tapasztalatai nyomán leírt kegyetlen érzések: a hideg, a fáradság, az éhség megkapó igazságát...

Főleg az éhségét: *Egy őszi nap*-ban és *A pusztaság*-ban a kimerüléstől leroskadt ember kínjait orvosi szabatossággal elemezi. Lehetetlen elfeledni a pusztaságban eltévedt három csavargó éjszakáját és találkozását a szegény ördöggel, a kinek elrabolják a tarisznyáját: az összes életerők megfeszítése egy darab kenyér meghódításáért, ha mindjárt egy bűntett árán is, tragikai nagyságig fokozza ezt a köznapi kalandot.

Gorkij a realismusa túlzásaiban is megrögzött romantikus marad; első sorban ábrándozásainál fogva a természettel szemben; a fennebbi idézetek ezt eléggé mutatják, főleg azonban előszereteténél fogva a regényhősök bizonyos typusa iránt. Cselkas vagy Konovalov, a *Malva* Szerjoskája (Sergius) és maga Malva, ez a typus a legtöbb elbeszélésében újból megjelenik, mindig hasonlítanak egymáshoz, néhány árnyalat kivételével, a szerző mindig hízelgően rajzolja őket és annál több rokonszenvet érez irántuk, minél kevesebbet érdemelnek a polgári erkölcs szempontjából. A hős hatalmas izmokkal bíró, merész lelkű, dologkerülő és megromlott legény, a ki azonban képes hirtelen erőfeszítésre, erélyét, melylyel bőven el van látva, pálinkába fojtja, mert nem tud vele mit kezdeni; e mellett bölcselkedő és fatalista, fellázad minden függőség, minden törvény ellen. Ha ezenkívül még agyafúrt és szenvedélyes csavargó is, ezt az orosz elbeszélő különös erényül tudja be neki. A rög, a művelhető jó termőföld, a szülőfalu, a házi tűzhely, ezek az ellenségek, a börtönőrök, a kikről mindig megvetőleg beszélnek, szembe állítják velük a felszabadítókat, a sivatagot, a folyamot, a tengert. Gorkij „mezítlábasai“, a kiket a nomád atavismus folyvást kerget a helyről, a hol egy pillanatra lete-

lepedtek, öntudatlan utódai a rendes életből megszökött kozákoknak, a kiknek szórványos kivándorlása napjainkig egyike volt az orosz történelem jellemző tüneményeinek: hullámtajték, a melyet a szláv oceán szünet nélkül kivet a partjaira és a mely új területeket szerez neki, noha menekül tőle.

Mindezeket a kóborlókat egy fájdalmas tövis kergeti; a mi az angolnál a *spleen*, az az orosznál a *toszka*, a legrégibb emberi betegség; az életuntság és az élet miatt való kétségbeesés nemzeti válfaja. Ez lehet hideg és komor, mint szülőanyja, a hó és kitörhet hirtelen, zúgva és dühösen, mint az elolvadt hó vize. Az ösztönök uralma alatt álló embert mindenre serkenti, miben koczkázat árán feledi a sorsát, minden esztelenségre unszolja és leggyakrabban a korcsmákba csalogatja. Turgenyev egyik elbeszélésében, melynek neve *A kétségbeesett*, egy nagybátya azt kérdezi a részeges unokaöcscsétől: „Honnét jött reád ez a *toszka?*“ „Ön azt kérdezi, honnét jött reám? Nos hát, az ember magába száll, számot vet magával, elkezd elmélkedni a szegénységről, az igaztalanságról, Oroszországról. Paff! Vége! A *toszka* bennünk van, mint egy golyó, a mely az embert homlokon találja. És az ember elkezd inni, akarata ellenére is.“ „Mi köze mindehhez Oroszországnak? Az egész nem más, mint a semmittevés következménye“. „De mikor semmit se tudok tenni, kedves nagybátyám. Tanítson meg reá, hogy mit tegyek, minek és miért koczkáztathatnám az életemet és én kész vagyok megtenni, azonnal . . .“

A *toszka* a Gorkij lélektanának utolsó szava, a mely könyveiben minduntalan előbukkan. Egy elbeszélése élére írta czím gyanánt, a melynek mellék-

czíme: *Egy lap egy molnár életéből.* A molnárt a malmában eléri a közös betegség egy rohama: elmegy a városba, czél nélkül kóborol az utczákon, az ellenség, a melytől menekülni igyekszik, folyvást üldözi; ekkor az utczán leányokat és parasitákat szed fel, a kiktől undorodik, bezárkozik velük egy csapszékben; ott a társaság végtelenül szomorú dalokat énekel... A molnár sír, bevallja gyógyíthatatlan búbánatát az ismeretlen embereknek, a kik az ő költségén dorbézolnak, holtrészegre leiszsza magát három napig, aztán visszatér a malmába és szerencsétlenebb, mint valaha volt... Ennyi az egész. A tárgy nem új. A Turgenyev jó nagybácsija helyesen látott és igazat mondott, mikor egy szóval elvágta az unokaöcscse magyarázatait, a melyeket a Gorkij teremtményei minduntalan újra kezdenek és vég nélkül hosszú lére eresztenek: „Semmittevés az egész". Szerzőnk ezt nem fogadja el. Szerinte ez a szent, a végzetszerű betegség.

Mi már túl vagyunk ezeken a gyerekségeken, a melyek az orosz író műveinek alapjául szolgálnak; ismertetésünk végén látni fogjuk, hogy ennek a rongyokba öltözött romanticismusnak, — a mely hogy Manfredet vagy Rollát felkeresse, megsajnálja, dicsőítse, elmegy az emberirtóba (assommoir), a hova lesülyedtek, — talán fontos irodalmi és társadalmi következményei lesznek.

Mióta Gorkij realistikus képekben rajzolja vagy véli rajzolni a köznépet, a nőknek csak másodrendű helyet engedélyez; szokott cliensei megvető gúnynyal beszélnek a nőkről és ehhez képest bánnak is velük. Valamennyien úgy gondolkoznak, mint Konovalov: a nő született ellensége annak a szabadságnak, a melyet a csavargónak mindenek felett kell szeretnie. A péklegény

elbeszéli a barátjának, hogy mikor lovászlegény volt egy circusban, egy gazdag kereskedő neje, a kinek a szemébe tűnt, elhitta magához és kellemes életet biztosított neki, de ő mégis elhagyta, noha nagyon tetszett neki a menyecske, mert nem bírt egy helyen maradni, „mert valami húzta őt valahová“ . . . Konovalov aztán hozzátette:

„A tiszta igazságot beszéltem el neked, úgy volt a mint mondtam . . . Mi csodálni való van rajta? Az asszony él, unatkozik . . . Igaz, hogy csak kocsis voltam, de az mindegy az asszonynak: kocsis, úr, katonatiszt — férfi mindegyik . . . És az ő szemeiben mindnyájan komisz ficzkók vagyunk, a kik csak egy és ugyanazon dolgot keresik és a kiknek csak egy czéljuk van; lehető sokat venni és lehetőleg keveset fizetni. Az egyszerű ember még a legjobb, leglelkiismeretesebb. Én egyszerű ember vagyok; a nők ezt csakhamar észreveszik rajtam, látják, hogy nem fogom őket megsérteni, vagyis . . . szóval . . . hogy nem fogom őket kigunyolni. Látod, a nő vétkezik, de semmitől se fél annyira, mint a gúnytól, a sértegetéstől. Ő szégyenlősebb nálunk.“

A véletlen társnők, a kiket Gorkij a mezitlábasai mellé ad, csakis páratlan gonosztetteik miatt érdeklik egy pillanatig; például mikor egy apát és a fiát egyszerre elbolondítanak és mint két vadállatot egymásra uszítanak, aztán azt választják társul, a ki ebben a páros viaskodásban nagyobb „életerőt“ tanusított. Ez a *Malva* és *A tutajon* czímű elbeszélések tárgya. A művész azért rajzolta Malva alakját olyan kivételes előszeretettel, mert ő épp úgy, mint egy férfi, megtestesíti a szép és megfékezhetetlen nomád állat typusát, a melynek minden zsákmány a világon és

a melyet semmiféle zsákmány sem elégít ki. „Te nem hasonlitasz nőhöz!“ mondja neki Szerjoska. Pedig ez az egyetlen női alak, a melyet a szerző fel tudott ruházni a nő összes csábjaival. Az olvasó érthetőnek találja, hogy a krimi halásztelepek e szirénje megbabonázza az embereket; a tenger lelke játszik zöld szemeiben és mosolyában, mely daczosan kihívja a férfiakat. Delejes áramlat sugárzik ki a lényéből és elárasztja a tengeri tájképeket is: Gorkij egyetlen művét se diszitette fel oly pazarul pompás tájképekkel, egyetlen művében se hatolt oly mélyen a szilaj szívek szenvedésébe. Azt hiszem, hogy *Malva* a legfőbb remeke.

Rövid idézetek nem nyujthatnának róla kellő fogalmat. Az elbeszélő művészete azokban a rövid rejtélyes párbeszédekben rejlik, a melyekben Malva és a bolondulásig szerelmes két férfi szóváltása aczél pengék összecsapásaira emlékeztet; ezenkívül pedig a benső összhangban, a környezet és a szép leány közt, a ki a bájaival betölti e tengeri láthatárok ürességét. Mikor a halászbárka fenekén fekszik, vagy a hullámok taraján úszik, majd pedig a parti homokon kóborol, a halászoknak mindenkor kivánatos és gyorsan elröppenő zsákmány gyanánt tünik fel. Mit akar? Játszani a férfiakkal, látni, hogyan ölik meg egymást érette; és e játék nem szerez neki örömet; ezen emberek összes vére se volna képes betölteni a szomorúság örvényét, mely homályos lelkében tátong.

„Az éj közelgett. A felhők a tengerre árnyékokat vetettek, a melyek lassankint hosszabbra nyúltak a láthatár felé. A hullámok mormoltak. A tűz kialudt a kunyhóban. Malva folyvást a távolba nézett. Szerjoska reá bámult.

— Hallod-e, mondá. Tudod te, hogy voltaképen mit akarsz?

— Ha én azt tudnám! felelé Malva halk hangon és mélyen sóhajtott.

— Tehát nem tudod? Ez nagy baj! Mondá Szerjoska mély meggyőződés hangján. — Lásd, én mindig tudom mit akarok. — És kissé szomorúan utána tevé: — De oly ritkán esik meg rajtam, hogy valamit akarjak!

— Én pedig mindig akarok, nem tudom mit, mondá a leány elgondolkozva. — De mit? Nem tudom. Néha a csónakban szeretnék ülni és elmenni a tengeren . . . Messzire, messzire . . . És soha többé nem látni embereket! Máskor szeretném elforgatni valamennyi ember fejét; igen, és hogy forogjanak körülem, mint megannyi pörgettyű . . . És én nézném őket és hangosan kaczagnék rajtuk! Némelykor szánom valamennyit, — és magamat még inkább, mint őket. Majd ismét szeretném verni mindezeket az embereket és aztán magamat is halálig — a borzasztó halálig. Majd szomorú vagyok, majd ismét víg . . . De a férfiak mind fajankók!

— Rothadt nép ez, mondá Szerjoska nagy határozottsággal. Szavamra mondom, figyelmesen nézlek és annak látlak, a mi vagy: macska? Nem . . . Se hal, se madár, mindezekből van benned valami . . . te nem hasonlítasz a többi nőhöz!“

A halvány teremtések, a kik az *Élbeszélések* hátterén átvonulnak, csaknem mindig a legalsó kategoriához tartozó leányok. Szerepük arra szorítkozik, hogy végtelen kesergő dalokat énekelnek, a melyekben a gyermekes szókat hosszú és egy megsebzett vad kiáltásához hasonló zokogás szakítja félbe és a

melyek az ivók komor hangulatát a könnyekig fokozzák. Semmi se zavarná meg annyira a franczia olvasót, mint e hallgatag, borzalmas orgiák leírása — a melyek e mellett teljesen tisztességesek, legalább Gorkij tolla alatt.

Itt feltaláljuk azt a lényeges különbséget az orosz és a legtöbb franczia realisták közt, a melyet gyakran jeleztem. A képek, a melyeket rajzolnak, lehetnek aljasok, visszataszítók, undorítók minden egyéb tekintetben, de soha sincs bennük érzéki suggestio. E rendíthetetlen bölcsészek, a mi fogalmaink szerint legsikamlósabb helyzetekben is csak egy különös lelki betegség áldozatait látják, figyelmüket kizárólag a lélektani tünet köti le; egyebekben az erkölcstelenség tanyáinak leírásai náluk oly tartózkodóak, mint akár Racine valamelyik tragédiája. A *Krasznij Vaszka* czímű elbeszélés tárgyát alig lehet jelezni; ez a Vaszka egy bizarr és kegyetlen korcsmai szolga, a kinek a teendője megkorbácsolni a javíthatatlan leányokat egy nagy város valamennyi nyilvános házában. E tárgyról, a melynél a franczia specialisták egymással versenyeznének a trágár leírásokban, Gorkij egy keserű tanulmányt ír, a mely érzéketlen és részrehajlatlan, mint egy rendőri jelentés. Az ilyen tárgynál a commentárok nem magyarázzák meg szabatosan a szándékok különbözőségét, melyet egy órai olvasás vagy összehasonlítás kézzelfoghatóvá tenne minden jóhiszemű ember előtt. Ugyanazt az emberhúst, melyet nálunk elevenen és csábító alakban mutatnak, kizárólag abból a czélból, hogy csiklándozza az olvasót, Oroszországban hideg állapotban mutatják neki a bonczolóteremben, azért, hogy az erkölcsi hullákon tanulmányozza, hogyan szenved és hal meg sok lélek.

Elmondjam-e most, milyen benyomást váltanak ki az *Elbeszélések*? Egyenkint véve, mindegyik érdekel; az olvasót elcsábítja az alakok kidomborodása, a megfigyelés helyessége, a gondolat élénk mozgása, a melyben a lyrai meghatottság a gúnyos lendület ötleteivel váltakozik. De minél tovább haladunk a rézkarczok e kiállításában, a változatosságuk — mert igaztalanság volna tagadni, hogy változatosak — a lesujtó szomorúság egyforma érzésévé olvad egybe; lelkünket mintegy súlyos lidércznyomás aggasztja, a mely szinte elviselhetlenné lesz. Hiába szórta szét Gorkij a képzelmének siralmas szülötteit az országutakra, hiába helyezte el festői keretekbe; az olvasó emlékezete, melynek terhére vannak, utóvégre is valamennyit összetéveszti és összegyűjti a Kuvalda ex-százados odujában, az éjjeli menhelyen, a hol minden este találkoznak *A volt emberek*. A szerző ebben a társadalmi pokolban összecsoportosította a legtypikusabbakat a rendes mintaképei közül; itt beszélnek részegen mindenfélét össze-vissza a rögeszmében szenvedő nyomorultak, a kik arra vannak kárhoztatva, hogy ebben az örökké egyforma körben forogjanak: okoskodni és inni, inni és okoskodni. Az erkölcsi nyomoruk szabatos és józan elemzése a pálinkás korsóban végződik, a melybe a lelkiismeretüket fullasztják.

Történetírójukról el lehet mondani, hogy pálinkával fest: ez a különleges emberiség a szó szoros értelmében alkoholban fürdik, alkohol csurog le az elbeszélések lapjain, gőzei Gorkij egész művét komor, ónszínű felhőbe burkolják, a milyeneket az író a tájképei szürke egén szokott összehalmozni. Az *Elbeszélések*-et olvasva, azt hihetné az ember, hogy Orosz-

ország nem egyéb, mint egy nagy csapszék, egy izzadságtól, zsírtól és petroleumtól bűzös sötét barlangban, a hol rongyokba burkolt útonállók lustálkodnak, czivakodnak, káromkodnak, kölcsönösen egymás arczába köpik az igazságot, és végül elmerülnek a *vutki* oceánjában. — Ez sok a jóból. Az olvasó émelyegve kér kegyelmet, az undor és fáradság érzésével csapja be a kötetet, melyet élvezettel kezdett olvasni. E sötét és zavaros képek folytonos ismétlése a rosszullét azon nemét idézi elő nála, a melyet egy mámoros éjszaka után érez az ember, a melynek kifejezésére az orosz nyelvnek gazdag szótára van főnevekből, jelzőkből, igékből és a melyet mi köznyelven „borcsömör"-nek nevezünk.

IV.

Gordjéjev Tamás, mely 1899-ben jelent meg, azt engedi sejteni, hogy a beszélyíró ki akarja bővíteni a műfaját és meg akar próbálkozni az erkölcsöket rajzoló regény válfajával. A megfigyelő néhány fokkal magasabbra emelkedik a társadalmi lépcsőzeten; a kereskedők osztályát mutatja be, a mely kétségkívül a legérdekesebb és legerősebben szegül ellene a modern Oroszország átalakulásának. Gogoly óta ez az osztály a regény- és drámairók czéltáblája, a kik a gazdag *kupecz*-en, legendaszerű csalásain, szenteskedésén és elavult divatú öltözékén gyakorolják elmésségüket. A *kupecz* azonban, daczára ennek, joggal büszke arra, hogy a kezeiben összpontosítja a pénz hatalmát és házában megőrzi a régi hagyományok cultusát.

Gorkij regénye természet után rajzolja ama kereskedőket, a kikkel Nizsnijben érintkezett: az arczképek

sikerültek, életteljesek, főleg a ravasz vén Majakin arczképe. A könyv jól indul meg: maga Tolsztoj se tagadna meg bizonyos episodokat, melyeket Gorkij az ő modorában írt meg, leleményesen kiválogatott kifejező részletekkel: Natália lebetegedését, a ki a halállal küzdve feküdt a párnáin, a melyeken hajának sötét fürtei mint megannyi haldokló kígyó vonaglottak, míg a férje a szomszéd szobában várja az eseményt és a szivét erősíti — folyvást üritgetvén a pálinkás poharakat; az öreg Gordjéjev halálát; ez a meggazdagodott egykori *burlák* sokáig hajtotta a parancsai alá az életet és az embereket, mindaddig a napig, míg a kertjében a gutaütött „hatalmas test a támlásszékről lassan lecsúszott a földre, mintha ez ellenállhatlanul húzta volna őt a kebelére“; végre és főleg a fiatal Tamás legelső szerelmi tapasztalatait, a nő hálóját, melyet e húszéves szívre vetett ki és a fiatal fiú hirtelen átalakulását a legelső női ölelés után.

A regény folytatása nem váltja be, a mit a kezdet igért. Tamást a gondviselés elhalmozta kegyeivel; értelmes, irigylendő egészséggel megáldott, roppant gazdag ember, a kereskedők tiszteletreméltó osztálya valósággal ünnepli, leányaik szinte versenyeznek a meghódításáért, nagy üzleteit, a melyeket az atyja reáhagyott, a tetszése szerint vezetheti. Vajjon hogyan fogja az életét irányitani? Nem fogja az életet élvezni, hanem az élet értelmét fogja kutatni. A kérlelhetlen betegség, a *toszka* megmérgezi a szivét és az elméjét. Minden untatja és ingerli, mert a világ — és különösen az orosz világ — rosszul van megalkotva. „Mit tegyek?“ igy kiált fel Gordjéjev, „*sto gyélaty?*“ Hatvan évvel Csernisevszkij után, a ki ezt a czimet

adta egy híres könyvnek, negyven évvel a Turgenyev Rudinja és megszámlálhatatlan testvérei után, az elavulhatatlan orosz felkiáltás újból hangzik, épp oly aggodalmasan, épp oly naivul, mint a multban: Mit tegyek? A jó Tamás, mint egy kicsi gyermek, ezt a kérdést intézi mindenkihez, a kivel találkozik. A gazdagsága ónsúlylyal nehezedik reá; irigyli a „mezitlábasokat", a kik nyilván tudják a titkot, a melyet ő felfedezni igyekszik; közeledik hozzájuk, lesülyed a csőcselék közé és iszik . . . iszik . . . és e közben folyvást kutatja az élet értelmét, háromszáz lapon át. Újból egy alkohol-patakban gázolunk, a melyben a parasitakoldusok teleiszszák magukat a fiatal kereskedő költségére. Jó szerencse, hogy a regényhősök örvendetes kiváltságánál fogva az az arany, a melyet megvet és pazarol, sohasem fogy ki az erszényéből.

Szegény Tamás! Az irodalmi atyád a korodat megelőző szellemnek, a jövő fáklyagyujtójának tart: és noha, vagy éppen azért, mert Schopenhauerista, Nitzscheista, stb.-ista vagy, a születési éved mégis csak 1830.

. . . a csapszékek asztalánál
Ócska mécsek halovány, rezgő világánál
Ilyen makacs legény nem ült soha . . .

Bocsánatot kérek Gorkijtól, de a regényének egész alaptervezetét magában foglalta már ez a régi vers.

Ne higyje az olvasó, hogy a szerző rosszalja a naplopó Tamás életmódját. Sőt helyesli és ellentétbe állítja őt a többi kereskedővel, a hülye munkás emberekkel, a komisz pénzharácsolókkal. Gordjéjev kitünteti magát lovagias tények által, például felpofozza a kormányzó vejét, egy rendjeles embert. Kiválóbb a kartársainál, mert a csapszékekben és egyéb odúk-

ban, a hol — legyen szabad megjegyeznem — ocsmányul korhelykedik, koronkint „tiltakozik“ és „leálarczoz“. Ez a két szó Oroszországban, bizonyos körökben, nagyon divatos. „Mikor egy diadalmaskodó disznót látok, — tiltakozom“, — mondja büszkén Csechov egyik hőse. Tamás tiltakozik minden és mindenki ellen, mert — követem alássan — mindnyájan azok. Neki köszönhető, „hogy az élettel való elégedetlenség szent lelke leszállt már a kereskedők rétegébe is“. Leleplezi a kartársai gazságait és azon társadalmi osztályét, a melynek ők a legjobb támaszai.

Az elbeszélés végén a gazdag Kononov Illés meghívja a város előkelőségeit egy lakomára egy új hajó fedélzetére, a melyet akkor bocsátottak a Volgára. A pohárköszöntések egymást érik; az öreg kereskedők kölcsönösen magasztalják egymást, mindazért, a mit a testületük tett a közgazdasági élet fejlesztésére a nagy orosz folyamon. Egyszerre feláll a fiatal Gordjéjev — mint Ruy Blas a ministertanácsban — és egymásután „leálarczozza“ az összes tiszteletreméltó vendégeket; mindegyiket emlékezteti a rejtett bűnére, a melyet megbocsátottak neki, miután meggazdagodott és a melyet az irigyeik egymás fülébe suttognak a tőzsdeépület lépcsőin; az egyiknek szemére lobbantja a csalást, a mely a bankházának alapköve, a másiknak valamelyik piszkos erkölcstelenségét, a többieknek leleplezi egy-egy sikkasztását, hamisitását, árváktól ellopott örökséget stb. A jégzápor egyformán hull mindegyikre, nagy a felháborodás, valamennyien megrohanják a „leálarczozót“, a közismert részeges embert, — a ki ezúttal kivételképen nem részeg — és elviszik egy gyógyintézetbe; gyámja, a ravasz Majakin, kinevezteti magát a

Gordjéjev vagyona kezelőjévé és Tamás visszamegy inni a nemes mezitlábasokkal.

Semmiféle cselekvény sem fejlődik, semmiféle érzelem sem alakul ki ebben a regényben, a melynek olvasásánál sajnálattal nélkülözzük a szerző rövid és józan vázlatait; az egész nem egyéb hiányosan megmagyarázott lélektani félszegségeknél és végnélküli fecsegésnél. *Gordjéjev Tamás*-t lefordították francziára; daczára a valódi, ráfecsérelt tehetségnek, a melyet fennebb méltányoltam, kétségesnek tartom, hogy ily zavaros mű megnyerhesse a tetszését az idegen olvasóknak, a kik a nizsniji kereskedők erkölcseit nem igen ismerik. Ezenfelül nagy bátorság szükséges Gorkij műveinek fordításához. Nem volt alkalmam látni a franczia fordítást, de önkénytelenül azt kérdezem magamtól, hogyan lehet idegen nyelven megadni azon népies — sőt a csőcselék körében elhangzó — párbeszédek zamatát, a melyek oly nagy tért foglalnak el az *Elbeszélések*-ben. Az orosz argot (tolvajnyelv) nem egyéb, mint a parasztok beszéde, éppen ennélfogva nagyon elterjedt, megőriz bizonyos kedélyességet, némi testvériességet és szivességet, még az erősen borsos szóváltásokban is, e mosdatlan szájú pajtások közt. Ennek a nyelvezetnek nincs megfelelő mása sem a mi szokásos nyelvünkben, a mely népies trivialitásoktól tisztább az orosznál, sem pedig a mi tolvajnyelvünkben, a mely mesterkéltebb, mert nálunk a városi söpredék a megteremtője.

Oroszországban *Gordjéjev Tamás* természetesen nagy sikert aratott, a miben kevés része volt az irodalmi hatásnak; ott „tiltakozó“ könyvnek és csaknem bölcsészeti értekezésnek tekintették, és e két irodalmi fajt az oroszok szenvedélyesen szeretik.

Gorkij ebben a regényben kifejtette azt az egybefoglaló, ellentmondással teljes és kissé szónoklatos bölcsészetet, a mely valamennyi korábbi műveiben kereste a kifejezést.

A túlerős képzelmű iró előtt az élet úgy tünik fel, mint egy különálló lény, mint valamely kivülünk levő rohamos áramlat, a melynek majd ellent kell állnunk, majd pedig át kell engednünk magunkat, hogy magával sodorjon. Mindenekfelett igyekezzünk kiváltani belőle az „életerőt“ az életen és az embereken uralkodó erős lények bűvös italát. A mai világ nyomorúságos, mert mindezek a szánalmas lények nem ismerik a szabadság értékét, befonják magukat, mint a selyembogár, a házaikba, a városaikba, a munkájukba, a gazdagságukba, nem tudnak teremteni, dicsőséges kalandokat koczkáztatni, táplálni és kielégiteni a szép szenvedélyeket, a melyek bennünket érdemesekké tesznek az életre. Gorkij nem régen egy regét irt, a melynek czíme: *Az ördög*. Egy ember panaszkodott, hogy nem képes legyőzni a szenvedélyeit. Az ördög bejön hozzá, rendes útján, az ablakon keresztül és felajánlja a szolgálatait: meg fogja gyógyitani a beteget; nem kell hozzá egyéb, mint egy kis sebészi műtét. A műtő egyenkint kiszedi a beteg szívből a szenvedélyeket, mintha megannyi tövist tépne ki; mikor az utolsó is künn van, a meggógyult ember tompán kong, mint egy üres hordó; nem marad belőle egyéb egy összelapult bábnál és egy bamba arcznál, a melyen „a született hülyéket jellemző kimondhatlan boldogság ragyog“.

Mikor a pékműhelyben a becsületes Konovalov elpanaszolta a gyöngeségeit, a pajtása bíztatta, hogy e miatt ne gyötörje magát és bebizonyitotta neki,

hogy ő felelőség nélküli áldozata az életnek, a környezetének, a körülményeknek. Erre Konovalov a szabad akaratának igen dicsérendő érzetével ezt válaszolta:

„Minden ember a maga ura és senki más nem hibás abban, ha én disznó vagyok. Kinek a hibája az, hogy én iszom? Magunk vagyunk a hibásak, az élet és önmagunk előtt“.

Gorkij legújabb szócsöve, Sebujev építész *A muzsik* czimű regényben, újból felmelegíti Gordjéjev panaszait és szemrehányásait:

„Mi az élet reánk nézve? Lakoma? Nem. Munka? Nem. Csata? Óh, nem!... Az élet reánk nézve valami unalmas, nehéz, szürkeség, egy neme a tehernek. Elviseljük, de nyögünk a fáradságtól és panaszkodunk a súlya miatt. Szeretünk-e élni? Az élet szeretete! Még ezek a szók is sajátszerűen hangzanak a füleinkbe. Szeretjük az álmainkat a jövőről... és ez is plátói, meddő szerelem...“

Száz meg száz ilyen kivonatot idézhetnénk, a melyek alapjukban azonosak, de a kifejezésben változatosak, a szerző kiapadhatlan lendületességénél fogva. Rendkívül szellemes *Az ördög* czimű rege befejezése.

„Mihelyt az orvos így szólt a hozzátartozóidhoz: — Meghalt! — belépsz egy fényesen megvilágitott, határtalan regióba, és ez lesz a hibáid megismerésének regiója. — A sirodban, egy szűk koporsóban fekszel és előtted végigvonul, mint egy kerék, az egész szegény életed. Kinzó lassúsággal mozog tova és végigmegy a legelső öntudatos lépésedtől a legutolsó perczedig. Viszontlátsz mindent, a mit az ember önmaga előtt is elrejt az életben, az egész életed vala-

mennyi hazugságát és becstelenségét; újból végiggondolod valamennyi gondolatodat, észreveszed valamennyi ballépésedet, az egész életed megújul, másodperczről másodperczre. És hogy a kínjaid még kegyetlenebbek legyenek, tudomásod van róla, hogy azon a szűk és ostoba ösvényen, a melyen végigmentél, mások is járnak, tolongnak, lökdösik egymást és hazudnak... Akkor aztán megérted, hogy mindezt csak a miatt teszik, hogy megtanulják, mily szégyenletes dolog ilyen aljas, lelketlen életet végigélni."

Ügyes ember legyen, a ki a Gorkij összekuszált bölcsészetét rendbe akarja szedni; maga a szerző, az őszinteség azon önkénytelen megnyilatkozásában, a mely *Az olvasó* czímű elbeszélését sugallta, erre képtelennek nyilvánítja magát. Egy gyülekezetből távozott, a melyben barátai tapsoltak a legújabb művének. Egy gúnyos és titokzatos ember megszólítja. Minden arra vall, hogy ez a személyiség a lelkiismeretet jelképezi. Az ismeretlen azt kérdi az írótól, hogy mily jogon, milyen elv nevében oktatja az emberiséget és milyen igazságokat hirdet neki? Az író nem tud mit felelni. A kedvrontó idegen reggelig gyötri:

„Te sokkal szegényebb vagy, hogysem valami értékeset adhatnál az embereknek; és a mit nekik adsz, azt sem azért adod, hogy az életet szép gondolatokkal és szép mondásokkal gazdagítsd, hanem sokkal inkább azért, hogy a létezésed véletlen ténye a társadalomra nézve szükséges tüneménynyé váljék. Azért adsz, hogy az élettől és az emberektől többet végy el magadnak annál, a mit nekik adtál... Tudod-e csak szeretni is az embereket?"

Az író magába száll és miután gondolkozott, megvallja, hogy bizony nem tudja. Még szabatosabbak a

vallomások, a melyeket a véletlenül útjába került gyóntatójának tesz:

„Sok jó érzelmet és egészséges törekvést fedezek fel magamban és elégséges mennyiséget abból, a mit közönségesen jónak szokás nevezni; de azt az érzelmet, a mely a többit mind egyesítené, a világos és constructiv gondolatot, a mely az élet valamennyi tünetét szabályozza — azt nem találom magamban... Mit mondhatok én az embereknek? Csak azt, a mit mindenkor mondtak és mindig mondani fognak nekik, azt, a mi egybegyűjti a hallgatóságot, de nem teszi jobbakká az embereket. Van-e jogom az eszméimet hirdetni, holott én magam is, noha át vagyok hatva általuk, gyakran az ellenkezőjét teszem annak, a mit parancsolnak?“

Gordjéjev Tamás, mikor igyekeznek reábeszélni, hogy olvasson, éppen így nyilvánítja a kételyeit az iró oktatási képessége felől: „A könyvekből tanuljam meg, hogyan kell élni! Ennek ugyan nincs értelme! Hiszen a könyvedet ember írta, nem pedig Isten; milyen szabályokat, milyen példákat adhat az ember önmagának?“ Gorkij nem is hirdet valamely tant, hiszen valamennyit kigúnyolja, ő is, mint Gordjéjev Tamás, tapogatózva keresi az élet értelmét. Metaphysikai sortüzelései gyakran eszünkbe juttatják azt a sajátszerű káprázatot, melyet *Egy tévedés* czímű elbeszélésében ír le:

„Ivánovics Cziril sokszor mintegy kényszerítve érezte magát, minden szót többször ismételni és egyúttal homályos félelmet érzett az ilyen ismétléstől. A szók úgy tüntek fel előtte, mint megannyi különféleképen szinezett folt, hasonlók a határtalan térségben elszórt könnyű felhőkhöz. Utánuk siet, meg-

ragadja és jól összerázza őket; ekkor egy szivárvány zóna támad és ez: a gondolat. Az ember ezt beszívja a mellébe a levegővel, aztán kileheli, a kilehelés közben hangzik és ez a beszéd."

A mi bölcsészetünk csak a következő dolgok tekintetében következetes és nem ismer megalkuvást: az irtózás minden féktől, a biztatás a szenvedélyek szabadságára, az erő bámulása. Valamennyi töredékben, a melyet idéztem, látjuk feltűnni az „emberfeletti embert" (*Übermensch* = *sur-homme*) vagy visszatérni a romantikust, a mi egészen egyre megy.

Gorkij műve alapjában nem egyéb egy hosszú és heves tiltakozásnál a hazájában létező életfeltételek ellen. Iparkodik felrázni az országot az által, hogy felkelti benne a szégyen érzetét a marasmusa, leleplezett társadalmi sebei és undokságai miatt. Azért fest, hogy a festménye iszonyt keltsen. Gorkij egy kevésbbé víg, lelkileg kevésbbé egyensúlyozott Gogoly — egy megdühödött Gogoly. Az olvasóinak nem mondok újságot, ha azt mondom, hogy forradalmár, még azt is hozzátenném, hogy nihilista, ha nem rettennék vissza attól, hogy ezzel a kétértelmű jelzővel minősítsek egy orosz írót. Együgyűségből kiforgatták bölcsészeti értelméből, hogy nehány politikai összeesküvő bűntényeire alkalmazzák. Pedig ez a találó kifejezés. Gorkij radikális nihilismusa nem ismer irgalmat semmiféle elvvel szemben; a jó szabadelvű doctrinairek tudnának erről beszélni egyet-mást. Eleinte tapsoltak a vakmerő ember heves és mérges kirohanásainak, a ki most összetöri az ő bálványaikat is a régi istenekkel együtt. Szerinte minden theoretikus egyforma; az új empirikusok csodaszereiben épp oly kevéssé bízik, mint a régi orvosi tudo-

mányban. Nem engedi magára erőszakoltatni a „szabad gondolkozás békóit és a különféle *ismusok* bilincseit.“ A sajtó szolgálatait és felvilágosodottságát éles gúnynyal teszi nevetségessé. Ezsof, a vidéki hírlapirodalom egyik bohémje, felvilágosítja Gordjéjev Tamást a hírlapírói pálya felől:

„Tamás társaságában egész éjjel a klubokban, fogadókban, korcsmákban ténfergett, mindenütt anyagot gyűjtvén a czikkei számára, a melyeket a „közlelkiismeret kitakarítására szolgáló seprők“-nek nevezett. A censornak a következő nevet adta „felügyelő az igazság és igazságosság terjesztésére az életben“. A hirlap Ezsof szerint: „kerítőnő, a ki az érintkezést közvetíti az olvasó és a kártékony eszmék közt . . .“ a saját munkássága e hirlapnál pedig a „lelkének áruba bocsátása részletekben“ vagy pedig: „felbujtogatás a szentséges intézmények megvetésére“.

Tabula rasa, ujdonság minden áron, ha pedig nincs ilyen többé a világon, férfias és fényes tettek, az ideolog pép helyett, a melylyel a társadalmi javítás tanárai megtöltik az orosz gyomrokat: ez az, a mi Gorkijnak kell. De hogyan képzeli magának a forradalmat és mit remél tőle? — Ezt megtudhatjuk Majakintól, az öreg kalmártól, a kit *Gordjéjev Tamás*-ban Gorkij az okos és gyakorlati értelmesség mintaképe gyanánt állít elénk. Majakin az ő szokott fesztelen, kissé nyers modorában kifejti nézeteit Oroszország jövője felől. Szószerint közlöm e tanulságos fejtegetést:

„Oroszország földje megindult és semmi sem szilárd benne, minden fel van fordulva. Mindnyájan ferdén élnek, az egyik oldalra hajolnak; semmiféle összhang sincs az életben. Valamennyien hamis hangon bőgnek és

senki se tud rámutatni arra, a mire mindenkinek szüksége van. Ködbe van elmerülve minden s ez okozza a vér lehűlését az emberekben, és a kelevényeket . . . Nagy gondolatszabadságot engedtek nekik és nem engedik meg, hogy cselekedjenek; innét van az, hogy az ember nem él, hanem rothad és rothaszt."

— Mit kell hát tenni? kérdé Ljubov.

„Mindent! — kiáltá az öreg ember mérgesen. Tegyetek a mit akartok! Menjen mindegyik oda, a hová a szíve vonzza! De ehhez az kell, hogy szabadságot engedjenek az embereknek. Teljes szabadságot. Minthogy elérkezett az idő, mikor mindegyik mirmidon mindenre képesnek tartja magát és azt hiszi, hogy születésénél fogva korlátlanul rendelkezhetik az életével; hát adják meg ennek a dögnek a szabadságát. Íme, itt van, élj, kutyafajzat! No! élj hát! Ha, ha! Ekkor aztán látni fogják ezt a vígjátékot: az ember érezvén, hogy kivették a szájából a zablát, ordítani fog, hogy a füle megreped bele és röpülni fog mint a pehely ide-oda . . . Azt fogja hinni, hogy csodákat mível és azon fogja kezdeni, hogy kiköpi a mi szellem volt benne . . .

„Az öreg ember rövid szünetet tartott, aztán gonosz mosolylyal, halkabb hangon folytatá:

„De a valódi alkotó szellemből egy szemernyi sincs benne. Előbb-utóbb a madarunk fel fogja borzolni a tollát, kifeszíti a szárnyait, elkezd röpülni és nekimegy valamennyi falnak; nemsokára kimerül az ereje szegénykének! csupán rothadt velő van a csontjaiban . . . Hej! hej! galambocskám, akkor majd rád teszik a kezüket a valódi emberek, az erős és képes emberek . . . azok, a kik az élet valóságos állam-

urai[1] lehetnek, a kik az életet kormányozni fogják, nem többé bottal, nem többé tollal, hanem az ujjuk hegyével, az eszükkel. Hogyan, urak, — ezt fogják mondani, — hát már elfáradtatok? A lépetek nem képes kiállni néhány foknyi meleget? Nagyon jól van!“ — És az öreg ember emeltebb, szinte parancsoló hangon így fejezte be a beszédét:

„Ha így áll a dolog, hitvány gyülevész nép, akkor most csönd legyen! Elég volt a nyávogásból! máskülönben úgy lerázunk titeket a föld színéről, mint a hernyókat a fáról. Csitt! barátocskáim! Hej! hej! Így fog ám az végződni, kis lányom! És akkor azok, a kik ebben a felfordulásban felülkerekednek, be fogják rendezni az életet a saját eszméjük szerint, okosan. A dolgok nem mennek többé majd így, majd úgy, hanem minden oly szabályosan meg lesz vonalozva, mint a zeneművek papirja. De én ezt, fájdalom, nem fogom már megérni.“

De hiszen, ha nem tévedek, ez a tiszta jakobinus elmélet, ugyanaz, a melyet a ravasz rókák nem hirdetnek világgá, hanem sikerrel alkalmaznak. Majakin rosszul tenné, ha meghalna, ő kitünően ismeri a forradalmak konyháját, pompásan érti, hogyan kell felforralni a népszerű fazék tartalmát és a kellő időben lefölözni. A „bourgeois-k“, a kik Gorkij műveiben nagy élvezettel gyönyörködnek, jól vigyázzanak magukra; az író kétszeresen gyűlöli őket, úgy is mint romantikus a Flaubert fajtájából és úgy is, mint socialista forradalmár.

E megjegyzéseket azért teszszük meg itt, mert

[1] Szójáték, a mely a tábornokokkal egyenlő rangú polgári hivatalnokok tiszteletbeli czimére vonatkozik: *valóságos állami tanácsos.*

elkerülhetetlenek. Gorkij őszinteségét nem érintik. Ez az őszinteség kirí e fiatal Alceste szenvedélyes lelkéből. Gordjéjevje egyik szilaj példánya a zöld szalagos embernek, a ki szintén „tiltakozott és leálarczozott“.

A lelkem elborul és búskomor leszek,
Látván, mily életet élnek az emberek . . .

Ez a botrányos Tamás az orosz természet legtiszteletreméltóbb vonásainak egyikét személyesíti meg. A történetírók és a diplomaták ezen ország diplomatáit a bizanczi kétszinűség hírnevébe keverték, ez mindenesetre olyan a foglalkozással járó tulajdonság, a mely ama közlékeny őszinteség tövébe oltódott, a mely a társadalom valamennyi osztályának közös sajátsága. A gyermek is tud hazudni, azonban tiszta, világos szelleme mindenben az igazságot követeli és meg van lepetve és megharagszik, ha azt elrejtik előle. Nincs egyenesebb és nyiltabb az orosz szívnél, ha valamely véletlen elfajulás nem vetkőztette ki eredeti valójából. Van-e olyan utazó, a kit Oroszországban meg nem lepett az a naiv, néha komikus őszinteség, a melylyel egy ismeretlen beszélgetésbe bocsátkozik vele egy vasuti kocsiban? Egy óránál rövidebb idő alatt bizalmas lesz a beszédes ember s éppen úgy, mint Gorkij fecsegő alakjai, oly tárgyakra terjeszkedik ki, a melyekről szeméremérzetből rendszerint hallgatni szoktunk: az üzleteire, a családjára, a saját jellemére, a legtitkosabb betegségeire.

Ez az igazságot szomjazó, alapjában idealista és nagyon tudatlan gyermek-nép csakhamar felháborodik, ha felnyitják a szemeit és leleplezik előtte a szokásos hazugságok szövevényét, a mely minden társa-

dalmi alkotmánynak elkerülhetetlen alapja. Ezek nevetséges, aljas, kegyetlen hazugságok; azon nézőpont szerint, a melyről a biráló szem vizsgálja. A fellázadt szív, az első pillanatban a gyökeres tagadásba menekül. Van valami megható a forradalmi szellem ezen első mozdulatában, a szüziesség legelső időszakában, mikor a szellem még teljesen őszinte és önzetlen; addig a napig, mikor a forradalmár az első siker után maga is használja az általánosan elfogadott hazugságot, lassankint hozzá alkalmazkodik és a győzelem után, a körülmények hatalmánál fogva belehelyezkedik, épp olyan könnyen, mint az elődei belehelyezkedtek, a kik felett diadalmaskodott. Oroszország még az idealista időszakban él, a melyben a Beaumarchais-k aratják a tapsot. De a mi Figarónk vidám epigrammákkal lelkesitett a rohamra, Gorkij Maxim koldusai pedig szomorú énekekkel és a nyomor és pusztulás képeivel vonulnak fel a tiltakozásra. Ennek a fajkülönbség az oka.

Megint csak a kis gyermekek komolyságához kell hasonlítanunk a Gorkij hőseinek fontoskodó kérődzéseit az élet értelméről és a közönség, valamint a kritika nem kevésbbé fontoskodó vitatkozásait az író eszméiről. Olvasóinak nagy tömege jobban érdeklődik Gorkij eszméi mint tehetsége iránt. Az erkölcsi kérdések gyötrő gondjai nem igen engednek nekik időt az ízlés élvezeteire és a tárgy annyira megragadja őket, hogy tetszenek nekik azok a hosszadalmasságok, a melyek minket visszarisztanak. Másutt elbeszéltem egy feltaláló, egy orosz paraszt történetét, a ki 1889-ben mindenféle talpraesett szerszámot állított ki nálunk; találmányai és azoknak alkalmazása, a miket tisztára maga eszelt ki, lángelmére

vallottak; de, szerencsétlenségére, a gépezetei, a melyektől el volt ragadtatva, csak másutt már régóta feltalált és a nagyipar által tökéletesitett gépek csökevényei voltak. Így áll a dolog az orosz regényekkel és az olvasóikkal is; elővészik és naivul tárgyalják mindazon problemákat, a melyeket az emberiség, legalább a gyakorlatban ideiglenesen már megoldott; újból vesződnek azon geometerek régi számadásaival, a kik a kör négyszögitését akarták felfedezni. Eleinte nevetünk rajtuk, de mikor egy Tolsztoj is beleavatkozik a dologba, mikor a képzelt mennyiségeket a maga hideg bátorságával kiegészíteni kezdi, akkor végre bennünk is feltámad az érdeklődés: ezek az ördöngös gyermekek eszünkbe juttatják, hogy a mi legáltalánosabban elfogadott megoldásaink is csak ideiglenesek. — Az aggastyán mosolyog a gyermekes kérdés hallatára, a melyre nem tud felelni, de a kérdés mégis gondolkozóba ejti.

V.

Miből áll az, a mit Gorkij Maxim a mai napig a társadalomnak nyujtott? Azok, a kik eszméket hoznak forgalomba, éppen oly mérvben vagy még inkább tartoznak számadással a társadalomnak, mint a pénzkezelők: a szellemünket kérik tőlünk, mi a szellemünket odaadjuk nekik, az ő kötelességük azt gazdagítani.

Eltekintve a tagadhatatlan tehetségtől, a mely eléggé hajlékony, eléggé élénk arra, hogy megújhodásokat remélhessünk tőle — az író egyenlegét nagyon is könnyen meg lehet állapítani: eddig csakis negatiókat nyujtott. Elődei a hazájuknak örökségül eszméket és érzelmeket hagytak hátra; — ezekből élt

az orosz gondolkodás: világosan látjuk, hogy hol kezdi ki ezt Gorkij, de nem látjuk, hogy mivel szaporítja.

Az *Elbeszélések*-ben egyetlen lapot se találtam, a mely erkölcsi és vallási hajlamokra vagy legalább is ily enfajta eszmék iránti érdeklődésre vallana. Hajdan minden orosz könyv, már mint ilyen, orthodox könyv volt; feltétlen hitről tanuskodott, mely vita tárgyát nem is képezhette és ez a hit volt a nemzeti kötelék e roppant embertömeg közt. Aztán jöttek a nyugtalan, ingadozó lelkek, de még ezeket is át meg áthatotta a vallásos szellem. Tolsztoj műve egy hosszú kérdés, a melyet a mindenség titkához intéz, beható vizsgálat az ember legelső szükségletét illetőleg. Ki ne emlékeznék András herczeg néma monologjára Austerlitz alatt? Bezuchov és Ljevin szintén az élet értelmét kutatták aggódva, de e közben folyvást szem előtt tartották erkölcsi tökéletesedésüket, mint czélt; mikor beléptek az egyszerűek és együgyűek iskolájába, azért tették, hogy ott feltalálják élő commentárját az evangeliumi tannak, a mint azt Tolsztoj felfogja. Turgenyev már a nép felé hajlott, a nép képmását megnemesítette a legmeghatóbb erényekkel, a bátorsággal és lemondással; a tolla szétfűrészelte a bilincseket, melyek ezt a népet a szolgaságban tartották. — Dosztojevszkijvel a gyöngédség és testvériség forró fuvallata száll végig Oroszország felett; műveinek teremtő érzése a szánalom és könyörület volt. Jóval Gorkij előtt és Gorkijnál állandóbban forgott a mezítlábasok közt, még a gályarabságban is ismerte őket: ott az evangeliumot olvasták. A korhely Marmeladov és Szónja a *Bün és bünhödésben* egyengették az utat a részeges

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

embereknek és a feslett életű leányoknak, a kiktől az *Elbeszélések* hemzsegnek; de mennyire különböznek amazok az utóbbiaktól, alázatosságuk, szelidségük és titkos lelki szépségük által! Lehetett tréfásan beszélni „az emberi szenvedés vallásáról, de az legalább csakis jó ösztönöket ébresztett.

Gorkij egészen más Oroszországba visz bennünket: egy szárazabb, egyéniesebb, csak e földre szorítkozó Oroszországba. Teljesen közönyösnek látszik azon érzelmek többségével szemben, a melyek „a negyvenes évek embereit“ izgalomban tartották. Valóságos agnostikus. A könyvei szándékosan nem vesznek tudomást a még mindig túlnyomó súlyú állásról, a melyet az orthodox hagyomány elfoglal; itt-ott megemlékszik még róla, mint egy ószeres raktáráról, hogy kikölcsönözzön belőle egy alkalmas keretet öreg kalmárok arczképeihez. A végnélküli beszélgetésekben, a melyekben személyei észjárásukat kifejtik, semmi sem engedi sejtetni a mysticismust, a mely az orosz népben működik, ezt a mély forrást, a melyből annyi különböző áramlat fakad. Néhány szó, melyeket egy jámbor zarándok mond Gordjéjev Tamásnak, a ki egy csöppet se hajt rájuk — ennyi az egész, a mi a népies életben oly jelentékeny és ama körökben, a melyekbe az iró az olvasót vezeti, oly gyakori tényre emlékeztet. Nála Dosztojevszkij bárányai farkas-kölykökké lesznek; hébe-hóba találunk náluk egy-egy könyörületes és testvéries mozzanatot, de éppen csak annyit, a mennyi szükséges ahhoz, hogy megkülönböztesse őket attól az ösztönök kizárólagos uralma alatt élő állattól, a melyhez oly sok tekintetben hasonlítanak; de a legtöbb esetben a szívük megkérgesedik, miután elvadult az érdektől vagy a szenvedélytől:

a társadalmi kötelék kettészakadt. Fékevesztett individualismus, a melyet kinoz az, hogy nem képes magát kielégíteni és a mely anyagias élvezetekben keres kielégítést; magasabb rendű, nagyon homályos vágyak egy képzelt erő kifejtésére, a mely nagy — de maga se tudja milyen tetteket akarna véghez vinni: — ez az utolsó szava Gorkij művének.

Nem feledem el, hogy „leálarczoz“ és csak azért festi a társadalmat ily aljasnak, hogy a bátrakat a társadalom szétrombolására izgassa, de sehol se mondja meg, mily eszményi terv alapján szándékozik azt újraszervezni. Ő maga bevallja, hogy hiányzik benne az a „constructiv szellem“, a melyről a bölcsészei beszélni szeretnek. Óhajtja és megjósolja az ész uralmának bekövetkezését, de ez annak az esze lesz, a melyik erősebb. Kifejezett előszeretete felvilágosít bennünket: bármily módon alakuljon is át a világ, Gorkij rokonszenvét mindig az a szép haramia fogja bírni, a ki a világgal daczol és eltiporja a gyöngét.

Ez visszaesés, közvetlen elődein túl a romanticismus aristokratikus eszményeig. Gorkij ezt az eszményt demokratizálta: ennyi az egész. Puskin és Lermontov nemesei a szt.-pétervári salonokban szenvedtek világfájdalomban; e nemes emberek, a kiket kortársaik meg nem értettek, az előkelő körökben tiltakoztak a főrangú világ léhasága ellen; hősies unalmuk a messze távolban kereste a függetlenséget, a kalandokat, a szenvedélyek szabadságát. Anyégin és Pecsorin új életre kelnek parasztos unokáikban, Cselkásban, Szerjoskában, Konovalovban. Elvesztették velükszületett elegantiájukat, byroni köpenyüket felcserélték a muzsikok vörös ingével; mezítláb járnak, pórias nyelven beszélnek, pálinkát isznak pezsgő helyett;

egyebekben pedig alulról ugyanazon gyönge és dagályos lélekkel térnek vissza és tünnek fel előttünk. A romantikus „arszlán“ az marad, a mi hajdan volt, a milyennek elménk a természetben látja az irodalmi csillogáson keresztül, a mely a képzelmünket megtéveszti: — egy fiatal, önző, kevély, féktelen állat.

Ha valaki ezt az egybevetést túlzottnak és önkényesnek találná, azt ajánlanám neki, hogy olvassa el egyikét Gorkij utolsó töredékeinek, a mely egy kis költemény prózában. Czíme: *Burjevjesztnik*, — *A viharok előhírnöke*: ez a sirály népies és költői neve. Nem kell hinni, hogy ez a költő első fiatalságának ömlengése azon évekből, a melyekben úgy látszott, mintha a kezdő kísérletei a Puskin lyrismusának elkésett visszhangjai volnának. Az iró intim érzelmeinek e megnyilatkozása az *Elbeszélések* ötödik és utolsó kötetének legvégén található, tehát újabb keletű. Egész terjedelmében közlöm:

A viharok előhírnökének dala.

„A tenger fehér sikjain a szél összegyűjti a felhőket. A felhők és a tenger közt a Viharok Előhírnöke büszkén szárnyal, mint egy fekete villám.

„Majd a hullámokat érinti a szárnyával, majd a felhők felé lebben fel, mint egy nyíl; sikolt és az öröm tör ki a sikoltásából a felhők felé.

„Mi van ebben a sikoltásban? A vihar szomja! A harag ereje, a szenvedély lángja, a győzelembe vetett bizalom; ez az, a mit a felkők ebben a sikoltásban hallanak.

„A halászmadarak siponganak a vihar előtt; siponganak, a mint a tenger szinén siklanak végig,

mintha a mélységeiben akarnák elrejteni az irtózatot, a melyet a közelgő vihar kelt bennük.

„A buvárok is siponganak, nem bírják megérteni, mily gyönyör van az élet harczaiban; a mennykőcsapások csattanásától iszonyodnak.

„A buta pinguin félénken elrejti kövér testét a sziklák közt . . . Csupán a viharok büszke Előhírnöke lebeg büszkén, szabadon, a tajtéktól fehér tenger felett.

„A folyvást sötétebb és közelgőbb felhők alászállnak a tengerre; a hullámok mind magasabbra emelkednek, énekelnek, tánczolnak és hivogatják a mennydörgést.

„A mennydörgés zúg. A hullámok a haragtól tajtékozva czivakodnak a széllel. A szél durva öleléssel átnyalábolja a hullámok egész csoportjait és egyszerre kidobja a sziklára, egész smaragdhegyeket zúz ízzé-porrá.

„A fekete villám, a Viharok Előhírnöke, röpköd és megkettőzteti a sikoltásait, gyors nyíl gyanánt keresztülfúrja a felhőket és a szárnyával söpri a hullámok tajtékát“.

„Hirtelen előtör mint egy démon — a viharok büszke, fekete démona: kaczag, zokog, kikaczagja a felhőket, zokog örömében.

„Ez az éleseszű démon a villámok dühében némi fáradság jeleit észlelte; tudja, hogy a felhők nem sokáig fogják eltakarni a napot. Nem, nem fogják eltakarni.

„A szél ordít . . . A villám lecsap.

„Kék lángok hullanak a felhőkből a tenger mélységeibe. A tenger elnyeli a villám nyilait és kioltja

az örvényeiben. E villámok visszfényei vonaglanak a hullámokon mint megannyi tűzkigyó és elenyésznek.

„A vihar! A vihar nem sokára zúgni fog!

„Ezt hirdeti a Viharok Előhírnökének a hangja; ő maga büszkén lebeg a villámok közt a dühében ordító tenger felett és a győzelem prófétája felsikolt:

— Ah! hadd zúgjon még erősebben a vihar!“

Oroszországban mindenki megértette e forradalmi zsoltár átlátszó czélzatát. A sirály türelmetlenkedik, hirdeti a közelgő zivatart és hívja a vihart, a melyben kipróbálhatja a szárnyai erejét. Utolsó sikoltása költői magyarázata Majakin beszédének, *Gordjéjev Tamás*ban és ezenfelül úgy a lényeg, mint az alak tekintetében a legmeglepőbb tanubizonysága a kiirthatlan byronismusnak, mely a huszadik század reformatorainál újból megjelenik.

Ah! milyen szűk az a kör, a melyben a köztünk új tavasz után áhitozó szellemek keringenek! Milyen szűkek idő és tér tekintetében. A hiányosan eltakargatott romanticismus e feltámadásánál azért időzöm hosszasabban, mert a tünemény elhalad a Gorkij feje felett, sőt Oroszország felett is és egész Európában jellemzi azon írókat, a kikre a fiatal nemzedékek leginkább hallgatnak.

Az elektrikusok tudománya a drótnélküli távírás csodáival végtelen szemhatárt nyit meg előttünk. Valóban úgy látszik, mintha egyenértékű, titokzatos transmissiók léteznének az értelmi világban is. Itt is látható vezetékek nélkül hirtelen közlekedések támadnak egymástól nagyon távol élő, különböző művelődési feltételek szerint kialakult szellemek közt, a melyek

azonegy pillanatban azonegy hangon szólalnak meg. Állítsunk egymás mellé három írót, a kik illető országaikban legnagyobb sikert aratnak és a kiket a fiatalság leginkább ünnepel, valószínűleg azért, mert tolmácsolják és dédelgetik irányzatait, a melyek irataikban láthatók és ezenfelül a társadalmi evolutióban is megnyilatkoznak. Oroszország Gorkij Maximot adta nekünk, Olaszország d'Annunzio Gabrielt, az új Angolország Kipling Rudyardot.

Az első a Volga mellett él, töredékesen művelte ki magát; nincs semmiféle érintkezése a külföld eszméivel és bizonyára egyetlen lapot sem ismer a másik kettő műveiből. Az angol, a ki Indiában nevelkedett, egy sort sem olvashatott az orosz írótól és kétlem, hogy valaha törődött volna az olasz íróval. Ez utóbbi már írt, mielőtt Kiplinget olvasta volna és ha Gorkij neve általában eljutott hozzá, úgy ez csak a legutóbbi időben történhetett. Valószínűleg ő az egyedüli, a ki ismeri Nietzsche-t, mind a hármuk közös szellemi atyját. És mégis, mind a három elbeszélő hasonlít egymáshoz bizonyos vonásokban, a melyek rokoni szinben tüntetik fel: és az ő rokonságuk a romanticismus. Mind a hárman romantikusok a lyrismusnál, a természettel szemben való emotiójuk minőségénél, a rendkívüliségek és exotismusok iránti előszeretetüknél fogva, de főkép az emberről és a sorsáról való felfogásuknál, az individualismus, az erő, a szenvedély iránti bámulatuknál és hogy mindent nyiltan megmondjunk, az erkölcsiség hiányánál fogva. Gorkij egyik-másik elbeszélése egyazon költői érből fakad, mint Kipling valamelyik beszélye; mindkettőnek kedvencz személyei azonos heves és durva ösztönökkel birnak, azonegy kedvvel

csavarognak szerte a világban, egyenlő becsvágygyal szeretnék meghóditani a világot és egyformán nem törődnek a lelkiismeret kételyeivel. Hadd tépelődjenek ezek miatt az öregek! A kevésbbé demokratikus d'Annunzio nemesebb, finomabb vértől követeli a Borgiák bűnös erélyét, de bizvást odaírhatta volna a nevét Gorkij bizonyos leirásai alá, úgyszintén aláírhatta volna tiltakozásait a polgári társadalmak ellen és tirádáit a „szépségben való élet" szükséges voltáról: az ember szinte azt hihetné, hogy Gorkij egy czikkét, mely 1895-ben egy vidéki lapban, a „Szamarai Ujságban" jelent meg, az olasz író mondta tollba, a kinek Gorkij talán a nevét sem ismerte.

Könnyű volna ezen egymás mellé állitások sorozatát kibővíteni: a német Hauptmann Gerhardot bízná bele lehetne illeszteni és Szienkiewicz nem az új-romanticismus Dumas Sándora-é? Francziországról nem beszélek: az irodalmi műhely nálunk oly tágas, annyira népes, a különböző tanoknak és műformáknak itt annyi ügyes védelmezője van, hogy az ember nem képes eldönteni, kik képviselik legjobban a nemzeti irányzatot, ha ugyan létezik általában Francziaországban nemzeti irányzat; franczia ember ezt nem igen képes megitélni. Ezenfelül őrizkedni is kell a nagyon terjedelmes általánosításoktól, a melyek hamar önkényesekké lesznek. Európa három végéről egy-egy közismert és a homloktérben álló irót választottam ki, a kiknek műveit jól ismerem; bizonyára nem állitom azt, hogy ily erős jellegű tehetségek teljesen egyformák volnának, de az olvasóik is kénytelenek elismerni, hogy egybehangzóan azon egy emberi, vagy embertelen typust ünneplik, azt, a melyet a fiatal barbárnak nevezhetnénk.

Ez nem egyéb, mint megtagadása azon eszménynek, a melyet a megelőző kor moralistái nagy fáradsággal dolgoztak ki. Szegény tizenkilenczedik század! Azt hitte, hogy a civilisatio tökéletesítésén dolgozik, azt képzelte, hogy a kimulta után ezt a civilisatiót, mint észszerűbbet, szelídebbet és mint a gyöngék védelmezőjét fogja hátrahagyni. De doctrinairjeinek oktatása elhalványult a cselekvés embereinek gyakorlati oktatása mellett. A most felserdülő gyermekek csak nagyon keveset és nagyon rosszul olvassák az emberbaráti irányú műveket: inkább a szövegnélküli képeket nézik, a melyek bátorságra és becsvágyra serkentenek: a nagy forradalmárok, a nemzetek felkavarói, az emberi tészta kegyetlen átgyúrói, a Napoleonok és Bismarckok arczképeit. Az erő jogának e hirdetői folyvást csábítják a szellemeket, a példáik suggestiója ellensúlyozza az összes ideologok rábeszélő képességét. Az első, a ki szinpadiasabb volt, nagy mértékben előmozdította a régi romantikusok kialakulását; valamennyien égtek a vágytól, megközelíteni az ő szinvonalát; ennek a törekvésnek köszönhették képzelmük pompázó és túlzó irányát. A másodiknak, a ki inkább realista volt, bevallott vagy szégyenlős utánzói támadtak azon emberek közt, a kik a világ ügyeit intézik, sikereik befolyásolják az élénk képzelműeket és a bölcsészeket; a siker művészetének e mintaképei közvetve a gondolat és az irály valódi mestereivé lesznek.

Az új romantikusokban semmi sincs az elődeik illusióiból és naivságából. Ezek beérték a szavakkal és azt hitték, hogy nagyon magasan röpülnek, mikor kielégítették az érzékek vágyait, a fellázadt gőg szeszélyeit. Utódaik, a kik tudománynyal táplálkoz-

tak és erősek a taglalásban, nagyon jól tudják, hogy hova mennek és hogy miért mennek oda. Önhatalmúak vagy forradalmárok és a legtöbb esetben önhatalmúak és egyszersmind forradalmárok lévén, hidegvérrel magyarázzák a régi latin költő mondását: *paucis humanum vivit genus*. Arra oktatnak bennünket, hogy a gyönge csupán tekintetbe nem veendő agyag, a mely arra van teremtve, hogy anyagul szolgáljon az erősek szép munkáinak, és tetszetős érvekkel állnak elő ama tragikai viszályban, mely az elmék közt kitört. Jog és erkölcs, altruismus és egyetemlegesség, a civilisatio érdekei — ezek az elmaradt bölcsészek jelszavai. Az új theoretikusok ezzel a faji érdeket állítják szembe. Nem látjátok-e, hogy a fajok elcsenevészednek, hogy az akarat és vele együtt az összes életerők elsenyvednek? Ennek gyógyszere a cselekvés, de az erőteljes cselekvés csaknem mindig impulsiv és erkölcstelen. Nem tudjátok-e, hogy minden nagy dolgot nagy egyéniségek vittek véghez és hogy nem szabad velük szemben fukarkodni az eszközökkel, a melyek szükségesek arra, hogy végzetszerű rendeltetésüket betölthessék?

Ezen írók munkája annál könnyebb, mivel a természeti ösztönöket izgatják fel uj keletű és kétséges szilárdságú korlátok, némelykor csakis üres szavak és madárijesztők ellen. A tizenkilenczedik század bölcsei gyakran építettek ingatag alapokra, oly elvekre, a melyeket halhatatlanoknak hirdettek, mert jó hasznot húztak belőlük. Kipling és Gorkij kemény ficzkói, a kiket hideg vérrel az erő művei akár az imperialismus, akár a forradalom számára összetoborzottak, egyetlen rugással halomra döntik ezeket az épületeket és gúnyos kaczajjal kiáltják a bölcs doctri-

naireknek: Hátrább az öregekkel! A mienk lesz a világ! Lefoglaljuk, a mint ti lefoglaltátok. Lesznek köztünk is Dantonok és Robespierre-ek, talán Bonapartek és Bismarckok is; miért ne lennének ezek is épp oly jogczímen a jog megalapítói, mint a tieitek voltak? Lásd a Majakin elméletét.

Alkonyán egy századnak, a mely oly büszke a benne felragyogott világosságra, abban a pillanatban, mikor kimulik, a testvériséget és egyetemlegességet hagyván örökségül az embereknek, egy csapat fiatal karvaly száll fel és kering az esthomályban; éles sikoltása elnyomja a haldokló békére intő szavait, a karmai prédát készülnek szétszaggatni. Csupán az ő hangjukat lehet hallani az irodalmi ég alatt: szemek tekintenek fel feléjük, nyugtalan reménynyel. Nem mondják-é, hogy bírják az élet titkát, a mely az erőben rejlik? Az emberiség elhiteti magával, hogy régi értelmi mesterei elgyöngítették, mialatt felvilágosították; megutálja a gyöngeséget és az új csalétek felé fordul.

Költők álmai, a melyek nem gyakorolnak észrevehető hatást a dolgok menetére, fogják mondani a higgadt elméjű emberek, vagy a kik ilyeneknek tartják magukat. Meglehet. De mindenesetre ez volna az első eset, hogy nagyszámú, népszerű és egy életerős eszmét hirdető írók önkénytelen összeesküvése befolyás nélkül maradna a társadalmi evolutiora és a konkrét tényekre, a melyek azt jelzik.

Gorkij Oroszországban egyike egy nagyon elterjedt lélekállapot előmozditóinak és egyszersmind e lélekállapot legismertebb képviselője. Úgy véltem, hogy a fiatal regényíró e minősége megérdemli a műveinek beható tanulmányozását. Vajjon becsapott-e engem a

tehetsége ragyogása, a mely ellen nehéz védekezni? Nem sajnálkoznám miatta, mivel ez még mindig a legjobb módja a becsapatásnak. Előítélet nélkül fogtam a tanulmányozáshoz, engedtem a meghatottságnak, a hol azt a szerző művészete felidézte, ellentálltam neki, mikor az elmém azt parancsolta, hogy ítéletet mondjak az élvezetem felől. Ez az élvezet élénkebb lenne, ha a szerző szándékos pressimismusa el nem homályosította volna azt a képet Oroszországról és a népéről, a melyet megőriztem a lelkemben.

— Kuzma, így szól a *Toszká*-ban a molnár a zsilipőréhez, a ki épp olyan csavargó, mint a többi és ott akarja hagyni a malmot, mert reájött a vándorlás vágya a véletlen, a szabadság felé . . . Kuzma te csak egy szappanbuborék vagy, olyan szappanbuborék, a milyeneket az én kis Mitkám fúj fel egy szalmaszál végére, a melyek a szivárvány színeiben fénylenek, egy pillanatig röpülnek, aztán szétpukkadnak . . .“

Gorkij el akarná velünk hitetni, hogy ő maga, az eszméi, az emberek, a kikről beszél és azok is, a kik hallgatják, nem egyebek légbuborékoknál, a melyek az orosz erdőkben poshadó mocsarak felszínére ezrenkint felszállnak és ott szétpukkadnak; a rothadásnak indult vizeknek megannyi fojtó kigőzölgései, a melyeket a tőzeg lenyomott és az élet felbomlása a mélységben századok óta rothasztott.

Nem hiszünk neki. Arról meg vagyok győződve, hogy ő a legkitünőbb képviselője számos írótársának, mindazon elméknek, a melyeket a szava elcsábított. Ha az orosz írók, még a másodrendűek is, felébresztik élénk kiváncsiságunkat, ez onnét van, hogy másoknál jobban és szabatosabban nyilatkozik meg általuk

igen sok lélek. Ebben az egymástól még nagyon kevéssé különböző collectiv emberiségben egy jól megvilágitott buborék számos más buborék képét tükrözi vissza. De az, a mely tanulmányozásunk tárgya volt, fényes szinekben tündököl; a Teremtő bőkezű óráinak egyikében lehelt reá: óhajtjuk, hogy tartós legyen, megnőjjön és felemelkedjék. Gorkijnak magasabbra kell emelkednie, ha át akarja venni nagy elődeinek örökét.

El tudom képzelni magamnak Tolsztoj Leót, a mint a fiatal irónak azt a bámulatraméltó levelet irja, a melyet ő maga kapott a haldokló öreg Turgenyevtől és a mely átruházta reá a hatalmat az elmék felett. — „Barátom, az ön adománya onnét jött, a honnét minden származik . . .“ Vagy Oroszország változott meg nagyon, vagy Gorkijnak néha a legrajongóbb bámulóitól is hallania kell azt a kérést, a melylyel egykor a pajtása — Konovalov — fordult hozzá: „Maxim, engedd látnom az eget!“

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

NÉVMUTATÓ.

A hol nincs római számú kötetjelzés, az első kötet lapszámai értendők.

A

Achilles 144.
Aeneas 144.
Afvazofszkij II. 173.
Aischylos 251. II. 126.
Akakij Akakievics 130, 149—151.
Akir 72.
Akszakov 82, 180, 188, 194.
Akulina II. 28.
Alamizsnás szt. Julián 248.
Alceste 105. II. 187.
Aléko II. 169.
Alenyin II. 87, 88.
Arlincourt, d' 123.
Amiel II. 91.
Amyot 73.
András herceg II. 107—110, 114, 115, 130, 200.
Annunzio, Gabriele d', II. 206, 207.
Antikrisztus előjelei, Az 67.
Anton Goremijko 193.
Anyegin 92, 96, 98, 100, 101, 107, 112, 187. II. 202.
Apák és fiúk 197, 225, 237. II. 63, 81.
Apostol, Az 67.
Apostolok cselekedetei 66. II. 39.
Arabeszkek 149.
Ariosto 149.
Arnould 180.
Arzamasztársaság 88, 90, 93.
Assomoir 27.
Aszszia 232.
Atala 79, 80, 145.
Austerlitz II. 99, 109, 200.
Altiszt, Az 76.
Arckép, Az 135.
Az én vallásom II. 133, 134, 136.
Az ész bajjal jár 104, 105, 106, 153.
Az irodalom 1843-ban 120.

B

Bagration II. 107.
Baklusin II. 28.
Bakunin 188, 191, 192.
Balkowszkij András II. 104—108, 109, 110, 114, 115, 130.
Balkowszkij Mária II. 114.
Ballanche 18.
Balzac 24, 25, 26, 27, 34, 39. II. 8, 9, 171.

Bányász, A 76.
Barbès 192.
Barjatinszkij 90, 107.
Barras 24.
Barry, Du, grófné II. 62.
Batjuskov 111.
Baudelaire II. 48.
Bazarov 225—228, 241. II. 63.
Beatrix 25.
Beaumarchais II. 198.
Bede Ádám 36, 247.
Behemoth II. 152.
Béranger 28, 99.
Berezina 89.
Berry 210.
Berusov 169.
Beyle (Stendhal)
Bezuchov Péter 89, II. 99, 102, 104, 108—115, 130, 200.
Bijlinek 68.
Bilibin II. 105, 107.
Bismarck II. 208, 210.
Bjelinszkij 68, 73, 115—121, 124, 178, 185, 191, 208. II. 11, 18, 19.
Bjelkini novellák 100.
Bjerzin lug 210.
Blanc, Louis II. 19.
Bocaccio 250.
Bogdán 137.
Boieldieu 136.
Boileau 94.
Bojárok kora 193.
Bölcsészeti levél 114, 116, 177.
Bonyolódott ügy 193.
Borgia II. 207.
Bőrharisnya II. 87.
Borodino 89. II. 99, 103, 111.
Bossuet 17.
Botszjanovszkij II. 151, 155.
Boudry, De 89.
Bouvard és Pécuchet 28, 29, 150.
Bovary 27, 28.
Bovary, Madame 27, 28.
Brandes 47.
Brozsik 141.
Brunetière 35.
Büchner 227. II. 64.
Buddha 54, 56, 57. II. 114.
Bulgarin 122.
Bulyba Tarasz 127, 136, 137, 138, 140, 144, 145, 146, 148. II. 170.
Bűn és bünhödés II. 29, 47, 48—55, 56, 62, 68, 69, 70, 200.
Burjevjesztnik (A viharok előhirnöke) II. 203.
Burlákok II. 167.
Burnouf 56, 57.
Byron 91, 99, 100, 101, 107, 111, 112, 131. II. 86, 168.

C

Callot 164.
Campistron 76.
Candide 169.
Caussidière 192.
Cervantes 159, 182.
Chartreuse de Parme 23, 24. II. 99.
Chateaubriand 44, 51, 78, 79, 110, 138.
Chaulieu 78.
Childe Harold 96, 100, 107, 112.
Chromprét 78.
Chopin 223.
Cid 34.

Claes, Boldizsár 25.
Cock, Paul de 29.
Comédie humaine 25.
Commines 67.
Condillac 230.
Contrat social 39.
Cooper, Fenimore 227. II. 87.
Corday, Charlotte 89.
Corneille 49.
Corot II, 5, 6.
Cottinné 222.
Crébillon 78.
Csaadajev 114, 116, 176, 188.
Csaczkij 105.
Családi boldogság II. 93.
Csehov II. 154, 187.
Csekunov II. 34.

D

Dante 95.
Daskov herczegné 75.
Debout Hippolyt II. 21.
Delvig 77, 90, 111.
Démon, A 108. II. 87. 169.
Despréaux 73.
Deugenes 72.
Diadalmas szerelem éneke, A 250.
Dickens 34, 36, 39, 123. II. 89, 95.
Dictionnaire philosophique 194.
Diderot 23, 78.
Dinah 37, 38.
Djerzsavin 76, 77, 81, 91.
Djevuskin II. 12—19, 17, 18.
Dolgomosztjev Iván II. 45.
Dominique 145.
Domostroi 66.
Dosztojevszkij (Mihailovics Fédor) 40, 41, 48, 84, 102, 149, 170, 183, 191, 194, 198, 216, 242. II. 5—79, 80, 92, 113, 146, 147, 163, 200, 201.
Ducray-Duminil 123.
Dumas Sándor II. 207.
Durov II. 22.

E

Egy hivő szavai II. 66.
Egy író naplója II. 10, 19, 66, 67.
Egy lap egy molnár életéből. II. 178.
Egy nihilista emlékiratai 242.
Egy őrült feljegyzései 149.
Egy őszi nap II. 163, 176.
Egy szerző vallomásai 152, 184.
Egy tévedés II. 192.
Egy vadász elbeszélései 165, 193, 208, 210, 231, 244. II. 18, 38.
Éjjeli menedékhely II. 150.
Elbeszélések (Gorkij) II. 150, 167, 181, 183, 188, 200, 201, 203.
Elbeszélés Igor seregéről 70.
Elegiák 92.
Eliot, George 34—37, 42, 247.
Eloa 108.
Élő ereklyék 211. II. 12.
Előestén, Az 224.
Első szerelem, Az 232.
Enghien herczeg 110.
Eraszt 79, 80.
Erkel hadnagy II. 64.
Esprit des lois II. 116.
Essais sur l'histoire des Religions 57.
Esték a majorban Dikanka mellett 127, 132, 135, 136, 148, 208

Északi méh 195.
Eugén, vagy egy rossz nevelés következményei 122.
Evans, Mary 36, 37.
Ezeregy Éjszaka 72.
Ezer lélek 198.
Ezsof II. 194.

F

Fabrice del Dongo II. 99.
Fabvier II. 103.
Faublas 89.
Faust 99, 159, 189.
Faute de l'abbé Mouret 27.
Fédor II. 131.
Fedorov Iván 66.
Fedorovna Anna II. 15, 16.
Fehérnő, A 136.
Feltámadás II. 86, 153.
Fénelon II. 140.
Feuerbach 188, 189.
Figaro II. 198.
Flaubert 23, 26—31, 36, 39, 40. II. 83. 125, 127, 171, 196.
Flórián 81.
Forgószélben, A 198.
Fourier 188, II. 19, 20.
Fovti abbé 100.
François le Champi 210.
Friedland II. 99.
Froissard 67.
Fülöp, Szép 74.
Füst 235—240.

G

Galamb könyve 69.
Galitzin herczeg 98.
Gambetta 30.
Geraszin II 111.
Germinal 27.
Gil Blas 164.
Godunov Boris 59, 95, 100, 113.
Goethe 42, 87, 99, 159. II. 74.
Gogoly (Vasziljevics Miklós) 105, 120, 122—184, 185, 193, 197, 208, 209, 215, 217, 218, 238, 245. II. 8, 11, 18, 46, 146, 158, 170, 171, 184, 193.
Goncsárov 198.
Gorcsakov 88.
Gordjejev Tamás II. 156, 172, 184—188, 190, 192, 194 197, 201, 205.
Gorkij Maxim, Peskov Maximovics Alexej II. 149—212.
Gorkij Maxim, életrajzi és kritikai tanulmány II. 151.
Gorjancsikov Sándor II. 27, 40.
Grecs 122.
Gribojédov 104—106, 153, 202. II. 86.
Grigorovics 193, 198. II. 10, 23.
Guizot 144, 192, 230.
Guyonné II. 140.
Gyermekkor, serdülőkor, ifjúkor II. 86, 89, 94, 133.
Guzla 100.

H

Háború és béke 84, 197, II. 12, 86, 94, 97, 98, 117, 121, 122, 124; II. 84, 197.
Hajdani kisbirtokosok 146.
Hajnali ébresztő 95.
Hamlet 105, 245, II. 57, 93, 146.
Hannibal Ábrahám 91.
Harang, A 192.
Három halott II. 89, 127.
Három találkozás, A 232.
Harpagon 151.

Hauptmann Gerhard II. 207.
Haxthausen 188.
Haydée II. 87.
Heckeren Dantès György 93.
Hegel 116, 205, 227.
Hektor 144.
Henner II. 28.
III. Henrik 113.
VI. Henrik 34.
Herodias 248.
Herzen 178, 191, 192.
Histoire Secrète 38.
Hit sziklája, A 67. II. 158.
Hitvallásom, A II. 133.
Hoffmann 135, 211. II. 48.
Holofernes 35.
Holt lelkek 135, 155, 159—176, 181, 182, 215. II. 8.
Honnais 28.
Homér 70, 87, 137.
Hugo, Viktor 27, 236. II. 95, 153.
Hülye, A II. 29, 47, 56, 59, 60, 62, 69.
Huszonhat és egy II. 160.

I

Idegen kifejezések szótára 194. II. 19.
Igor éneke 70, 71, 211.
Ilias 28, 137, 156.
Ilics Máté 229, 230.
Indiana 193.
Ingres II. 28.
Irodalmi ujság 114.
Iván, Rettenetes 66, 72. II. 57.
Ivanov 158.
Ivanovics Cziril II. 192.
Ivanovics Miklós 202.
Izmailov 122.

J

János apostol 70.
Japhet 207.
Javert 236.
Javorszkij István 67.
Jeléna 224.
Jeremiás II. 70.
Jermolov 107.
Jób II. 152.
Jónás II. 72.
Juan, Don II. 161.
Julia 144.
Juliána 175.
Juzicza 142.

K

Kaliuzsnij Sándor II. 166.
Kant 116, 187, 205.
Kapitány leánya, A 100.
Karabocskáné 163, 164.
Karamazov testvérek II. 56, 67, 68.
Karamzin 76, 78—83, 122, 188.
Karatajev Platon II. 12, 112—114, 123, 131, 132.
Karenyina Anna II. 86, 96, 97, 117—126, 129, 132.
Karenyin II. 118, 122.
Katalin czárnő 61, 83, II. 75—78.
Katavasszov II. 96, 97.
Katia 94.
Kaukázus II. 85, 86, 88, 165, 168.
Kaukázusi fogoly 87, 99, II. 87.
Két rabló-testvér 101.
Kétségbeesés 251.
Kétségbeesett, A II. 92, 177.
Khán és a fia, A II. 168.
Kheraszkov 75.
Ki a hibás? 191, 193.

Kipling, Rudyard II. 206, 209.
Kirilov II. 64.
Kirjejevszkij 188.
Kirszanov 226.
Kitovrasz császár 72.
Kitty II. 120.
Költemények prózában 251.
Kolumbus Kristóf 225.
Kononov Illés II. 187.
Konovalov II. 152, 160, 162, 174, 178, 179, 189, 190, 202, 212.
Konstantin II. 135.
Köpeny, A 130, 149, 151. II. 18.
Kórán 49.
Korolenko II. 166.
Korunk hőse 123.
Kossuth 192.
Kozákok, A 101. II. 86—88, 127, 168.
Krasznij Vaszka II. 182.
Kremlin 91. II. 104, 105, 111, 136.
Kreutzer-szonáta II. 86.
Krilov 77.
Krisztus megjelenése 158.
Krisztus mennybemenetele 69.
Krüdenerné 83.
Kuragin II. 115.
Kutuzov II. 95, 101.
Kuvalda II. 183.
Kuzma II. 211.

L

La-Fayette 190.
La Fontaine 77.
Lahore 55.
Lajos, XV. 61.
Lamartine 91, 94, 101. II. 168.
Lanin II. 166.
Lammenais II. 66.
Langeais herczegné 26.
Lara 102.
Larra II. 169.
Lauberdemont II. 70.
Lavretzkij 169, 221, 222, 233.
Lealázottak és megsértettek II. 10, 24, 41, 43, 62.
Ledru-Rollin 192.
Lefranc de Pompignano 76.
Légataibe 163.
Lelki szabályzat 67.
Lembke, Von 65.
Lenszkij Vladimir 187.
Lermontov 6, 104, 106—110, 120, 123. II. 86, 87, 164, 168, 202.
Le Sage 182.
Levelek a Holt lelkekről 159, 167, 168, 170.
Levelek az Avenue Marignyből 191.
Levelek barátaimhoz 156, 176, 177, 179.
Levelek Rigából 194.
Levelezések II. 8, 23, 42.
Levin Constantin 169. II. 96, 97, 120, 126, 130, 131, 133, 200.
Lisbeth 37.
Littérature anglaise 34, 108.
Liza 79, 80.
Liza II. 221, 222, 224.
Ljubov II. 195.
L'oeuvre et l'homme. II. 149.
Lomonoszov 73, 74, 77.
Lorisz Melikov II. 77.
Louvet de Coudray 89.
Ludmilla 87.
Lukács evangéliuma II. 62.
Lukéria 212, 213, II. 12.
Luther II. 144.

M

Macaire Róbert 164.
Macbeth II. 47.
Macpherson 71.
Madeleine 175.
Maggie 36.
Magyarázat az Evangeliumhoz II. 133, 137.
Maistre Xavér, de 99.
Majakin II. 185, 187, 194, 196, 205, 210.
Májusi éj 133.
Malherbe 73.
Malva II. 176, 179, 180, 181.
Manfréd II. 178.
Manilov 164.
Manucci Aldo 66.
Marat 89, 191.
Mardoche 96.
Marianna 240. II. 87, 88.
Marie II. 109.
Marie herczegnő 110.
Marion Delorme 113.
Marlinszkij 123.
Marmeladov II. 53, 54, 69, 200.
Marner Silas 36.
Marsay 25.
Más ember felesége és a férj az ágy alatt II. 18.
Matejko 141.
Maufrigneusené 26.
Maxim 66.
Mazeppa 72.
Mazzini 192.
Meissonnier II. 95.
Mitka II. 211.
Mémoires d'outre-tombe 110.
Mérimée 24, 38, 98, 100, 101, 124, 138, 182, 248.
Merlin 99.
Miből élnek az emberek II. 132.
Michailovics Alexej 67.
Michelet 51, 171.
Mihajlovics Alexej (Dosztojevszkij) II. 8, 21, 46.
Miklós, I. 60, 62, 84, 117, 129, 155, 156, 157, 174, 177, 194, 195, 187, 202, 217, 218. II. 20, 78, 156.
Miklós II. 126.
Milics Klára 250.
Millet II. 5, 6.
Miloszlavszkij Juri 122.
Milton 108.
Mirabeau 38, 51.
Mirgorod 136.
Misanthrop 105.
Mititka II. 36.
Mit kell tehát tenni? II. 137.
Mitrajlov II. 31, 33.
Moleschott II. 64.
Molière 49, 104, 154.
Montbelli II. 22.
Montégut 34, 35, 37.
Montesquieu 78, 81. II. 116.
Montfort, de 99.
Mooris 38.
Mortsaufné 25.
Moszkvai tudósító 114.
Muiskin herczeg II. 59, 60.
Müller Miksa 56, 57.
Müller Oreszt II. 23.
Mumu 232.
Murazov 175.
Muromi Illés 72.
Musset 6.
Muzsik, A II. 190.

N

Namuna 109.
Nana II. 122.
Napoleon 88, 89. II. 95, 102 103, 111.
Narodnikik 198.
Natalia II. 185.
Natasa II. 42, 43, 62.
Naturalisme anglais, Le 35.
Nebukadnezár 16.
Nekraszov 193, 198. II. 10, 11, 18, 146, 158.
Nelly II. 43.
Nemesi fészek 231, 224, 225.
Néró 16.
Nesztor 65.
Nietzsche Frigyes II. 206.
Nikolajevics Iván 249.
Nikon 67.
Nőstény medve 101.
Notre dame de Paris 27, 113.
Novalis 87.
Nővér 9. II. 67.
Novikov 83, 84.
Nozdrev 164.
Nucingen 25.
Nuits 6.
Nyezsdanov 239—241, 247.
Nyomorultak, A 17, 236. II. 95.

O

Ossián 71.
Osztáp 144.
Osztromir 40.
Osztrovszkij 198.
Oblomov 198.
Oblonszkij II. 108, 122.
Óda N . . . -hez 156.
Olvasó, Az II. 191.
Olympió 112.
Ophelia II. 57.
Ördög, Az II. 189, 190.
Ördögöktől megszállottak, Az 239.
Ördöngösök II. 47, 56, 62, 63, 66, 67.
Öreg Izergil, Az II. 168, 169.
Orosz levéltár 84.
Oroszország és az oroszok 202.
Oroszország történelme 78.

P

Pál czár 88.
Pál és Virginia 224.
Pan 146.
Parny 99.
Pascal 51, 180. II. 107, 127.
Paszkievics 107.
Pecserszkij 198
Pecsorin 110, 112, 112. II. 169, 202.
Pécuchet 28, 29, 150. II. 125.
Pellico, Silvio II. 26.
Perugino 87.
I. Péter czár II. 57.
Péter, Nagy 53, 60, 64, 67, 82, 83, 91, 103, 129, 195, 207.
Petite Fadette 210.
Petrasevszkij 194. II. 19, 20, 22.
Petriád 75.
Pétus Péter 164.
Phédra 34, 145.
Philemon és Baucis 146.
Pikk-dáma 100.
Pileczkij 88, 89.
Pindar 76.
Piszemszkij 193, 198.
Plato 244.
Pletnev 131.
Poe, Edgar II. 48.

Poirier úr veje 236.
Polevoj 124.
Polgárok, A II. 150.
Poloczky Simon 67.
Poloniusz II. 57.
Poltava 95, 100.
Porfir II. 50, 53.
Potjesin 198.
Potugin 237.
Presle, De 236.
Prokopovics Teofán 67.
Prometheus 110. II. 136.
Proudhon 188. 191. II. 19, 155.
Prugavin II. 143.
Pugacsev II. 157.
Pugacsev lázadása 100.
Puskin 5, 6, 47, 61, 72, 77, 81, 86—122, 131, 132, 135, 159, 168, 174, 187, 197, 209, 218, 249. II. 8, 74, 86, 168, 169, 202, 203.
Puskinné 93.
Puszták Lear királya, A 244.
Pusztaság, A II 176.

Q

Quasimodo 214.
Quixote, Don 159, 160, 176, 182. II. 59.

R

Rabelais 57, 73, 138.
Racine 76, 94, 111, 180. II. 182.
Rafael 50, 87.
Rambeaud, A 72.
Rastignac 25.
Raszkazij (Gorkij) II. 151.
Raszkolnikov III. 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 62.
Razin Sztenko II. 157, 160.
Ravaillac 89.
Régi és új Oroszországról, A 82.
Regnard 163.
Reinhardt 47.
René, 112.
Revizor 105, 152—155, 157, 159.
Revue de Deux Mondes 35.
III. Richárd 34.
Richardson 36.
Rjepin II. 167.
Robespierre II. 210.
Robinson 130, 197.
Rogozsin II. 61, 62.
Róka, A 198.
Roland éneke 70.
Rolla 109, 112. II. 176.
Roman naturaliste, Le 35.
Romeo 144.
Ronsard 73.
Rosinante 176.
Rossziád 75.
Rouge et noir 24.
Rosztopcsin II. 110.
Rosztov Nikoláj II. 105, 106.
Rosztov Natasa II. 115.
Rousselot 99.
Rousseau, Jean Baptiste 76.
Rousseau, Jean Jacques 39, 78, 81, 163, 190. II. 5, 6, 73, 89, 153.
Rousseau Théodore 250.
Rózsa, A 198.
Rudin 105, 219, 220. II. 186.
Rurik 103.
Russie épique, La 72.
Ruszkija Wjedou 177.
Ruszlán 87.
Ruszlán és Ludmilla 99.
Ruth könyve 37.
Ruy Blas II. 187.
Ryljejev 90.

S

Saci 180.
Sainte Beuve 118. II. 53.
Saint-Martin 83.
Saint-Simon 51, 188. II. 102.
Salamon, Bölcs 72, 227. II. 134.
Szamarai Ujság II. 207.
Sancho 176.
Sand, George 193, 210. II. 8.
Sandeau 236.
I. Sándor 53, 62, 78, 81—84, 88, 114, 202, 203. II. 95, 101, 103, 104, 111.
II. Sándor 193, 196, 218. II. 77.
Sándor, Nagy 72.
Satov II. 63.
Savonarola 66.
Scapin 135.
Schelling 116. II. 91.
Scherer 35.
Scherer Anna II. 102.
Schiller 87.
Schopenhauer 31. II. 130, 134, 145.
Scott, Walter 122.
Sébalszkij 124, 177.
Sebujov II. 190.
Ségur 39, 46.
Sém 207.
Sevirev 124.
Sganarelle II. 118.
Shakespeare 100, 112. II. 70, 83, 98.
Sieyès abbé 190.
Simeon 235.
Sokrates II. 134.
Somjékov 188.
Sophokles 251.
Sorel, Julien 23, 24.
Stein 188.
Stendhal (Beyle) 23, 24, 27, 31, 34. II. 95, 99, 125, 127.
Sue, Eugène 193. II. 8, 42.
Sylvester pápa 66.
Szakja-Muni II. 134.
Szaltijkov (Szcsedrin) 193, 194.
Szamarin 194.
Szaska 108, 109.
Szcsedrin (Szaltijkov) 193, 104.
Szegény emberek, A 149. II. 10, 15, 17, 19. 68.
Szegény Liza, A 79, 122.
Szélcsönd, A 232.
Szelifán 160, 176.
Szerjoska II. 176, 180, 181, 202.
Szevasztopol II. 85.
Szevasztopol augusztusban II. 85.
Szevasztopol deczemberben II. 85.
Szevasztopol májusban II. 85.
Szienkiewicz II. 207.
Szkobelev 249. II. 76.
Szkuralov II. 36.
Szmurij Mihály II. 158, 160, 166.
Szobákijevics 164.
Szolokub 198.
Szolomin 243.
Szoloviev 79.
Szonja II. 51, 53, 200.
Szorocsinszki vásár, A 134.
Szovremennik 191.
Szperanszkij 82—84. II. 95, 102, 107—109.
Sztrachov II. 45, 46.
Szumarokov 76.
Szutajev II. 132, 134, 138, 141, 143.

Szvecsinné 230.
Szvidrigajlov II. 53.
Swedenborg 83.
Svift 182.
Szwjetlána 87.

T

Tacitus 19, 64.
Taine 34, 35, 107, 108, 248.
Talleyrand 24
Tánia II. 161, 162.
Tanulmány Puskinról 120.
Társadalmi szerződés 190.
Tartuffe 153.
Tatarinova 89.
Tatjana 101.
Tavaszi hullámok 237, 238.
Teleskop 116.
Téli hó 101.
Temps 238.
Tentetnikov 169.
Thackeray 36.
Théroulde 70.
Thiers 30, II. 99.
Thirov Avakum 173.
Tilsit II. 103.
Tolsztoj Alexej 69.
Tolsztoj Nikolajevics Leo 36, 40—42, 64, 84, 101, 147, 169, 180, 183, 191, 245, 246, 348, 251. II. 6, 12, 62, 74, 80—148, 152, 153, 168, 199, 200, 212.
Toszka II. 177, 178, 211.
Tucsev II. 44.
Tulliver család 36.
Tulsó partról, A 191.
Turgenyev Szergievics Iván 36, 38, 40, 41, 105, 115, 145, 158, 165, 169, 182, 183, 185—253, 188. II. 5, 6, 12, 17, 62, 63, 74, 80—83, 92, 114, 116, 127, 130, 141, 146, 163, 177, 178, 200, 212.
Turnus 144.
Tusino II. 101.
Tutajon, A II. 179.
Tutcsev 68.

U

Uhland 87.
Ujföld 237—239, 243, 247, 148.
Új nemzedék II. 63.
Utasítás 154.
Utazás Erzerumba 106.
Ulysses 198.

V

Valjean János 236.
Valkovszkij II. 42.
Vallès, Jules II. 172.
Vallomás 159.
Vanja 211.
Véda 55.
Ventre de Paris 27.
Verescsagin II. 110.
Vergilius 19.
Vértanuk 138.
Vespucci Amerigo 225.
Veuillot II. 155.
Viardot 138.
Vigny, Alfréd de 108, 228.
Viharok előhírnöke, A II. 203.
Viij 136.
Villemain 118.
Vincze, paulai szent 7. II. 70.
Visszaemlékezések (Ségur) 46.
Visszaemlékezések a halottak házából 170, 216. II. 26, 38, 45, 46, 53, 68, 92.

Vladimir 72.
Vogt II. 64.
Voix du peuple 191.
Voltaire 24, 75, 78, 95, 99, 100, 194, 209. II. 74.
Volt emberek, A II. 163, 183.
Von Vizin 76.
Vronszkij II. 118, 119.

W

Wallenstein 34.
Wallenstein tábora II. 99.
Wartburg II. 144.
Waterloo II. 99.
Windischgrätz 192.
Wjesztnik Jevropij 238.

Z

Zabel 47.
Zagoszkin 122.
Zaïre 34.
Zazikov 90.
Zeier 83.
Z . . . grófné 93.
Znanje társulat II. 151.
Zola, Emile 26. II. 122.
Zsidiata Lukács püspök 154.
Zsukovszkij 87, 90, 111, 131, 157.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

TARTALOM.

Oldal

ÖTÖDIK FEJEZET.

A szenvedés vallása. — Dosztojevszkij 5

HATODIK FEJEZET.

A nihilismus és a mysticismus. — Tolsztoj 80

Gorkij Maxim 149

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓVÁLLALATÁBAN MEGJELENT ÉS MÉG KAPHATÓ KÖTETEK:

	Ára fűzve	Egész vászonkötés
	Korona	
***Aischylos tragédiái.** Fordította Csengeri János	5.—	6.—
Carlyle Tamás. Hősökről. Gyémánt nyaklánccz	6.—	7.—
Croiset M. A görög eposz története. Két kötet	6.—	8.—
Dante. A paradicsom. Fordította Szász Károly	4.—	5.—
Faguet Emil. A XVIII. század. Irodalmi tanulmányok	6.—	7.—
Bourdeau János. A jelenkori gondolkozás mesterei. Fordította Fredericzy M. és Irmei Ferencz	5.—	6.—
***Haraszti Gyula.** Corneille és kora. A franczia szinköltészet fejlődése a középkortól Racineig	4.—	5.—
Homérosz Iliásza. Fordította Baksay Sándor	6.—	7.—
Jánosi Béla. Az aeszthetika története. Három kötet	11.—	14.—
Némethy Gejza. A római elégia	4.—	5.—
» » Vergilius élete és művei	5.—	6.—
Radó Antal. Az olasz irodalom története. Két kötet	8.—	10.—

Bárczay Oszkár. A hadügy fejlődésének története. Két kötet	12.—	14.—
Bodley I. E. C. Francziaország. Két kötet	7.—	9.—
Bryce J. A római szent birodalom. Fordította Balogh Ármin. Átnézte Marczali Henrik	5.—	6.—
Burckhardt Jakab. A renaissancekori műveltség Olaszországban. Két kötet	8.—	10.—
Carrara Ferencz. A büntető jogtudomány programmja. Két kötet	—.—	—.—
Dicey A. V. Bevezetés az angol alkotmányjogba. Fordította Tarnai János. Átnézte Kautz Gyula	6.—	7.—
Escott T. K. S. A mai Anglia Három kötet. Fordította György Endre. A fordítást átnézte Huszár Imre	13.—	16.—
Ferenczi Zoltán. Deák élete. Három kötet	12.—	15.—
Friedjung Henrik. Harcz a német hegemoniáért. (1856—1860.) Három kötet. Fordította Junius. Átnézte dr. Hoffmann Frigyes	15.—	18.—

	Ára fűzve	szonkötés
	Korona	
Huber Alfonz. Ausztria története. Három kötet	14.—	17.—
Hunfalvy Pál. Az oláhok története. Két kötet .	12.—	14.—
Hüppe Siegfried. A lengyel alkotmány története	6.—	7.—
Janet Pál. A politikai tudomány története az erkölcstanhoz való viszonyában. Három kötet .	9.—	12.—
Kidd Benjámin. Társadalmi evoluczió. Angolból fordította Geőcze Sarolta. Átnézte Tarnai János	4.—	5.—
Laveleye Emil. A tulajdon és kezdetleges alakjai. Két kötet	6.—	8.—
Leroy-Beaulieu Pál. Pénzügytan. Két kötet .	—.—	—.—
***Mahler Ede.** Babylonia és Assyria	4.—	5.—
Marczali Henrik. Az 1790—1-iki országgyűlés. Két kötet.	10.—	12.—
Pauler Gyula. A magyar nemzet története Szt.-Istvánig	6.—	7.—
— **Tivadar.** Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez	3.—	4.—
Le Play. A munkásviszonyok reformja. Fordította és bevezette Geőcze Sarolta. A fordítást átnézte dr. Wildner Ödön	6.—	7.—
Rambaud Alfréd. Oroszország története. Két kötet.	6.—	8.—
***Ruskin.** Velencze kövei. Három kötet. . . .	20.—	23.—
***Southey Róbert.** Nelson életrajza. Fordította és jegyzetekkel ellátta Reményi Antal.	5.—	6.—
Vambéry Ármin. Nyugot kulturája keleten .	4.—	5.—

Az alább felsorolt művekből már csak egyes példányok vannak. Az árak fűzve értendők. Bekötött példányoknál (egész vászonkötés) minden egyes kötet 1 K-val drágább.

Bánóczy József. Révai Miklós élete és munkái. 1879. . .	2.—
Barthelémy-Saint Hilaire. A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz. 1890.	3.—
Boyesen Hjalmar Hjorth és Heinrich Gusztáv. Goethe Faustja. (Tanulmányok.) 1888.	3.—
Cherbuliez Viktor Művészet és természet. 1893. . . .	3.—
Emerson Ralph Waldo. Az emberi szellem képviselői 1894.	3.—
Haraszti Gyula. A naturalista regényről. (Csak kötve.) 1886.	3.80
Ribbeck Ottó. A római költészet története. Három kötet. 1891., 1893.	9.—
Sainte Beuve. Arczképek a franczia újabbkori társadalomból. 1888.	3.—
Váczy János. Berzsenyi Dániel életrajza	3.—
Villemain. Pindár szelleme és a lantos költészet. A népek erkölcsi és vallási emelkedettségéhez való vonatkozásaiban. 1887.	3.—

Korona

Beöthy Leó. A társadalomfejlődés kezdetei. Két kötet. 1882. . . . . 6.—

Bernát István. Észak-Amerika. Közgazdasági és társadalmi vázlatok. 1886. (Csak kötve.) . . . . . 4.—

Berryer válogatott törvényszéki beszédei. 1887. (Csak kötve) . . . . . 4.—

Boissier Gaston. Archaeologiai séták. Róma és Pompei. 1883. . . . . 4.—

Földes Béla. Értekezések az angol és franczia nemzetgazdaságtan köréből. 1882. . . . . 2.—

Gide Pál. A nők joga. Két kötet. (Csak kötve.) 1886. . 7.60

Gregorovius Ferdinánd. Hadrián császár. A görög-római világ Hadrian-korabeli rajza. . . . . 4.—

Kállay Béni. A szerbek története. I. kötet. 1780—1815. (1877.) 6 —

***Lanciani Rudolf.** A régi Róma. Képekkel . . . . . 6.—

Lavergne Leonce. Az angol mezőgazdaság . . . . . 1.—

Mayr György. A társadalmi élet törvényszerűsége. Statisztikai tanulmány. 1881. . . . . 3.—

Medveczky Frigyes. Társadalmi elméletek és eszmények. 1887 . . . . . 3.—

Payot Gyula. Az akarat nevelése. Francziából fordította Weszely Ödön. Átnézte Ambrus Zoltán. . . . . 4.—

Ratzel Frigyes. A föld és az ember. Anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. 1887. 3.—

Ribot Th A lelki átöröklés. 1896. . . . . 3.—

***Schuchardt Károly.** Schliemann ásatásai Trója, Tiryns, Mykéne, Orchomenos és Ithakában. Számos melléklettel és szövegbeli ábrával. 1892. . . . . 6.—

Thierry Amadé. Elbeszélések a rómaiak történetéből az V. században. Szent Jeromos. A keresztyén társadalom nyugaton. 1888. . . . . 3.—

— Aranyszájú Szent János és Eudoxia császárné. — A keresztyén társadalom Keleten. . . . . 3.—

— A római birodalom képe Róma alapításától kezdve a nyugati császárság végéig. 1881. . . . . 3.—

Vámbéry Ármin. A török faj, ethnologiai és ethnographiai tekintetben. (Csak fűzve.) 1885. . . . . 6.—

Jegyzet. A *-gal ellátott könyvek illusztráltak.

Megrendelések intézendők a Magyar Tudom. Akadémia könyvkiadó - hivatalához. Budapest. (Akadémia palota.)

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 2741/19 N. SZ.